

Ігор Коляда
Володимир Ткаченко
Олександр Терещенко

«ВІЧНИЙ БУРЛАКА НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ. ЖИТТЄПИС.
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Монографія

ДО 180-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ТА ДО 100-РІЧЧЯ ВІДХОДУ У ВІЧНІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

ЗМІСТ

УДК 82-311.2
К60

*Усі права збережено.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якій формі без письмового дозволу
власників авторських прав.*

Коляда Ігор

К60 «Вічний бурлака нашої літератури». Іван Нечуй-Левицький. Життєпис. Національно-культурний вимір: монографія / Ігор Коляда, Володимир Ткаченко, Олександр Терещенко. — Харків : Вид-во «Ранок», 2019. — 448 с.

ISBN 978-617-09-

Книга є першою спробою наукової біографії І. С. Нечуя-Левицького, написаної професійними істориками. У ній висвітлено та проаналізовано вплив сімейного виховання, студентського оточення, педагогічної діяльності та літературної творчості, ідейного кола інтелектуалів на формування світогляду письменника. Автори, спростовуючи стереотипи, міфологеми, що склались у радянському нечужезнавстві, розкривають постать митця як педагога-просвітителя, культурного діяча епохи українського національного відродження другої половини XIX століття.

УДК 82-311.2

© І. Коляда, В. Ткаченко, О. Терещенко,
текст, 2018

© Видавництво «Ранок», макет, 2019

ISBN 978-617-09-

Розділ перший. Родовід (В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко)	6
Розділ другий. Батько. Мати (І. Коляда, О. Терещенко)	14
Розділ третій. Нечуєва мала батьківщина: Корсунщина, Стеблів (В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко)	23
Розділ четвертий. Дитинство (В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко)	40
Розділ п'ятий. Богуславське духовне училище (І. Коляда, О. Терещенко)	50
Розділ шостий. Семінарія. Духовна академія (І. Коляда, О. Терещенко)	75
Розділ сьомий. Педагог (В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко)	97
Розділ восьмий. Жінки. Кохання (І. Коляда, О. Терещенко)	138
Розділ дев'ятий. Ідеал Тараса Шевченка (О. Терещенко)	151
Розділ десятий. Український прозаїк (І. Коляда, О. Терещенко)	163

Розділ одинадцятий. Фольклорист. Етнограф (<i>О. Терещенко</i>).....	193
Розділ дванадцятий. Цензура. Жандармерія (<i>О. Терещенко</i>).....	213
Розділ тринадцятий. Перекладач Біблії. Укладач українського словника (<i>О. Терещенко</i>).....	230
Розділ чотирнадцятий. Підручникотворення (<i>В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко</i>).....	251
Розділ п'ятнадцятий. Ідейне коло. Громадівці (<i>О. Терещенко, І. Коляда</i>).....	265
Розділ шістнадцятий. Ювілеї (<i>В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко</i>).....	345
Розділ сімнадцятий. На схилі літ (<i>В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко</i>).....	359
Розділ вісімнадцятий. Останні дні. Вічність (<i>В. Ткаченко, І. Коляда, О. Терещенко</i>).....	373
Розділ дев'ятнадцятий. Скарбничий пам'яті Нечуя. Сергій Хаврусь (<i>В. Ткаченко, О. Терещенко</i>).....	402
Післямова	412
<i>Джерела. Література</i>	414
<i>Іменний покажчик</i>	441
<i>Покажчик географічних назв.</i>	446

Ми, українці, маємо багатий національний ґрунт, багату народну оригінальну поезію, і на цьому ґрунті розвивалась і буде далі розвиватись українська література, навіть без усякої помочі... Десь беруться таланти, десь береться охота й енергія в тих талантів писати доконче своєю мовою, десь береться глибоке пересвідчення в правоті свого діла.

Іван Нечуй-Левицький
«Українство на літературних
позвах з Московщиною»

Нам не треба війни, а треба просвіти!
Іван Нечуй-Левицький «Хмари»

Розділ перший

РОДОВІД

Отець мій... був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід.

*І. С. Нечуй-Левицький
«Життєпись Івана Левицького
(Нечуя), написана ним самим»*

У містечку Стеблеві колишнього Канівського повіту Київської губернії (нині Корсунь-Шевченківського району Черкаської області) в сім'ї священика 25 (13) листопада 1838 року народився Іван Семенович Нечуй-Левицький (про це свідчить запис у метричній книзі церкви Преображення Господнього в Стеблеві) [1].

Іван, як зазначає академік С. Єфремов у своїй монографії «Іван Левицький Нечуй», «був найстарший з дітей у родині стеблівського священика Семена Степановича Левицького. Рід Левицьких — давній духовний рід, якого кілька поколінь одбували свою службу в тому-ж таки Стеблеві, зв'язаний родинними переказами та становими традиціями з тими часами, коли в Україні все духовенство було ще виборне і коли це виборне духовенство в побуті свого життя нічим власне не різнилося від народу, хіба що прикметами більшої “едукації”, та й то не завжди» [79; с. 8].

В автобіографії «Життєпись Івана Левицького (Нечуя)» Іван Семенович щодо свого родинного походження вказує: «Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід. У грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; як мені розказував батько, керуючись тим, що власне переклав з латинської Leo — як лев, він змінив своє прізвище на Левицький, бо тоді це було в моді» [30; с. 7]. Сучасний канадський літературознавець, професор Торонтського університету М. Тарнавський висуває ще одну версію зміни прізвища: «1768 р. відбулося криваве повстання проти поляків і католиків, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина, було засновано Барську конфедерацію, покликану обмежити дедалі відчутніший у Польщі російський вплив. Після другого поділу Польщі 1793 р. Стеблів і ціла Правобережна Україна ввійшли до складу Російської імперії. На той час настоятелем церкви святого Миколая був уже Іоаннів син Петро, якому парафія дісталася завдяки підтримці пастви. На парафіян, без сумніву, вплинуло панотцеве рішення змінити прізвище Леонтович, яке звучало по-чужинськи й аристократично, ба навіть по-польськи, на більш свійське Левицький... Пояснюючи зміну прізвища тодішньою “модю”, Нечуй намагається приховати, що це була навмисна спроба українізувати фонетично чужинське прізвище. Якби Нечуй цього соромився, то міг би про цей факт узагалі не згадувати. Він достатньо добре знав історію, щоб розуміти контекст дідового рішення. Нечуй ніколи не приховував своїх антипольських, антиаристократичних і антиуніатських поглядів, тож напевно соромився того, що його рід бере витоки з греко-католицького кліру часів польського панування.

Можливо, він навіть знав про своє шляхетське походження» [134; с. 21].

Сучасний український дослідник родоводу письменника Є. Чернецький у виданні «Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького» уточнює: «крім церковної гілки роду, відомі ще дві — шляхетська і селянська. Якщо про селянську гілку ми знаємо, що її протопласта походить з церковної гілки, то про шляхетську ми можемо це тільки припускати. Враховуючи, що наприкінці XVIII — на початку XIX століття в Стеблеві фіксуються кілька родин шляхтичів Леонтовичів, можемо припустити, що протопластою всіх стеблівських Леонтовичів і Левицьких був не о. Іоанн, а скоріше його батько» [132; с. 10].

Церковна гілка роду розпочалася в середині XVIII століття. Саме тоді прапрадід Івана Нечуя — о. Іоанн одружився, набувши в 1742 році соціального статусу — особи духовного стану, ставши настоятелем церкви Св. Миколая в Стеблеві,— що і визначило, а в окремих випадках істотно вплинуло на долю більшості представників цього роду аж до повалення Російської імперії [132; с. 10].

У стеблівський період історії роду п'ятеро Левицьких стали священиками, один — дячком, троє працювали вчителями. Усе це цілком вкладається в поняття «церковний рід» [132; с. 10].

Мати письменника також була зі священицької сім'ї. Але, як зазначає Іван Семенович, походила з козацького роду: «Мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвінських, була родом з Лебединського панянського монастиря, Чигиринського повіту. Мій дід, Лукіян Трезвінський, був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль в Київщину зі своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхетське

прізвище Трезвінський, а брат його назвав себе Коцевольським. Мій дід оженився в Журавці з дочкою заможного мужика Гуменного і був священиком в Лебединському панянському монастирі. В селах Лебедині, Журавці та Матусові є й тепер багато моїх родичів, простих селян» [30; с. 8].

У 1795 році, після приєднання стеблівських парафій греко-католицького обряду до православного (1794), на парафії св. Миколая були: настоятель священик Петро Левицький (нар. близько 1748 року), дячок Григорій Левицький (нар. близько 1765 року) та паламар Антон Левицький (нар. близько 1761 року). З них саме о. Петро є прадідом Івана Нечуя-Левицького [132; с. 13].

Наприкінці XVIII — на початку XIX століття на Закарпатті мешкав з родиною шляхтич Роман Левицький. За припущенням українського дослідника Є. Чернецького, він був родичем о. Іоанна та Петра. Підтвердженням цього є той факт, що коли 7 лютого 1810 року в церкві Преображення Господнього відбулося таїнство вінчання Анни, дочки о. Петра, з Андрієм, сином шляхтича Жуковського, Роман Левицький записаний другим поручителем, тобто одним із тих, кого зараз прийнято називати свідками, а тоді в народі — друзками. Поручителі ставили підписи в метричній книзі й тим самим підтверджували вінчальний акт, а також брали участь у церемонії вінчання. У богослужбовій літературі їхні обов'язки порівнюють із зобов'язаннями хрещених батьків; оскільки поручителі брали на себе обов'язок духовного повчання створюваної сім'ї, вони обов'язково мали бути віруючими і воцерковленими людьми [132; с. 19].

На зламі XVIII–XIX століть, і ще до закриття церкви Св. Миколая у 1803 році (пізніше в Стеблеві

починає діяти лише церква Преображення Господнього, оскільки 1794 року церква Св. Миколая згоріла, і церковну службу для мешканців Заросся виконував у церкві Преображення Господнього о. Петро Левицький), рід Левицьких репрезентували дві, а може, й три родини — згаданих вище настоятеля, дячка і паламаря. Пізніше родини Левицьких зі Стеблева в кожному поколінні були за структурою малими сім'ями, хоча з ними доживали віку різні ближні та дальні родичі. Проте кожного покоління одна священницька родина продовжувала рід у Стеблеві. Така ситуація визначалася звуженням після 1803 року соціальної ніші, яку займали Левицькі: спочатку настоятелі церкви Св. Миколая, згодом другі священники на дияконській посаді церкви Преображення Господнього, нарешті — настоятелі церкви Преображення Господнього. Чоловіки, які не отримували батьківської посади, мали шукати долі в інших соціальних групах (селянин Дем'ян Левицький) або в інших краях (Петро Стефанів, Іван Семенів Левицькі) [132; с. 10].

Соціальний статус протопласти всього роду очевидний: напевно, він був шляхетським; про це свідчить як священнича доля о. Іоанна, так і шляхетські гілки роду — Левицьких і Леонтовичів. Натомість соціальні пріоритети цієї родини не були однозначними. У церковній гілці Левицьких змагалися за пріоритети в соціальних зв'язках членів роду селянський, шляхетський і церковний світи. Важливий вплив на соціальну орієнтацію родини справили дружини Левицьких-священників [132; с. 10].

Існує версія, що дружина о. Петра Меланія походила з селянського роду. Саме такий висновок робить Є. Чернецький на основі архівних матеріалів про змагання о. Петра за парафію Св. Миколая, у яких він

здобув першість саме завдяки ініціативній та рішучій підтримці парафіян. Крім того вагомим чинником є одруження його сина-спадкоємця з селянкою. О. Стефан, син о. Петра, одружився з Євфросинією Васильовою Коркішкою — дочкою стеблівського селянина [132; с. 12].

З наступного покоління соціальні пріоритети дещо змінюються: о. Симеон (батько І. Нечуя-Левицького), син о. Стефана, одружився з донькою священника Анною Лук'янівною Трезвінською, батько якої правив у жіночому Лебединському монастирі [134; с. 22].

Брат письменника, о. Амвросій, одружився з донькою священника Олександром Матвіївою Татаровою. Однак і тут селянський світ сказав своє слово: Анна Трезвінська по матері була з селян Давиденків, а протопластою церковного роду Татарових був, можливо, селянин Татаренко, обраний громадою за кандидата на настоятельство. Однак зміна в соціальних пріоритетах усе ж відбулась і, очевидно, її треба пов'язувати з ґрунтовними студіями, які стали необхідною умовою для рукопокладення у священники (у XVIII столітті вистачало і навчання у батька-священника) та пов'язаним з ними прискоренням формування елітарної свідомості в церковних родинях. Особливо чітко кінець старосвітського життя позначився на персоналіях хрещених батьків і поручителів, та, відповідно, на участі Левицьких у цих ролях у вінчаннях та хрещеннях стеблівців [132; с. 12].

На основі архівних матеріалів дослідник Є. Чернецький запропонував і орієнтовну стратиграфію змін пріоритетних соціальних орієнтацій священництва Київської митрополії, хоча пропоноване датування не можна розглядати як домінуюче (очевидно, ситуація в кожній парафії мала свої особливості).

Кінець старосвітських часів (тобто часів самоврядування селянських громад) — дата смерті останнього священика в роду, який був рукопокладений ще у XVIII столітті.

Період шляхетського пріоритету — перша третина XIX століття, очевидно, закінчується, коли починається імперська реакція на польське повстання 1830–1831 років і, особливо, декласація правобережної шляхти внаслідок спроб російської адміністрації з кінця XVIII століття примусити шляхту колишньої Речі Посполитої ввійти до одного чи кількох станів, що існували тоді в Російській імперії. Це змушувало правобережних польських шляхтичів підтверджувати свою належність до шляхетського стану.

З середини 1840-х років розпочинається новий етап становлення елітарної свідомості, пов'язаний зі штатною реформою в Російській православній церкві (1843–1844), коли всі православні священно- та церковнослужителі набули, по суті, статусу держслужбовців, почали отримувати державну платню.

Враховуючи можливий вплив таких потужних факторів, як польське повстання та штатна реформа, розглянуті тенденції пріоритетних соціальних орієнтацій одного роду навряд чи є надто відірваними від загальностанових процесів. У творчості Івана Семеновича природним видається стійке бажання зберегти хоча б на папері картини старих часів (ностальгія, біль від неможливості повернутися додому) як репрезентанта наступної генерації Левицьких. Невипадково він, відірваний від рідного краю, писав у грудні 1880 року з Кишинева в листі до Павла Житецького: «Тепер я скінчив повість “Старі батюшки та матушки”. Повість чимала, на 45 листів. Мені схотілось обмальовати бит старого, а потім і молодого духовенства,

і я попереду став на останніх вибраних громадами батюшках. Вони типічні, а найбільше матушки, і їх бит оригінальний, і вже діло минулого часу; тим-то мені і схотілось зберегти картини того биту» [30; с. 282].

Коли б ішлося тільки про Івана Нечуя-Левицького, можна було б стверджувати, що то певна рефлексія письменника-класика. Однак з'явилися тоді не тільки Нечуєві «Старосвітські батюшки і матушки», але й «Люборацькі» (роман-хроніка, виданий 1886 року) Анатолія Свидницького. «Йдеться про рефлексію цілого покоління відірваних від вже чи скоро поруйнованих родових гнізд священичих синів»,— такий висновок робить дослідник Є. Чернецький [132; с. 13].

Отже, Іоанн породив Петра, Петро породив Степана, Степан породив Симеона (Семена), а Симеон породив Івана Семеновича Левицького, себто нашого Нечуя.

Таким чином, рід І. Нечуя-Левицького має глибоке коріння на просторах Поросся. Походження з давніх шляхетського, козацького та священицького родів вплинуло на світогляд, освіту майбутнього письменника. Будучи «продуктом цілої еклезіастичної династії», він відмовився від продовження її церковної гілки, хоч і був найстаршим сином. Це спровокувало конфлікт, що виявлявся у стосунках із родичами впродовж усього життя Івана Семеновича, який, ставши світською людиною, своє релігійне життя зводив лише до сімейного кола.

Розділ другий

БАТЬКО. МАТИ

...Від отця Семена мав схильність до проповідництва, а від матері — надзвичайну вразливість. І не хотів, щоб одна з тих сил погубила в ньому іншу — як то сталося в житті батька й матері.

Віктор Гриневич

Іван Нечуй-Левицький, названий, поза сумнівом, на честь прапрадіда Іоанна та інших Іванів у сім'ї, був найстаршим із дев'яти дітей отця Семена й Анни. Із його братів і сестер пережили раннє дитинство тільки четверо — дві пари двійнят. Амвросій, який згодом став священником, і названа на честь матері Анна, яка вийшла заміж за православного священника Григорія Радзівєвського, народилися 1842 року. Дмитро і Федір з'явилися на світ 1849 року, але Дмитро помер у семирічному віці. Максим народився 1840 року і через сім місяців помер від віспи. Три доньки — Олександра, Марія й Олена — народилися 1844-го, 1845-го і 1847-го, жодна не прожила й року.

Іван Нечуй-Левицький народився, зростав і виховувався в родині, атмосфера в якій була насичена національним колоритом. Рід І. Нечуя-Левицького — давній український духовний рід, який поколіннями

був пов'язаний зі своїм народом, його стражданням, боротьбою, надіями та сподіваннями. Побут роду майбутнього митця українського красного письменства нічим, власне, не відрізнявся від народного побуту, який він так тепло описав у своїй повісті «Старосвітські батюшки та матушки»: «Я люблю цей дух стародавніх домів. І мої думки без моєї волі несамохіть перелетіли у давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима встала уся обстава давніх дідових покоїв, одразу виникли, мов з туману, давні люде того часу, сивобороді діди з поморщеними щокками, але здорові, кремезні й веселі, бабусі в простих убраннях, але з щирим непотайним серцем; виникли, мов з туману, старі сиві українські шляхтичі в довгих сіртуках з вузькими рукавами, з намотаними на шії чорними шовковими хустками, їх старі жінки в білих чипках або в шовкових хусточках на голові, в довгих шалях на плечах, з народною мовою в устах, з народними веселими жартами в розмові. Кругом мене на цих дерев'яних помальованих стільцях із чудернацькими вирізками на спинках неначе сиділи ті давні люде, провадили щире веселе розмову. Я ніби почув їх голоси з далекої минувшости, їх розмову, веселий сміх, гострі жарти. Мені чогось здавалось, що з опрічної кімнати от-от незабаром одчиняться двері, і звідтіля вийде старенька, висока, рівна станом сива панія, котра колись мене малого годувала горіхами та маковниками: здавалось, що в дверях заманячать два кінці смугнастої шалі, котрі спадають додолу й черкаються об діл, заманячить ридикуль в її руках, і вона двигне ногою, присяде й зробить мені старомодний кнікс» [30; с. 267].

Перебравши від свого батька о. Степана парафію церкви Преображення Господнього, молодий свяще-

ник Семен Левицький із дружиною купив окремих будинок неподалік від церкви, біля урвища над Россою. Нечуй змалював той дім як затишну хатинку. Згодом батько добудував іще дві кімнати.

Семен Степанович Левицький, батько малого Івана, був людиною освіченою, прогресивних поглядів. «...Як на свої часи,— відзначає академік С. Єфремов,— він був особою неабиякою і як людина, і як священик,— з певними культурними традиціями та звичками. Він любив книгу й мав цілу бібліотеку з друкованих та рукописних книг, уславився за доброго казнодію, завів був у Стеблеві школу й мріяв навіть про громадську крамницю, щоб визволити селян од крутіства місцевих євреїв-крамарів» [79; с. 9].

Власним коштом він організував школу для селянських дітей. Школу, яку Левицький провадив улітку на пасіці в катразі, а взимку на пекарні, розігнав пан, дідич Стеблівський. «Як ви, ксьонже, вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити»,— таку чулу сентенцію проказав пан дідич, заганяючи дітей-кріпаків зі школи панотця Левицького до своєї фабрики [30; с. 8].

У цій школі, вважають нечуезнавці, пізнав ази грамоти майбутній письменник. «Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх... Разом з тими хлопцями вчився й я» [30; с. 8]. Уже згодом, в «Уривках з моїх мемуарів та згадок», він додавав: «З початку сорокових років мій панотець почав вчити мене читати, писати та загадував мені вчити коротеньку “Священну історію” напам’ять» [30; с. 9].

Саме батько Семен Степанович, сільський священик, що цікавився історією України та українським

фольклором, відіграв важливу роль у вихованні національної самосвідомості малого Івана. «У нього була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священиками»,— писав І. С. Нечуй-Левицький у листі до О. Камського [30; с. 263]. «Батько мій любив рідний край, все було нам говорити, що нашу Україну дуже насіли польські пани та жиди, що Московщина заїдає наш язик і національність. Все розказував нам українську історію; було як ідемо з ним в Корсун, то все було нам показує Різаний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками, показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки»,— зазначав у своїй автобіографії Іван Семенович [30; с. 8]. У листуванні з О. Кониським І. Нечуй-Левицький пригадував, що «батько пробував писати повість з життя козацтва...». Але «всі оці невдачі з громадськими заходами зневірили старого Левицького, полишаючи йому вільною й не наказаною одним-одну стежку, одну сферу інтелектуальних переживань — чисто особисту, як читання книжок, записування казаннів без надії, проте, побачити їх надрукованими. В споминах синових він став перед нами... кабінетного типу людиною»,— писав академік С. Єфремов [79; с. 13–14].

Аналізуючи тогочасні журнальні публікації, сучасна дослідниця Н. Побірченко відзначає, що у сім’ї Левицьких шанували українську мову, усну народну творчість. Так, батько письменника серйозно займався й етнографією України. 1845 року С. Левицький надіслав П. Кулішеві опис українського весілля, який Іван, що мав тоді лише сім років, переписував під батьковим керівництвом. «При сій нагоді скажемо, як дивно в’яжеться одно з одним там, де судила доля бути

будущності словесній. Колись давно П. Куліш, їздивши та й ходивши пішки по Київщині, спізнався із розумним одним священиком. Опісля той піп збирав для Куліша між народами пісні, приказки, переказки та давав переписувати малому синові, щоб посилати через пошту. Оцей же синок, набравшись з народу смаку словесного, об'явився тепер славним Нечуєм»,— згодом, через 25 років, про це згадував П. Куліш (пишучи про себе від третьої особи) у анонімному авторському редакторському передньому слові до оповідання в народовському журналі «Правда» [120; с. 29]. На думку сучасного нечуєзнавця М. Тарнавського, «можливо, Нечуй не згадує про батькове знайомство з Кулішем, бо серед українських інтелектуалів зламу століть слава його вже згасала. Сам Нечуй пізніше теж багато співпрацював із Кулішем, і про це він також не завжди згадує» [134; с. 26].

Обряд весілля («Описание свадьбы и свадебных обрядов украинских малороссиян (в Богуславе)»), як заведено було в серйозних тодішніх дослідженнях, описано російською. Він містить багато народних пісень, частина з яких згодом лягли в основу Нечуєвих оповідань. Цей опис П. Куліш переслав фольклористові О. Бодянському, з чийх архівів радянський дослідник О. Дей і опублікував записи.

Про батька, про своє ставлення до нього письменник оповів у своїй автобіографії «Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим»: «Мій батько був дуже заїкуватий і з великою силою міг говорити, але як читав або говорив проповіді, то зовсім не заїкувався. Він був дуже нешвидкий на ході, непроторний, не любив господарства і було зачинитися в своєму кабінеті, лежить та все читає книжки та газети або пише проповіді. Малими ми не сміли ходити в його кабінет

і бачилися з ним тільки за обідом та за вечерею; через це батько якось одіпхнув нас од себе, і ми вже й великими держалися од його осторонь і не горнулися до його так, як до матері. Як ми повиростали, батько це примітив і було часто каже: “Що це таке, що до мене якось не горнутья діти? Я їх і люблю і у всьому їм наставаю, а вони неначе одвертаються од мене”» [30; с. 8].

У своїй статті «Іван Левицький-Нечуй: спроба психоаналізи творчости» український письменник і перекладач Валер'ян Підмогильний, прагнучи осмислити творчий феномен особистості митця, акцентує увагу на складності стосунків малого Івана з батьком і пояснює це наявністю Едипового комплексу у психології письменника. Комплекс полягає у скеровуванні нижніх, любовних і примітивно еротичних почуттів сина до матері в поєднанні з агресивними, конкурентними почуттями, що скеровуються на батьківську постать, місце якої прагне зайняти дитина у стосунках. «Батько виступав в автобіографії письменника чужою, далекою істотою. <...> Левицький не може стриматися, щоб не відзначити фізичної хиби в батька — “мій батько був дуже заїкуватий, і з трудом міг говорити”...— то для матері йому просто не вистачає позитивних фарб: “мати моя була висока на зріст, весела, проворна, говорюча та співуча”... <...> “Вона мала дві пари близнят... це підірвало її міцне здоров'я, вона почала після того слабувати і швидко вмерла”,— з нас досить того,— продовжує В. Підмогильний,— що сам письменник так думав. Мати померла через дітей, причина дітей — батько. Батько, отже, вбив матір!» [223; с. 297]. Як зазначає далі автор цієї спроби психоаналізу, «непереможне бажання дитини бути таким, як батько, поклато незбиті сліди на все дальше життя Левицького. “Жив Левицький анахоретом”, пише

ак. С. Єфремов, тобто так само замкнено, як і батько. Так само, як батько проповіді, писав і Левицький, “зачинившись у кабінеті”, свої повісті» [223; с. 297].

Попри особливості характеру батька, якому, можливо, бракувало тепла й ніжності до дітей, Іван Семенович з гордістю підкреслює його український патріотизм, наголошує, що в батьковій бібліотеці були «Історія Малоросії» й «Літопис Самовидця» і що проповіді батько читав українською мовою [30; с. 263].

Але душею, «інтимним стержнем та основою» [79; с. 10] в родині була мати — Анна Лук'янівна, за дівочим прізвищем Трезвінська. Саме про неї Іван Семенович говорить дуже тепло, з великою любов'ю, як про людину, що всю родину тримала під впливом своєї неабиякої вдачі.

Анна Лук'янівна, висока на зріст, весела, говірка, співуча, походила з давнього козацького роду і принесла в родину демократичні традиції й ту природжену інтелігентність, яка часто «буває у нас окрасою навіть малоосвіченої жінки, що більш чуттям, притаманним тактом, аніж свідомо вгадує і прокладає безпомилково лінію поведження. Говорила вона тільки українською, чудово співала, грамотна була тільки по-церковному — і через те в родині панувала народна мова і та своєрідна література — усяких житій, тощо — яка своїм фантастичним змістом йшла часто в парі з утворами народної фантазії» [79; с. 10].

«Вона зросла коло самого монастиря, де коло монастирської стіни в лісі був дідів дом. Вона вчилась у черниць, вміла читати церковнослов'янські книжки, любила читати життя святих і читала їх голосно, як читають прості люде, а ми малими слухали. Я пам'ятаю, як вона раз читала в житії Йосифа Прекрасного те місце, де брати продають Йосифа, і плакала; я слухав

та ставав і собі плакати. Через це і я малим, буваючи дома на вакаціях, любив читати життя святих. Мати моя була дуже богомільна; як часом через роботу не встигала до церкви на службу в великі празники, то плакала, постилась до плащаниці трохи не цілий день, а за нею і я малим постив і до плащаниці, і до святої вечірньої води і не їв до служби, поки перейшов в семінарію. На руках у матері було все господарство на дворі і в полі: вона всім порядкувала. За роботою все було співає українські пісні; по-великоруській мати зовсім не вміла говорити, і в нас в сім'ї говорили по-українській. Мати моя вмерла, як мені йшов тринадцятий рік. Вона мала дві пари близнят, котрі й зістались живі з усіх дітей; це підірвало її міцне здоров'я, вона почала після того слабувати і швидко вмерла. Я найстарший з усіх дітей, і мати мене дуже любила», — згодом згадував Іван Семенович [30; с. 8–9].

Ще відвертіше в автобіографії, надісланій на замовлення письменника Олександра Кониського 1 травня 1876 року, І. Нечуй-Левицький писав про роль рідної матері у вихованні в нього почуття глибокої віри: «До чотирнадцяти літ, до самої семінарії, я був дуже богомольний під впливом матері. Я ні разу не їв до служби, видержував тяжкий піст до плащаниці, до вечірньої води на голодну кутю, аж мені ставало нудно. Приїжджаючи додому, я читав життя святих і прочитав чотири прездорові книжки; і мені здавалось, що я буду на Афоні, або в Синаї, або в єгипетських лісах. Мені хотілось там бути, так мені подобалися картини аскетичного життя і та природа, що описувалась в житіях. Разом з житіями я читав історію України, що знаходив у батьковій шафі» [30; с. 266–267].

Духовна атмосфера, що панувала в родині, батьківське виховання, материнська любов та ласка мали

вирішальний вплив на формування світосприйняття майбутнього митця. Родинне піклування викарбувало в малого Івана такі риси характеру, як любов до природи, історії рідного краю, народних пісень, легенд, культ книги. Але передчасна смерть матері на все життя визначила складність стосунків батька і сина, особисті звички українського прозаїка І. Нечуя-Левицького.

Розділ третій

НЕЧУЄВА МАЛА БАТЬКІВЩИНА: КОРСУНЩИНА, СТЕБЛІВ

В дитинстві відкриваєш материк,
Котрий назветься потім — Батьківщина.
Ліна Костенко

Ой ти краю співочий — Надросся,
Солов'їних пісень сторона.
Твої ранки купаються в росах,
З твоїх плес прозира давнина.
Іван Немченко «Співоче Надросся»

Зв'язок людини з місцем її проживання, як зауважував видатний популяризатор ідеї «genius loci» П. Вайль,— загадковий, але очевидний, безперечний, але таємничий. Відає нею відомий древнім «genius loci» — геній місця, що пов'язує інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем [164; с. 87].

Вікові ліси, безкраї рівнини, гранітні скелі, красуня Рось — це все корсунська земля. Корсунщина — край, овіяний духом звитяги, мужності та прадавньої слави. Тисячолітня історія його промовляє багатьма пам'ятками археології, архітектури, історії, мистецтва та природи.

Корсунський край — регіон Середнього Подніпров'я (Наддніпрянська Україна), історичні витоки якого губляться в далекому минулому [291].

Достеменно невідомо, звідки походить назва міста Корсунь. Легенда пов'язує її з назвою Кримського Корсуня (Херсонеса), давньогрецького міста-держави в південно-західній частині Криму. Вихідці з цього міста після хрещення Русі були священиками Київської Десятинної церкви. Отримавши від князя Володимира право збирати данину на Пороссі, вони нібито й дали назву поселенню над річкою Рось, яке своєю чарівною природою нагадувало їм рідний південний Корсунь [86; с. 383].

В урочищі Замчище при впадінні річки Корсунки в річку Рось височіє городище — залишки стародавнього Корсуня, могутньої фортеці, збудованої, очевидно, 1032 року князем Ярославом Мудрим для захисту південних кордонів Київської Русі від набігів тюркських кочівників.

Про те, що в небезпечному пристеповому районі Поросся в той час проживав місцевий люд, свідчать не тільки два давньоруські поселення, але й залишки оборонних укріплень — «Змієвих валів» поблизу Корсуня [86; с. 382].

З 1193 до 1240 року Корсунь був центром удільного князівства, яким правили представники роду Мономаховичів. У 1240-х роках місто, ймовірно, було зруйноване монголами. У 1360-ті роки Корсунь увійшов до складу Великого князівства Литовського, а в 1569, після Люблінської унії, — до складу Королівства Польського, складової частини Речі Посполитої.

У ті часи Корсунь разом з околицями був майже безлюдною пустелею. 8 лютого 1585 року польський король Стефан Баторій своїм привілеєм дозволив бра-

там князям Вишневецьким відновити Корсунь і дарував йому магдебурзьке право. У 1585 році на території Корсуня було утворено Корсунське староство, до якого крім Корсуня входили міста Стеблів, Сахнів Міст (нинішня Сахнівка), Чигирин, Звенигородка, Сміла, Крилов, Данилова Слобода (сучасна Медведівка) та інші. Староство було частиною Канівського повіту Київського воєводства. Двадцятого лютого 1585 року король дарував Корсуню герб: лук жовтий, натягнутий і стріла, на тятиву покладена, в червоному полі. У 1580-х роках місто називали ще «Корсунь Черкаський». Воно мало важливе оборонне значення, а його фортеця, обнесена частоколом, була однією з найпотужніших у тодішній Україні. Мешканці міста брали активну участь у козацьких повстаннях кінця XVI століття під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Щоб корсунці не підтримували повстання К. Косинського, польський король Сигізмунд III 15 жовтня 1592 року своїм привілеєм підтвердив для міста магдебурзьке право. Незважаючи на це, на початку XVII століття між корсунським старостою Я. Даниловичем і містянами стався конфлікт, через що сейм 1607 року позбавив Корсунь магдебурзького права. Це викликало масове «покозачення» корсунців, адже місто було одним із центрів зародження українського козацтва [291].

У роки Національно-визвольної війни середини XVII століття військо гетьмана Б. Хмельницького 26 травня 1648 року розгромило біля Корсуня польську армію. Після цього місто стало центром Корсунського полку — військово-адміністративної одиниці. Полк був одним із найбільших в Україні. Крім Корсуня до нього входили міста Стеблів, Сахнівка, Деренковець, Богуслав, Лисянка, Звенигородка, Медвин,

Новий і Старий Мліїв, Вільшана, Тарасівка, Кашиболото, Синиця, Капустина Долина, Гуляйполе. У 1649 році Корсунський полк поділився на 19 сотень і налічував 3472 козаки, а в 1654 — на 16 сотень і налічував 5150 козаків. Корсунь часто був тимчасовою резиденцією Б. Хмельницького, який мав у місті власний будинок. Тут він приймав і відправляв послів, збирав військові ради, видавав універсали і писав листи. Відомо про 16 листів, три універсали і один наказ, написані гетьманом у Корсуні. Тридцятого липня 1651 року Б. Хмельницький вінчався у Свято-Іллінській церкві міста з корсунською міщанкою Г. Золотаренко (І. Мазепа вінчався в тій-таки церкві; його обраницею була Ганна Половець, удова прилуцького полковника). У місті жили корсунські полковники, зокрема такі видатні українські державні та військові діячі, як Г. Нестеренко (керував узяттям фортеці Кодак на Запорозжжі в 1648 році), С. Мрозовицький (Морозенко; герой народної пісні «Ой Морозе, Морозенку»), І. Золотаренко (брат Г. Золотаренко, командувач українських військ у Білорусії в 1654–1655 роках), Г. Гуляницький (командувач українських військ під час розгрому московитів під Конотопом у 1658 році). Після смерті Б. Хмельницького в Корсуні 22 жовтня 1657 року пройшла козацька рада, на якій гетьманом було обрано І. Виговського [291].

«Великою була роль Корсуня і в духовному житті України. У Свято-Онуфріївському монастирі жив Діонісій Балабан, київський митрополит. Тут він помер, тут його поховано, а з часом перепоховано у Каневі. Після його смерті саме у Корсуні пройшов Собор, де обирали двох митрополитів — Антонія Вінницького та Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Польський король тоді затвердив обидві кандидатури. За життя Ба-

лабана у монастирі ігуменом був Феодосій Улицький, якого пізніше долучили до сонму святих», — характеризує значення міста в українській історії директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника П. Степенькіна [316].

З 1778 року Корсунь перейшов у власність небожа польського короля Станіслава Августа, князя С. Понятовського. У місті були побудовані фабрики з виробництва сукна, замші, шовку. Князь скасував кріпосне право; перевів селян з панщини на оброк і в стан довічних орендарів; уперше ввів змішані адміністративні суди за участю селянських виборних; для підтримки погорільців організував касу взаємодопомоги; відкрив лікарню та школу; дбав про планову забудову Корсуня. У 1781–1783 роках на одному з островів річки Рось для князя було збудовано дерев'яний будинок (архітектор Ж. А. Мюнц), а в 1787–1789 роках — кам'яний палац (архітектор Я. Д. Ліндсей). Корсунський палац вважався найрозкішнішим серед магнатських палаців у тодішній Україні. Навесні 1787 року в Корсуні побували польський король Станіслав Август і австрійський імператор Йосиф II [194; с. 222]. П. Степенькіна зазначає, що за С. Понятовського збиралися будувати одноповерховий палац. Двоповерховою мала бути лише центральна зала. Пізніше, під час реконструкції палацу, добудували ще й башти-бельведер. Це перший палац на землях Речі Посполитої, збудований у неоготичному стилі. У сучасному місті, окрім палацового ансамблю, з XVIII століття не залишилося нічого. Збереглися лише будівлі XIX століття [316].

У 1793 році, після другого поділу Речі Посполитої, місто ввійшло до складу Богуславського повіту Київського намісництва (з 1797 року — губернії). Після третього поділу Польщі (1795) Понятовський

у 1797 році змушений був продати староство російському уряду. Останній у 1799 році передав його у власність князя П. Лопухіна, який власним коштом розмістив у Корсуні лікарню, відновив суконну мануфактуру, заснував цегельний завод і ввів для селян кріпосне право [291].

Найбільшою окрасою Корсунщини є річка Рось, яка понад мільярд років прокладала собі шлях у породах Українського кристалічного щита. Вона виорала в ньому глибокі долини і звільнила собі простір для плину. Але щит не здавався. Порогами він випірнув у руслі ріки, скелями навис над її зеленястою водою. Рось не відступила перед похмурою величчю скель — вона вперто продовжувала торувати собі дорогу поміж велетенським камінням. Інколи їй на допомогу приходив льодовик, який спочатку підживлював річку талою водою, а потім намагався зім'яти скелі товщею криги. Але, ніби розуміючи своє безсилля, льодовик відкочувався назад, на північ, і Рось самостійно продовжувала кропітку роботу. Та настав момент, коли ріка нарешті здобула для себе достатньо простору. Відтоді Рось і каміння зажили в мирі.

Мальовнича річка Рось (Русь, Рьсь, Рсь) відома ще зі стародавніх часів. За літописом, по ній проходила південна межа Київського князівства. Початок річки лежить у вододілі Південного Бугу і Тетерева. Деякі дослідники припускають, що наші предки використовували природний волок для сполучення між басейнами Південного Бугу та Дніпра. І цей волок проходив між містом Липовцем на річці Собі (притока Південного Бугу) та Погребищем на річці Рось (притоки Дніпра) відстанню близько 16 кілометрів. Це зовсім невелика віддаль для старовинного пересування по «волоках». До речі, ще не так давно Рось була судноплавною, по

ній транспортувались різні товари, крам, будівельні матеріали, сільгосппродукти тощо. Після перекриття річок гідростанціями та численними дамбами ця можливість відпала.

Походження назви річки Рось поки що не встановлено, як і час, із якого вона носить таку назву. Питання про назву «Рось», як і «Русь», є дискусійним. В одних джерелах ідеться про те, що назва річки походить від назви слов'янських племен росів, чи русів, які в давнину проживали на берегах річок Рось, Роська, Роставиця. Ще за однією версією у праслов'янській мові існувало слово «руса» — річка, його корінь і нині зберігся в багатьох словах, пов'язаних з річками та водою: русло (річище), роса. От із тієї давньої мови, а може, ще з давніших, пішла назва «Рось», фактично це слово означає просто «Ріка».

Існує чимало гіпотез, які назву Росі виводять з іноземних джерел. Зокрема, дехто з науковців вважає, що ця назва споріднена з санскритським «вріш» (самець, бик). До речі, саме у водозборі Дніпра багато назв типу Самець, Бик, Веприк, Жеребець тощо. Таке тлумачення підтверджується тим, що Роська, притока Росі, має іншу назву — Самець. Початкові звуки в індійських та слов'янських мовах можуть співпадати. Наприклад, санскритське «врішабга» (бик) має також форму «рішабга», а слов'янські імена Владимир, Владислав — Ладимир, Ладислав. Тож правомірно припустити, що на слов'янському ґрунті санскритському «вріш»/«варш» відповідатиме «ріш»/«рош», «ріс»/«рос». Принагідно зазначимо: найдавніші фіксації назви річки Рось (починаючи з 980 року) дають форми Ріс, Ресь, Рсь і навіть Рша, що засвідчує відчутну близькість до санскритського «вріш». Показово й те, що саме на Росі, в шарах трипільської культури, знаходять глиняні

зображення биків. Це підтримує тлумачення назви Рось як «бик»: давні мешканці України поклонялися Священному Бикові. Колись у гирлі Росі стояло місто Родень, назва якого, цілком імовірно, пов'язується зі слов'янським божеством Родом, чия іпостась — бик. Варто згадати також, що «рус» тюркською мовою означає червоний. «Рус! Русі!» — вигукували наші вороги, забачивши «черлені щити» й попереджаючи своїх про небезпеку. А саме слово «черлені» походить від червінь — бджолиного червоного черв'ячка, який зароджується в червні (назва місяця — теж звідти) і за допомогою якого фарбували щити [308].

Мінлива й неспокійна Рось завжди притягувала до себе людей — до своєї чистої води, родючих земель, до густих заплавлених лісів. З давніх-давен люди жили на її берегах. Береги Росі в різні часи рясно поливала людська кров. Війна за війною, повстання за повстанням виганяли звідси населення, проте люди все одно поверталися.

Відомо, що князь Антського союзу Бож переміг на берегах Росі військо остготського короля Вінитара, а пізніше остготи все-таки подолали Божа і розіп'яли на пагорбі над Россю. Народ і нині знає це місце, що зветься Божа гора. Ще в сиву давнину невідомі будівельники звели вздовж Росі Змієві вали — унікальні оборонні укріплення. У князівську добу лівим берегом ріки проходила південна межа Київської Русі й стояли численні форпости київських князів. Серед них і Боровград — сучасний Стеблів, містечко, звідки бере початок рід І. Нечуя-Левицького, оскільки церковна гілка роду розпочалася в середині XVIII століття. Саме тоді прапрадід Івана Нечуя о. Іоанн одружився й набув у 1742 році соціального статусу особи духовного стану, ставши настоятелем церкви св. Миколая в Стеблеві [132; с. 5].

Долина Росі в цій місцевості вирізнялася рідкісною, як для рівнинної України, красою. Тихі плеса та бурхливі вири, піщані обмілини та глибокі ями, пороги та лави, а над усім цим — стрімкі схили високих пагорбів та скелі. Рось тут робить велику петлю, а трохи далі за течією — знамениті пороги. З-під води видніють скелі Сфінкс, Бурлачка, Козак-Камінь. «У Київській губернії я з'їхав зі шляху в село (Стеблів) і вперше побачив скелі, про які знаємо хіба що з книг. То був для мене новий і захопливий краєвид...», — писав у листі до Е. Одинця польський поет А. Міцкевич [308].

У цій скелястій місцевості недалеко від Дніпра містечко Стеблів лежить «...по обидва боки Росі в дуже гарному й оригінальному місці. Річка Рось тече з півночі і серед Стеблева круто повертає углом на схід сонця, вдарившись об високу, рівну, як стіна, скелю Спас. Над самою скелею стоїть церква Спаса, а коло самої скелі впадає в Рось невеличка річка Боровиця, між високими скелями, між тополями та вербами. Далі на схід сонця Рось розділяє од себе рукав Самовілку, і там стоїть чималий високий острів Замок, а ще далі вниз, між Заком і скелистим берегом, стримить ще один острівець, з однієї голої скелі, де притулювся питель. По обидва боки Росі скрізь стоять високі скелі, наче стіни, то часом трохи подаються од води і лежать великими купами. Понад берегами місцями стоять верби, разками росте густа лоза над самою водою. Од церкви, з скелі Спаса, між двома нагнутими скелистими берегами видко фабрику, а далі пішли гори, як скаменіла морська хвиля, де мріє над самою Россю на горі давній вал, а там з вищої гори видко могили, де бився Хмельницький з поляками; там коло Корсуна сховався і той Різаний яр, що в ньому застрягли поляки» (з листа І. Нечуя-Левицького до О. Кониського від 1876 року) [30; с. 262–263].

Ось як описує Нечуй-Левицький свою малу батьківщину в автобіографії: «Серед самого Стеблева Рось зігнулась коліном; обидва її береги обставлені скелями, неначе стінами; за здоровим скелистим островом, на схід сонця од Стеблева шумить Шум на порогах, де між двома високими скелистими берегами вся Рось закидана здоровим камінням та помережена острівцями з самого каміння. Куди не повернеш очима, скрізь видно чудові та все інші картини, неначе в панорами» [30; с. 7]. А так письменник змальовує рідну місцевість у повісті «Бурлачка»: «Од самого берега Росі, на південь, <...> починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. <...> Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки!.. З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній...» [23; с. 143].

«Стеблев замечателен своим местоположением. Рось течет здесь между высокими лесистыми скалами по дну, усеянному огромными камнями и порогами, по которым вода стремится в виде водопадов. В самом местечке в Рось впадают два ручья: Боровица и Хоробра. Первая бежит в таком углублении, что нависшие по обеим сторонам скалы и деревья совершенно скрывают ее от глаз»,— так писав про красоти Стеблева Лаврентій Похилевич у своїх «Сказаниях...» ще в середині XIX століття [121; с. 606].

Містечко Стеблів, на думку істориків та археологів, мало двох попередників. Одним із них було місто Боровград, що лежало в місцевості, де річка Боровиця впадала в Рось. Достеменно його розташування невідоме. Вважається, що фортецю наказав збудувати князь Ярослав Мудрий. Існує легенда, що притокам Боровиця та Хоробра, які впадали в річку Рось у місці розташування поселення, Ярослав Мудрий дав назви

на честь хороброї боротьби руських воїнів і перемоги над кочовими племенами [309].

А ось на одному з великих островів Росі 1032 року Ярослав Мудрий заснував місто-фортецю, що, на думку деяких істориків (наприклад Миколи Костомарова), називалася Торчеськ. Хоча можливо, це поселення мало іншу назву. Археологічні дослідження довели: поселення на острові, що розташований у межах сучасного Стеблева і має назву Замок, дійсно існувало. Саме тому датою заснування Стеблева вважають 1032 рік. Лаврентій Похилевич у своїх «Сказаниях...» указує на залишки фундаментів кам'яних споруд, що стояли на острові Замок. Він припускає, що на цьому острові було місто, населене переважно греками. Хай там як, але місто, що було попередником Стеблева, зруйнували монголи. Сучасний Стеблів виник приблизно в XVI столітті.

За легендою, місто на кам'янистому острові Росі заснував козак Стебло — саме тому воно й називається Стеблів. Хоча є думка, що назва Стеблів походить від польського «стебло място» — місце, вільне від лісу.

У тому ж XVI столітті Стеблів почали заселяти козаки. Сюди від панського гніту втікало чимало селян, які ставали вільними козаками. Польському уряду було частково вигідне заселення Надросся вільними озброєними людьми, адже це була місцевість, що найчастіше зазнавала татарських набігів і слугувала заслоном для панських маєтків. Саме тому поселенцям дозволили звести на острові укріплений населений пункт, який згодом став сотенним козацьким містом. У 1584 році польський король Стефан Баторій дав офіційний дозвіл заселити землі Корсунського староства, а з ними і Стеблів. Так у XVI столітті на руїнах Борового (Боровграда) виникло козацьке

місто Стеблів. За польськими люстраціями (від латинського *lustratio*; податкові або фінансові ревізії, описи державних маєтностей для податкових і військових потреб, що здійснювалися кожні п'ять років у Речі Посполитій за ухвалою польського Сейму 1562 року) 1616 і 1622 років воно належало до Корсунського староства. У 1622 році давало 20 флоринів чиншу, оренда млинів та корчми — 300 флоринів. На околицях Стеблева існували козацькі хутори [149; с. 38].

Король Стефан Баторій передав Стеблівський край козацькому старшині Тетері, який побудував у Стеблеві фортецю, обніс її валом і ровом, спорудив невелику православну церкву. У 1616 році в Стеблеві мешкало 100 міщанських і 400 козацьких родин. Так Стеблів із його островом-замком упродовж XVII–XVIII століть стає важливим козацьким форпостом, фортецею з постійним гарнізоном. Тут часто зупинялися гетьмани П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко... У польських архівах, як вказує С. Хаврус, зберігся лист Сагайдачного, писаний у Стеблеві 2 червня 1620 року. Адресовано його богуславському старості, якого Сагайдачний просить, щоб той наказав «панам богуславцям насипати з шістдесят мір вівса і стільки ж возів сіна та спровадити сюди, до Стеблева» [149; с. 43] (гетьман Війська Запорозького разом із «масою товариства» збирався тут перезимувати). А щоб «пани богуславці» не стали відмовлятися, Сагайдачний нагадав, що їхній спокій залежить від його збройного захисту. Мирне життя потребує сильного війська, отож не гріх пожертвувати задля цього й сіном та вівсом...

З XVII століття в Речі Посполитій широко розгортається боротьба українського козацтва за свої національні та станові права. Так, учасником козаць-

кого повстання 1625 року, очолюваного М. Жмайлом, був уродженець Стеблева гетьман Оліфер Голуб (Стеблівець), який отримав булаву після смерті П. Конашевича-Сагайдачного. Жителі Стеблева також узяли участь у селянсько-козацькому повстанні 1637 року під проводом К. Скидана. Польсько-шляхетський уряд зміг зібрати проти повстанців військові сили, доручивши командування ними гетьманові Миколі Потоцькому, і повстання під селом Кумейки було придушене.

З 1648 року Стеблів стає сотенним містечком Корсунського полку. У складі цього полку була і Стеблівська сотня, що включала два курені: Верхньостеблівський і Нижньостеблівський. На 1654 рік у Стеблеві мешкали 1 сотник, 1 отаман, осавули, 347 козаків, 15 міщан.

Під час Національно-визвольної війни 1648–1657 років неподалік від Стеблева (усього за кілька кілометрів), на лівому березі Росі, в урочищі Горохова Діброва, відбулась велика битва, що отримала назву Корсунської.

З 1658 року, згідно з Гадяцьким договором, сотенне містечко Стеблів перейшло під володіння Федора Виговського (брата Івана Виговського), а в 1659 році було в складі Корсунського староства.

У часи Руїни Стеблів руйнували багато разів. Він постійно опинявся в епіцентрі військових сутичок. 1664 рік увійшов в історію козацького містечка завдяки події, яку в різних історичних джерелах названо «Стеблівською трагедією». Протягом трьох тижнів Стеблів марно намагалося взяти штурмом військо Стефана Чарнецького в складі 8 тисяч поляків і 15 тисяч татар. Польські королівські сили мали придушити повстання, що вибухнуло в лютому-березні 1664 року

на Брацлавщині, і надати допомогу гетьманові Павлу Тетері, який тоді дотримувався пропольської орієнтації. У липні 1664 року «напали на Стеблів, його жителів забрали у полон, малих дітей та старих людей, котрі не надавалися до праці, вбили (“немовляток потоптали кінськими копитами”), а місто дощенту спалили» [205; с. 148–199].

Фортецю на острові вдалося здобути лише внаслідок вибуху порохового складу. Вибух спричинив сильну пожежу, у вогні якої згоріла й дерев'яна фортечна церква. Твердиню було взято й віддано на пограбування татарам. Людські втрати оцінювали в 15 тисяч загиблих, що для того часу було демографічною катастрофою. Ватажок повсталих, брацлавський полковник Василь Дрозденко, зазнав поразки, а вщент зруйнований Стеблів перейшов у володіння гетьмана Правобережної України Павла Тетері та його спадкоємців.

А ще через п'ять років, у 1669-му, час випробувань настав для правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Переслідуваний запорозьким гетьманом Михайлом Ханенком, він змушений був після жорстокого бою рятуватися на тому ж таки стеблівському острові. І хтозна, чим би все закінчилося для Дорошенка, якби не прибула підмога від Івана Сірка...

Узагалі околиці Стеблева були ареною багатьох боїв і битв. Залишилося це містечко й в історії Юрія Хмельницького: Петро Дорошенко взяв його тут у полон і віддав татарам.

У 1678 році місто зазнало особливо значних руйнувань від турецьких військ. Тривалий час після того Стеблів стояв пустою.

Паліївщина початку XVIII століття не оминула Стеблів. Після того як у 1699 році польський Сейм прийняв рішення про ліквідацію козацтва на підполь-

ській Україні, 1702 року представники української шляхти, козаки, міщани та духівництво ухвалили на нараді в місті Фастові підняти антипольське повстання. Того ж року повстанське військо на чолі з полковником З. Іскрою звільнило Стеблів від шляхти. Під надійним захистом козаків містечко почало відроджуватись. Після Прутського миру 1711 року Стеблів був подарований польському гетьману князеві Йосифу Яблоновському. Майже все XVIII століття Стеблів належав родині Яблоновських. Довгий час ним володів син Йосифа Яблоновського Микола, спадкоємець стеблівських маєтностей, який теж був цікавою й непересічною особистістю. Зрікшись католицької віри та прийнявши православ'я, він розмовляв винятково українською мовою, одягався за селянським звичаєм, чумакував, сам торгував на ярмарку, а під час весняно-польових робіт нарівні з селянами обробляв землю, за що стеблівці його дуже поважали. Одружений не був. Історик Лаврентій Похилевич писав, що Миколу Яблоновського селяни не просто поважали — він був для них «божищем» [121; с. 607]. Можливо, саме тому стеблівський маєток Яблоновського не зруйнували гайдамаки в 1768 році, коли Стеблів, як і більшість населених пунктів правобережної Наддніпрянщини, опинився в котлі Коліївщини.

Після смерті Миколи Яблоновського в 1795 році маєтності перейшли у спадок найближчим родичам — князям Воронецьким, а в 1812 році — Герману Онуфрійовичу Головінському [309].

У 1846 році Зенон (Захар) Головінський, який володів маєтностями в селі Великі Прицьки, докупив у свого дядька трохи стеблівських маєтностей. Унаслідок бурхливого розвитку промислових потужностей Стеблева в 1847 році Захар Головінський приймає рі-

шення перевести сюди суконну фабрику, яку заснував 1817 року у Великих Прицьках.

Головінські володіли в Стеблеві великим маєтком із палацом і парком. У 1825 році в одному з флігелів маєтку зупинявся Адам Міцкевич, який товаришував із Германом Головінським. Амвросій Левицький (рідний брат Івана Нечуя-Левицького), який служив у Стеблеві священиком, згадував, що Головінські мали чудовий парк, посеред якого протікала мальовнича річка Боровиця. Саме тут, біля будинку, в якому зупинявся Міцкевич, місце її впадіння в Рось. Чого тільки не було в поміщицькому парку,— пише А. Левицький. Обплетені зеленню альтанки, квітники, оранжереї, водоспади, будиночки для панських розваг, фонтани, багатий фруктовий сад, природні гроти, містки через Боровицю... Можемо цілком довіритися естетичним смакам священика Амвросія Левицького: «Весною, коли розквітне природа, Стеблів такий гарний, що своєю мальовничістю може конкурувати з будь-яким швейцарським містечком» [149; с. 39].

У кінці XIX століття Стеблів належав росіянину Паншину, а на початку XX — росіянам Бондареву і Талантову, княгині О. Лопухіній [309].

На 1 січня 1900 року в Стеблеві була 4741 десятина землі (поміщицької — 2776, церковної — 49, селянської — 1916). На той час містечком володіла княгиня О. Лопухіна. Тут була православна церква, римо-католицький костел, синагога, однокласна міністерська школа, лікарня з лікарем і фельдшером, аптека. Серед промислових підприємств — суконна фабрика, цукровий завод, шість водяних і один вітряний млин, десять кузень, одна слюсарна майстерня, дві маслоробні. А ще тут були три заїжджі двори, сільський банк, пожежна частина [149; с. 39].

Іван Семенович, як зазначалось, упродовж свого життя часто відвідував рідний край, що доводять унікальні свідчення сучасників, зібрані провідним нечужезнавцем С. Хаврусем у 1970-х роках. Зокрема, Ю. Хоменко, який підлітком навчався в Стеблеві, пригадував: «У Стеблів часто приїжджав Іван Нечуй-Левицький, бо дуже любив людей-земляків, а особливо Рось, вулицю Круглик, Заборовицю. Як розповідають мої приятелі, Іван Семенович дуже любив сидіти над Россю, над річкою Боровицею, коло криниці під калиною, розпитував людей, як поживають, на що скаржаться. Його улюблене місце — Круглик. Там він уже й старим часто підходив до хлопців і дівчат, що збиралися над ставками на вечорниці, і все щось писав у маленькому зошиті.

Старі люди розповідали, що Іван Семенович зупинявся у брата Амвросія в Стеблеві. Але брат його не любив і в останні роки відмовився од нього. Братові не сподобалася книжка “Старосвітські батюшки та матушки”» [251; с. 169–170].

Рідному Стеблеву — колишньому козацькому містечку — Іван Семенович присвятить багато натхненних теплих слів на сторінках своїх повістей та оповідань, нарисів і статей, в автобіографічних матеріалах та спогадах.

Розділ четвертий

ДИТИНСТВО

... Душа летить в дитинство, як у вирій,
Бо їй на світі тепло тільки там.

Ліна Костенко

У майбутній долі людини, на думку деяких дослідників, важливе значення має дата народження й наречене ім'я. Так, Іван Нечуй-Левицький народився 13 (25) листопада 1838 року. За православним календарем 25 листопада — день Святителя Іоанна Милостивого, Патріарха Александрійського, тому й первістка в сім'ї Левицьких назвали Іваном. У православному календарі щодо цього дня і святителя Іоанна Милостивого зазначається: «Святитель Іоанн Милостивий, патріарх Александрійський, народився на Кіпрі в VI столітті в родині вельможі Єпіфанія. З волі батьків одружився і мав дітей. Коли дружина і діти святого померли, він став ченцем: строгим постувальником, молитовником і братолюбцем. Духовні подвиги принесли йому популярність і, коли звільнилася патріарша кафедра в Александрії, імператор Іраклій і все духовенство прохали святого Іоанна зайняти патріарший престол. Святитель гідно ніс архіпастирське служіння, піклуючись про моральне і догматичне виховання пастви. Але головною своєю справою святитель вважав милостиню і благодіяння всім нужденним.

На початку свого патріаршого служіння він наказав порухувати жебраків і убогих в Александрії, яких виявилось понад сім тисяч осіб. Усім цим нещасним святитель давав щоденне безкоштовне харчування. Двічі на тиждень, у середу і п'ятницю, він виходив до дверей патріаршого собору і, сидячи на паперті, приймав усіх нужденних: розбирав чвари, допомагав скривдженим, роздавав милостиню. Тричі на тиждень він відвідував лікарні, надаючи допомогу стражденним. Незадовго до смерті святий Іоанн змушений був через хворобу залишити свою кафедру і піти на острів Кіпр. Під час подорожі на кораблі хворому святителю було знамення: в сонному видінні йому явився світлий чоловік і сказав: «Цар царів кличе тебе до Себе». Це видіння сповістило про швидку смерть патріарха. Прибувши на Кіпр, до рідного міста Амафунта, святитель з миром відійшов до Господа» [295].

Ім'я Іван походить від давньогрецького Іоанн, що, у свою чергу, має давньоєврейське походження. Давньоєврейське Йоханаан означає «Яхве (Бог) змилостивився, помилював». Варто зазначити, що в XIX — на початку XX століть кожен четвертий житель Російської імперії носив це ім'я. Причина цього проста: у святцях воно зустрічається аж 170 разів! А це майже через день [312].

Такі люди простодушні й хитрі водночас. Зазвичай вони прямолінійні, наполегливі та здатні домагатися всього своєю завзятістю. Однак якщо Іван до чогось утратить інтерес, він без проблем змінює свій курс і йде новим, самостійно визначеним шляхом. Також треба сказати і про те, що носії цього імені в житті можуть досягати як найбільших висот, так і падати настільки низько, що вже ніколи більш не піднімаються [312].

На суперечливість характеру письменника вказує дослідник С. Єфремов: «біограф такої людини, як Левицький, повинен одкинути од себе спокусу глянути на це немудре зверху життя просто; повинен сам завдати собі труднації розгадати того внутрішнього сфінкса, що безперечно під цим супокоєм та поміркованістю лагідного дідуся крився» [79; с. 8].

Іван у дитинстві дуже потребує материнської ласки, турботи, любові. Хоча слід відзначити, що це цілком самостійний малюк, який без проблем із дуже раннього віку може подбати про себе. У колективі дитина почувається вільно, розкуто. Вміє дружити з дітками різного віку, хоча більше тягнеться до молодших, бажаючи дбати про них [312].

Про потребу в материнській любові та прив'язаність до своєї матері свідчить реакція Івана на її смерть та розпач, який лишився з письменником на все життя: «Мені було тринадцять літ, як поховали мою матір. Мати любила мене більше од усіх дітей, і як вона вмерла, то мені здавалось, що й я був повинен в той час вмерти» [30; с. 264].

Це дуже чутливі люди. Їх турбує думка оточення. У Іванів дуже розвинене почуття справедливості, через це вони нерідко страждають. Таким людям бракує інтуїції, й це нерідко призводить до виникнення негативних ситуацій. Івани не терплять компромісів, адже правильно вважають лише свою думку. Це дуже активні люди, які встигають одночасно робити багато справ. Івани напрочуд товариські. Проте якщо людина їм не подобається, вони всім виглядом це їй покажуть. Це надійні та серйозні люди, на яких можна покластися у складній ситуації [312].

Про категоричність і впертість, несприйняття поглядів інших, характерні для Івана Семеновича, дізна-

ємось зі спогадів Марії Грінченко. Наприклад, коли відбувалось обговорення українського правопису, «...крий Боже, як він кидав старовину і починав говорити про нове і зараз же починав “страшну” розмову. Це нове були “13 правописних та діалектологічних форм”, з якими воював або за які обставав Іван Семенович. Не пам’ятаю тепер їх усіх. Пригадую тільки, що велику зненависть він мав до і та до апострофа (він писав — *сімя*, а не *сім’я*). Так саме люто ненавидів й на кінці в прикметниках у місцевому відмінкові і страшно обстоював за те, щоб писати *на зелені траві*, у *сиві шапці* і запевняв, що так говорить якась там величезна частина України, бо він же багато год ходить до св. Варвари (Михайлівський монастир) і там розмовляє з прочанками, oprіче того розмовляв з двірниками і з бабами, що носять молоко, і впевнився, що... І коли доходило до прочанок та до двірників, то це вже було просто нещастя: Іван Семенович страшно гнівався і не говорив, а викрикував свої впевнення... Ці нещасливі форми кільки років мучили Івана Семеновича і його, такого доброго й чемного, доводили часом до лютої, до грубої» [45; с. 112–113].

Іван — це хороший, відданий товариш, завжди готовий прийти на допомогу і віддати все для благополуччя близької людини. Але одразу треба зазначити, що навіть найближчому другові він ніколи не пробачить зради або непорядності. Адже справедливість для таких людей дуже й дуже важлива. Двері дому для товаришів у Івана завжди відкриті.

Осінній Іван — це товариська і щира людина. Однак при цьому він імпульсивний і непередбачуваний, що часто лякає або насторожує людей навколо [312].

Нечуєве дитинство минули злигодні. Порівняно з навколишніми селянами родина священника жила

у добрі й достатку. Та понад усе від селян-кріпаків членів священицької родини відрізняло те, що вони були вільні. Як і в багатьох мемуаристів, Нечуєві спогади про дитинство сповнені ностальгії. Іван Семенович у листі до О. Кониського про своє дитинство та батьківську хату згадував: «Наш дом був старинний, непросторний, з великими сіньми серед дому, з пекарнею й хижкою по один бік, з світлицею та кімнатою — по другий. Я, брат і сестра спали в пекарні на полу коло нашої няньки, баби Мотрі, бо в горницях не було місця» [30; с. 264–265].

Про свої дитячі літа, проведені вдома, про побут своєї родини, де народні звичаї, обряди, жарти та дотепи були у великій шані І. С. Нечуй-Левицький розповідає в одному з ліричних відступів в оповіданні «Живцем поховані»: «Мої думки несамохіть перелетіли в давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима одразу виникли сивобороді діди з поморщеними щоками, але здорові, кремезні, веселі, з народною мовою на устах, з народними жартами в розмові. <...> Я ніби почув їх голоси з далекої минувшості...» [30; с. 267].

У житті малого Івана другою за значенням жінкою після матері була його нянька — бабця Мотря, мамина родичка й землячка. Як і мати, вона розповідала Іванові казки, співала народних пісень. Вона справила неабиякий вплив на формування уявлень хлопця про навколишнє життя, його знайомство з побутом українських селян: «Баба Мотря часто водила мене з собою по селу на хрестини, на весілля й на похорони. Мене дуже лякала та картина, як родичі й діти опадуть мертве тіло й страшно голосять, понахилявши рядом голови! Баба Мотря водила нас в гості до старого Коркішки, і до баби бранки Радчихи, де нас

інтересували здорові вишивані рушники на стінах та повиліплювані на грубах здорові орли» [30; с. 267].

Уже в зрілі роки Іван Семенович відзначав у своєму знайомстві з багатством української мови роль дідуся та бабусі: «У нашій сім'ї всі говорили по-українській. При батькові доживав свій довгий вік до 90 літ дід Степан Левицький, доживала віку мати, і обоє вони, як і моя мати, не вміли й слова по-великоруській» [30; с. 264].

У дитинстві Іван любив рибалити. Ось таку бувальщину про дитинство знаменитого земляка й понині переказують у Стеблеві: «Якось він пішов до місцевого діда Терешка, аби випросити волосіні з кінського хвоста на вудку. А той пожартував:

— Голубе, де я тобі волосіні візьму? Бачиш, яка у мене здоровенна лисина!

Не розгубився хлопець і собі відповів жартом:

— Гаразд, піду до дяка, у того довга борода» [304].

Діти священика С. Левицького раз у раз оберталися серед селянства, слухали тих самих казок, тих самих пісень співали, що й однолітки їхні, селянські діти [79; с. 10]. Тому не менш значущим у формуванні особистості підлітка було його товаришування з сільськими однолітками. «У довгі зимні досвітки я було чую пісні дівчат через сон, і мені було в сні показувалися ті образи, про які співали дівчата, тільки трохи переіначені» [30; с. 264–265].

Одним із найциріших Іванових друзів був веселий сільський хлопець, погонич батьківських коней Антон Радзивиловський. Він багато супроводжував Івана в поїздках до Богуславського духовного училища та Київської духовної семінарії. У нарисі «Українські гумористи та штукарі» Іван Семенович тепло згадує веселого товариша: «Бувало їдеш з ним у дорозі, не-

наче слухаєш у театрі читання комічних оповідань» [25; с. 378]. Смішні примовки, приказки, прислів'я та народні пісні цього парубка запали в душу майбутнього письменника, і ними він користувався все життя [120; с. 31].

Дитинство майбутнього письменника безтурботно проходило серед мальовничих краєвидів долини річки Рось — у цих місцях вона особливо красива, що також мало неабияке значення у формуванні, світосприйняття малого Івана. Річка, прориваючись через каміння, створює водоспади та пороги. Береги тут високі та скелясті, місцями вкриті лісом. Природа стала основою для формування естетичних смаків та мистецьких зацікавлень. Рідні з дитинства пейзажі згодом розкриються неповторними образами у творах прозаїка Нечуя-Левицького.

Іванові рано довелося полишити рідний дім, вирушаючи на навчання, оскільки як син священика він мав обов'язково здобувати освіту в духовних навчальних закладах відповідно до змін у приписах, за якими дітей священиків віддавали до школи вже не в дванадцять, а у вісім років.

З кінця XVIII століття, зазначає сучасний український дослідник І. Лиман, російська імперська влада розпочала боротьбу за те, аби священно- та церковнослужителі не залишали дітей удома, прагнучи якомога швидше влаштувати їх до парафії, а йшли на витрати й віддавали дітей у навчання. Зобов'язуючи підлеглих духовного відомства вчитись, єпархіальна влада мала на увазі навчання саме в семінарії: діти священно- та церковнослужителів не були такими вільними в обранні закладу, як представники дворянства чи купецтва. У 1787 році указом Катеринославської духовної консисторії священик І. Єлчинський був оштрафова-

ний за те, що віддав сина вчитися не до семінарії, а до купця, який обіцяв вивчити його годинникарського ремесла. За правління Павла I можливість підлеглих духовного відомства здобувати освіту не в духовних установах була ще більш обмежена: синодальним указом від 31 жовтня 1798 року заборонялося направляти учнів семінарії до інших навчальних закладів та у світське відомство без згоди Синоду. Уже 7 березня 1799 року було внесено зміни в порядок отримання відповідного дозволу. Відтепер без згоди Синоду не могли звільнитись у світське відомство лише студенти богослов'я і філософії. Утім, Павлові I здалося, що поступка занадто велика, і 27 травня 1800 року він заборонив звільняти семінаристів з духовного відомства без попередньої передачі кожної справи на особистий розгляд імператора. Того самого 1800 року Синод підготував указ про перебування учнів у семінаріях доти, доки вони не знайдуть місця при церкві. Зміни, спрямовані на перехід до світських відомств випускників духовних училищ, настали на початку 1860 року, коли за пропозицією обер-прокурора Синоду в Петербурзі був сформований спеціальний комітет, який мав розглянути звіти єпархіальних архієреїв та семінарських ректорів про стан духовної освіти на місцях. Головою комітету став архієпископ Херсонський Дмитрій. Для виправлення ситуації Дмитрій запропонував комітету проект, згідно з яким повний курс семінарського навчання мав охоплювати 12 років, вісім з яких вихованці навчались у духовній гімназії (трансформованій з повітового училища), а чотири — власне в семінарії (причому і семінарія, і гімназія становили один навчальний заклад). Перший ступінь освіти Дмитрій пропонував зробити досить демократичним, даючи можливість вихованцям отримувати знання

переважно із загальних дисциплін і після завершення восьмого року навчання користуватись правами осіб, які закінчили світські середні навчальні заклади. Після цього випускники могли б ставати викладачами народних училищ, виходити з духовного відомства або ж вступити до семінарії. Причому якщо в гімназії могли навчатись усі діти духовних осіб, які цього бажали, то кількість місць у семінарії залежала від потреб єпархії в парафіяльному духовенстві, підготовка якого і була безпосереднім завданням останніх чотирьох років навчання [105; с. 210].

Ази грамоти малий Іван здобув удома, а коли йому пішов сьомий рік, батько Семен Степанович одвіз його до дядька Євтропа Лук'яновича Трезвінського в сусіднє містечко Богуслав. Дядько був учителем у Богуславському духовному училищі й мав підготувати небожа до вступу в училище [146; с. 45]. «На сьомому році літом мене одвезли заправлятись в Богуслав, за 20 верстов од Стеблева. В Богуславському духовному училищі був учителем мій дядько Євтроп Лук'янович Трезвінський. Я прожив у нього літо з одним польським хлопцем таки з Стеблева, вчився і в клас не ходив. Потім дядько оженився і став священником в селі Семигорах, коло самого Богуслава. На зиму й на ціле літо мене оддали до дядька в Семигори. Дядько вчив мене дуже добре, і мені легко було в нього вчитись. На дев'ятому році мене одвезли в Богуславське духовне училище, при монастирі, за містечком, над Россю», — згадував згодом сам Іван Семенович [30; с. 265].

Отже, цілком справедливим є твердження сучасного канадського нечужезнавця М. Тарнавського про те, що «у XIX ст. усі українські письменники чоловічої статі були у невідплатному боргу перед своїми матерями та / або нянечками, і Нечуй не виняток. Логіка тут

проста. Письменник мусить спершу здобути освіту, а для цього треба, щоби батько хотів для сина успішної кар'єри. У всіх школах (крім хіба сільських, як та, що її намагався заснувати Нечуйів батько) викладали російською. Це відривало юнака від українських коренів і старосвітських сільських звичаїв разом із мовою. Посилювала цей розрив ще одна важлива майбутньому письменникові риса — потяг до високої культури. Уявімо собі, що попри всі перешкоди юний письменник усе ж таки вирішував писати українською — через романтичне захоплення народом, політичне рішення підтримувати українське чи прозаїчний інтерес до життя нижчих верств. То де ще письменник знайшов би мовні, виражальні, тематичні й ідеологічні засоби для своїх творів, як не в рожевих спогадах про дитинство, коли він мав прямий зв'язок з усною народною творчістю? І цей зв'язок зазвичай відбувався через маму, няньку, друзів дитинства чи інших природних носіїв української культури» [134; с. 26].

Розділ п'ятий

БОГУСЛАВСЬКЕ ДУХОВНЕ УЧИЛИЩЕ

То був темний час школьного діла. Учителі погано вчили, а били добре; нігтем назначали уроки, і ті уроки треба було вивчити од слова до слова...

Іван Нечуй-Левицький. Лист до Олександра Кониського від 1 травня 1876 року

У 1808 році створений за рік до того «Комітет із вдосконалення духовних училищ» подав імператорові Олександру I проект реформування системи духовної освіти. На цей проект значний вплив справили реформи освіти світської, розпочаті кількома роками раніше. З іншого боку, у деяких питаннях він став продовженням нововведень часів імператора Павла I. Система духовних закладів перебувала у віданні «Комісії духовних училищ», яка підпорядковувалась Синоду. Згідно з законом від 26 червня 1808 року утворювалась чітка структура духовних навчальних закладів, окреслювались навчальна і виховна функції духовних шкіл, визначались джерела їх фінансування. Подібно до устрою світської системи освіти, духовна освіта розподілялась на 4 ступені: парафіяльні учили-

ща (одне на благочиння); повітові училища (давали початкову духовну освіту); семінарії (середня освіта); духовні академії (вища освіта). Цей закон передбачав утворення при кожній єпархії однієї семінарії, 10 повітових та 30 парафіяльних шкіл [139; 96].

Наступним важливим кроком реформи стало складання проектів статутів кожної з чотирьох ланок системи. 27 серпня 1814 року імператор Олександр I затвердив доповідь Комісії духовних училищ про додаткові правила до статуту духовних училищ, а 30 серпня проекти 4-х статутів: духовних академій, духовних семінарій, духовних повітових училищ і духовних парафіяльних училищ. Вони стали логічним продовженням актів, схвалених імператором у 1808 році, й мали бути створені та конфірмовані на кілька років раніше, але цьому стали на заваді події, пов'язані з наполеонівською війною 1812 року. Крім цих базових нормативно-правових актів до 1814 року з'явилася ще ціла низка рішень вищих органів влади, які стосувалися системи духовної освіти. Зокрема, упродовж 1801–1813 років було підготовлено 7 указів, які обмежували соціальну мобільність перш за все освічених представників духовної верстви. Однією з причин цього був брак кваліфікованих парафіяльних священиків у державі [105; с. 230].

Духовні училища призначалися «для початкової освіти і підготування дітей до служіння православної церкви» [105; с. 231]. Як підготовчі установи для осіб, які планують вступати до семінарії, училища перебували «в живому і нероздільному зв'язку з семінаріями» [105; с. 231]. Утримувалися на кошти, зібрані духовенством кожної єпархії, й перебували у віданні єпархіального архієрея, під загальним управлінням Святійшого Синоду. Безпосереднє піклування про них

ввірялось місцевому духовенству. Навчально-виховна частина складалася під керівництвом місцевих семінарських правлінь, а безпосереднє управління належало доглядачеві та його помічнику, а також правлінню у складі доглядача та вчителів, яке відало справами з навчальної, моральної та господарської частин. Число духовних училищ у кожній єпархії залежало від її статків і потреб місцевого духовенства. До училищ безкоштовно приймали дітей духовного стану, а для дітей з інших станів навчання було платним. Училища мали чотири класи, програма яких наближалася до програми чотирьох класів гімназій. Перший клас був, так би мовити, підготовчим, у ньому вчили читати й писати; у другому класі викладали російську граматику, катехізис, арифметику і чистописання російською, латинською та грецькою мовами. Обидва класи були однорічними і становили парафіяльне училище. Третій і четвертий класи становили повітове училище і були дворічними; у них вивчали латинську та грецьку мови, слов'янську граматику, катехізис, арифметику, географію, священну історію, церковний статут і спів. Викладанню співів надавалось великого значення. «Навчання співу за програмами, виданими учительським комітетом при Св. Синоді, викладання співу охоплювало все коло церковних Богослужінь — недільних, святкових, великопісних, страсної седмиці Св. Пасхи й інші служби церковні, як молебень, панахида» [232; с. 181].

Перевірку знань учнів у училищах проводили тричі на рік: перед Різдом, Великоднем і літніми канікулами. Іспити проходили урочисто, на них запрошували представників семінарського правління, часто присутніми були церковні ієрархи. За відмінні успіхи під час випробувань учні отримували публічну похвалу.

Неуспішних учнів залишали на повторний рік навчання, могли позбавити казенного утримання або порадити їм вступати у причетники. Нерідкими були випадки, коли відрахованих знову приймали до училищ за розпорядженнями єпархіального чи семінарського керівництва. Поблажливе ставлення до відрахованих закріпив Синод указом від 31 травня 1845 року, в якому, зокрема, було сказано: «взявши до уваги, що учні училищ більш чи менш малого віку і через те, з одного боку, не виявляють рішучих здібностей чи нездібностей до навчання, з іншого — поринають у ледарство через дитяче нерозуміння і через відсутність звички до класичних занять, а не через закоренілу впертість, наказує відрахованих учнів знову прийняти до училищ, не поширюючи це на виключених через вік і погану поведінку» [232; с. 183–184].

Прагнучи підвищити рівень знань учнів, правління семінарії приписувало наглядачам училищ у кінці кожного місяця проводити зібрання, на яких найкращих учнів хвалити й нагороджувати навчальними посібниками, а також спрямовувати зусилля на виправлення тих, хто не встигає. Крім того були заведені так звані чорні й білі книги, куди вписували прізвища учнів, які або відзначалися гарними успіхами й поведінкою, або були помічені в якихось провинних учинках [232; с. 183–184].

Для забезпечення ладу на уроках із учнів призначали так званого цензора. Він вів журнал, відзначав відсутніх і здійснював покарання учнів за наказом учителя. Через велику кількість учнів у класі вчитель не встигав перевірити виконання кожним домашнього завдання. Допомогати йому в цьому мали найкращі учні, які до початку уроку вислуховували відповіді однокласників, виставляли оцінки й доповідали

результати вчителю. Батьки невстигаючих учнів мали можливість найняти для додаткових занять репетиторів із кращих учнів чи вчителів. Якщо учні й надалі не досягали успіхів, відповідальність несли репетитори [232; с. 184].

Підвищену увагу в цих закладах приділяли дисципліні та моральному вихованню. Цими питаннями опікувалися інспектори та помічники інспекторів. Правління семінарії розробляло спеціальні інструкції з метою коригувати поведінку учнів, стежити за їхнім зовнішнім виглядом, не допускати бійок, пияцтва та паління. Інспектори мали контролювати, які книжки читають учні, щоб серед них не було «шкідливих і непристойних»; стежити, щоб учні не відвідували публічних зібрань чи театрів. Окремий пункт інструкції забороняв школярам виходити за межі училища, окрім часу, визначеного статутом, і без спеціального дозволу наглядача. За невеликі провинності помічник інспектора накладав штраф. Про значні провинності доповідали керівництву школи, яке визначало міру покарання [232; с. 184].

Коли йшлося про поведінку, то серйозну увагу керівництво звертало лише на такі провини, як безсоромні гулянки з «розпусними дівками», а також у дні першої та Страсної седмиці, крадіжку священних предметів, риз з образів або зневажливе ставлення до начальства. А в інших випадках винного не завжди одразу виганяли із закладу, а якщо й виганяли, то знову приймали назад [232; с. 184].

Не залишалися вихованці духовних навчальних закладів без нагляду духовенства й під час канікул. Згідно з розпорядженням архіпастиря Філарета 1841 року місцеві благочинні мали наглядати за поведінкою дітей, стежити, щоб ті регулярно ходили до церкви,

брали участь у церковному читанні й поводитись, як належить «духовним вихованцям». Свої спостереження настоятелі церков чи благочинні записували у відпускних білетах учнів [232; с. 184].

У навчальній частині початкові духовні школи підлягали ревізіям, що їх регулярно здійснювали члени правління. Результати перевірок виявляли незадовільний рівень підготовки учнів, особливо в частині засвоєння богословських дисциплін, церковного співу, статуту й латини. Для підвищення рівня навчання духовного юнацтва Комісія духовних училищ 1828 року переглянула училищні статuti і через правління наказала керівникам училищ звертати особливу увагу на викладання предметів, що належать до духовної освіти й церковного служіння. Окрім класних занять, школярі повинні були займатися читанням і співом у церквах у вихідні та святкові дні. Учні, які вступали до вищих класів, екзаменували за присутності вчителів, у яких вони мали навчатися. Існували доволі високі вимоги до рівня знань із латинської мови. Після закінчення училища учні повинні були вільно перекладати, розуміти й говорити латиною. Від учителів вимагалось принципової та об'єктивної оцінки знань і поведінки учнів, щоб «через упереджені свідчення не потрапляли до духовної служби особи до неї нездібні чи її негідні» [232; с. 184].

Коригуючи навчальний процес, вище керівництво зважало на головне призначення духовних закладів — готувати православних пастирів, тож перевагу надавали вивченню суто релігійних предметів, поділу дисциплін на головні та другорядні. До другорядних, необов'язкових належали арифметика, географія й історія. На їх викладання відводилося небагато часу. Присутність учнів на уроках із цих предметів не пере-

віряли, часто ці дисципліни об'єднувалися з головними. Так, у вищому відділенні з головним предметом, латиною, об'єднували географію й арифметику, а грецьку мову викладали разом з російською граматикую й історією. Тільки за відмінні успіхи у засвоєнні релігійних предметів діти отримували похвали та подарунки, а вчителі — подяки і грошові винагороди. Таке штучне обмеження викладання загальноосвітніх курсів існувало до реформи духовно-навчальних закладів 1867 року [232; с. 184].

Усебічному контролю підлягали й викладачі училищ. За своїм способом життя, професійними та моральними якостями вони мали слугувати прикладом для учнів. Проте нерідко на семінарських правліннях розглядали випадки пияцтва, бійок серед учителів, тривалої відсутності без поважних причин і зриву занять, жорстокого ставлення до учнів. Одним із завдань наглядачів було робити позначки в послужних списках учителів про їхню поведінку та здібності. У 1834 році правління Київської семінарії з метою запобігання нетверезості та сутичок серед учителів наказало, щоб вони самі складали і промовляли в церквах проповіді. При окресленні мети цієї діяльності, зокрема, зазначалося: «як для власної вправи вчителів у проповідуванні слова Божого, для чого вони й були виховані, і до чого тепер повинні готуватися, так і для користі учнів, їм довірених». Кожен учитель мав підготувати по дві проповіді на рік і надати їх для попередньої цензури наглядачеві училища. Від викладачів вимагали гуманного ставлення до школярів, з них брали розписки про незастосування фізичних покарань [232; с. 184].

Навчання мало здійснюватися згідно з загальною для всіх духовних училищ програмою. Зміст і обсяг викладання контролювався шляхом перевірки конс-

пектів учителів, що їх останні подавали училищному керівництву щомісячно [232; с. 184].

Навчання здійснювалося винятково за книгами, дозволеними і затвердженими Синодом. Латину вивчали за підручником М. Михайлівського «Латинська граматика для духовних училищ». Географія давала учням знання як загальні за предметом, так і конкретні. Навчальним посібником слугував підручник П. І. Іванова «Початковий курс географії».

Події 1825 року, поширення таємних гуртків, опозиційно налаштованих до самодержавства, спонукали до ретельної перевірки благонадійності вчительських кадрів. Згідно зі спеціальним розпорядженням (1826) було взято підписки від учителів про те, що вони не належать і не належатимуть до таємних організацій «під якою б назвою ті не існували». Якщо хтось був членом організації, то повинен був указати назву організації, її мету й заходи для досягнення цієї мети. У випадку приховування такої інформації особи підлягали покаранню як державні злочинці [232; с. 184].

Управління повітовими духовними училищами здійснювали за допомогою інспекторів ректори, яких повинно було призначати академічне правління за поданням правління семінарського і за згодою єпархіального архієрея. Причому на ректорській посаді міг перебувати лише представник духовенства, тоді як викладацький склад включав і світських осіб (щоправда, відсоток таких в училищах регіону був невеликим). Діяло правило, згідно з яким у разі наявності кількох кандидатів на посаду ректора, за умови рівних звань і здібностей, перевагу віддавали саме духовним особам.

У 1817 році за рапортом, поданим священником Богуславського Миколаївського монастиря, у стінах

монастиря було утворено духовне училище [195; с. 3]. При заснуванні Богуславського повітового училища вчителями були призначені три особи, які закінчили курс богослов'я в Київській академії, вчителем парафіяльного училища став випускник філософського курсу вищезазначеного навчального закладу.

Історія появи в монастирських стінах повітового духовного училища коротко описана в Київських єпархіальних відомостях за 1867 рік: «У січні місяці 1818 року відкрито в м. Богуславі повітове училище, й невдовзі, після пожежі, що сталася в цьому місті, його переміщено до монастиря, разом з парафіяльним училищем, котрому дано приміщення за монастирем, на березі р. Росі в монастирському будиночку. Пізніше, в 1832–1833 роках, було збудовано в монастирі на спеціально відведеному місці, на казенні кошти, пристойний дерев'яний будиночок» [184; с. 372–385; 381–382].

Богуславське духовне училище, за образною оцінкою С. Єфремова, «уламок старої, схоластичної, що вже давно пережила себе, школи» [79; с. 25], розташовувалося у монастирському приміщенні в передмісті Богуслава, біля Миколаївського монастиря, й утримувалося за рахунок парафії. Наявність при монастирі повітового училища визначала статус монастиря. Настоятель не лише виконував функції ректора училища, а й був «училищним смотрителем», тобто йому підпорядковувались усі церковнопарафіяльні школи Богуславської училищної округи [184; с. 384]. У свою чергу повітове училище підпорядковувалося Київській духовній семінарії.

На початку XIX століття Київська єпархія була поділена на благочинні та училищні округи. До Богуславської училищної округи входили: п'ять округ

Канівського повіту, у яких налічувалося 108 церков, п'ять округ Звенигородського повіту з 61 церквою та дві округи Таращанського повіту з 32 церквами. Діти священників цих благочинних округ мали обов'язок навчатися в Богуславському духовному училищі. До середини XIX століття Богуславський монастир був єдиним училищним у єпархії. У Богуславському повітовому духовному училищі було три класи: інфіма, середній клас і синтаксис. Термін навчання в кожному класі тривав по два роки. Проте Синод увів ще й підготовчий клас, який називався заправляльним.

У таких умовах мав розпочати навчання малий Іван. Про обставини, що передували початку навчання в Богуславському повітовому духовному училищі, Іван Семенович в «Уривках з моїх мемуарів і згадок» писав: «З початку сорокових років мій панотець почав вчити мене читати, писати та загадував мені вчити коротеньку “Священную історію” напам'ять. Саме в той час прийшов з Синода указ, щоб отдавали дітей в духовні училища в вісім год, бо передніше, до того часу отдавали дітей в училища в 12 або й більше год. В тодішніх училищах було три класи: інфіма, середній клас, в котрому кінчали етимологію російської граматики, і синтаксис, а учеників звали так: інфімісти в першому і другому класі і синтактики в третьому класі з курсом по два роки в кожному класі. В синодальних духовних особ було на думці завести ще один нижчий клас, бо батьки багатьох дітей, диякони та дячки, були не здатні до ладу вивчити своїх дітей для вступління їх в інфіму» [30; с. 18]. «Нас набралось в інфімі 32 школярі, все дрібна малеча, і між нами був тільки один чималий ученик Стрижевський 14 літ, син нашого стеблівського диякона, котрий опізнився з заправлянням вдома свого сина. Але сливе через тиждень якось несподівано

перед початком уроку ввійшов в клас смотритель ігумен монастиря Феодор Мислінський, сухорлявий, невеличкий на зріст, а за ним увіходить в клас якийсь парубчак, котрому, певно, вже стукнуло 17 рік, і стає рядом з ігуменом. На йому був короткий вовняний чорний халат, схожий на сьогочасне тепле пальто. Ми всі встали. Мені здалося й уявилося, що смотритель привів ще одного нового нашого вчителя, бо він був високий, поставний, гарний з лиця. Але смотритель звелів ученикам на передній парті посунуться, трохи стіснитись і посадив його на кінці парти, того вчителя. То був Яким Нетупський, син дячка з селяця Таращі за три верстви од нашого Стеблева» [30; с. 19].

Богуславське повітове духовне училище, у якому майбутній письменник навчався з 1847 по 1853 рік, містилося на території Богуславського монастиря в мальовничій місцевості над Россю. За спогадами П. Клебановського (колишній учень І. Левицького, який працював тут після закінчення Київської духовної семінарії, згодом юрист, автор статті «Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям)», 1894), похмуре приміщення училища, обшите дошками, поділялося на дві половини сіньми: в одній було дві класні кімнати, а в другій — одна, а також зала для засідань та зборів. Поблизу училища стояли п'ять флігелів, у котрих мешкали учителі й учні. Монастир утримував там учнів за чималу плату — 25 карбованців на рік, тому багато бідних учнів жили на квартирах у міщан, що коштувало 5 карбованців. На монастирських квартирах учням Богуславського училища жилося погано. Ф. Лебединцев, який ревізував це училище в 1859 році, сповіщав начальство про те, що дітям на квартирах тісно, у двох кімнатах з переділками живуть більш як 20 людей, дехто спить на дошках; плата

за житло зроста втричі, харчують учнів погано, класні приміщення опалюються лише під час великих морозів. Учні духовного училища взимку часто ховалися від холоду в монастирській церкві, їхня поведінка викликала незадоволення ченців. Останні доповідали в правління Київської духовної семінарії про погану дисципліну в Богуславському училищі, а також про те, що учні без належної поваги ставляться до богослужбових відправ [208; с. 33]. «На дев'ятому році мене оддали в Богуславське духовне училище в перший клас і поставили на монастирській квартирі. Монастирські квартири були луччі од міщанських, де стояли школярі. В монастирських квартирах хазяйкама були сільські баби та молодиці, що йшли в монастир служити за спасення душі. Таких спасениць в Богуславському монастирі було доволі; вони служили за хазяйок та куховарок на монастирських квартирах, де квартирували ученики, служили в монастирській кухні, що стояла в самому монастирі, і жили там, не вважаючи на те, що монастир був чернечий, а не панянський. Ці спасениці були одні правдивими спасеницями в монастирі серед дуже неспасенної чернечої братії»,— згадав І. Нечуй [30; с. 10].

Про систему навчання та вигляд тодішніх учнів Іван Семенович писав: «По одежі й по убранні ця уся громадка була схожа на збір селянських хлопчаків з паничами: половина їх була одягнута в козини (чемерки), одна частка була одягнута в сіртучки та халатики. З усього класу вмів добре говорити по-російській тільки один школяр Коломійцев, син міського протопопа, з міста Звенигородки, діти священників трошки вмели говорити по-руській, ті, котрих батьки повиходили з нових семінарій. Решта школярів знала тільки свою рідну сільську українську мову і мало

розуміла мову свого вчителя, як він вияснював і витовмачував якесь правило з «Русской граматики» Греча, котру склав чехо-німець Греч, цю першу коротеньку граматику для шкіл. Школярам доводилось вчити разом і науку, і чужу незрозумілу мову, а це була надзвичайна труднація і гальмувала швидке рушіння в розвиткові й поспіхові школярів. Ми мусили вчити напам'ять усі правила з книжок, часто не збагнувши гаразд самої тямти тих правил, і лепетали їх перед вчителем, мов сороки» [30; с. 19]. «Наука в училищі була суха, мертва та абстрактна. Найбільше лекцій було латинських та грецьких. Нас силували вчити все чисто напам'ять, слово до слова. Наука давалась мені легко, хоч вона була мертва» [30; с. 12].

І. Нечуй-Левицький у мемуарах пише про життя в Богуславському училищі як про веселі учнівські роки, з повагою розповідає про своїх учителів і товаришів по училищу, а також про квартирну хазяйку Гапку Шульгу. Тут фігурують учні Яким Нетупський, Петро Дашкович, Максим Коломацький, Іван Лисянський, Василь Левицький. Дехто з цих хлопців лишився близьким Іванові Левицькому і згодом: Ф. Дурдуківський, Г. Сольський, П. Дашкович, О. Гулак-Артемівський (небіж автора байки «Пан та Собака»), О. Кошиць (у його батька, кирилівського попа, деякий час наймитував малий Тарас Шевченко, іноді навіть відвозив попових дітей до училища). Кілька товаришів письменника стали потім прототипами героїв його повістей [30; с. 27].

Нечуєва дружба з незвичайними однокласниками Якимом Нетупським (17-річний юнак серед 10-літніх першокласників) та Максимом Коломацьким (мав фізичні вади — хирляве тіло й завелику конічну голову на широких плечах) виказує його співчутливу і добру

вдачу. Можливо, як відзначає М. Тарнавський, він відчував свою окремішність і тримався подібних себе [134; с. 29].

Проте не бракувало в училищі й неприємних ситуацій, а інколи й абсурдних. Одну з них згодом у своїх спогадах описав І. Левицький: «Якось раз вже перед Покровою хазяйка подала нам на полудень чималу миску холодцю з свинячих ніжок. Тільки ми сіли за стіл і всі десятеро почали їсти холодець, несподівано увійшов в кімнату інспектор в шинелі з товстою палицею в руках і в картузі. Ми всі встали й поклали ложки на широкий складчастий, з двома висунутими крилами по боках стіл.

— Усі вдома? — спитав він в високого синтактика, що був старшим на квартирі, Лисянського.

— Всі дома,— одказав Лисянський.

Страхов полічив нас, тикаючи пальцем на кожного, як лічать кури або качки в той час, як вони допались до свого поживку й натовпом похапцем дзюбають його й ковтають, заплющивши очі. Потім він придивився до миски і вгледів, що ми полуднуємо холодець.

— А вы едите холодец!.. Но вы не солили его,— промовив він.— В вас на столе нет соли, а без соли он не вкусен. Вот я вам посолю его.

Він витяг з кишені в штанях табатирку, одчинив її й почав посипати холодець табакою. Потрусивши холодець по всій мисці, він зачинив табатирку й сховав її в кишеню та й пішов мовчки з хати. Ми всі повитріщали очі і тільки з жалем дивились на потрушений чорною табакою холодець. Старші ученики переглянулись і осміхались один до одного. Ми шкодували й скривились, бо пересвідчилились, що наш смачний і тривний полудень пропав од якогось вередування нашого начальника» [30; с. 31].

Після занять учні перших класів по-різному проводили своє дозвілля: «Вивчивши свої уроки, усі школярі кидались на грання в усякі забавки: грали в мети, гилки, свинки, в “рай та пекло”, в куці-баби, в ката й мишки і т. д. Скрізь по дворах квартир літали опуки, хурчали цурки в повітрі, хурчали скраклі, були викопані ямки для мети, свинки — масло, більша яма посередині кружала, і дучки — маленькі ямки навкруги, де втикали грачі свої палиці, щоб не пустить в те масло опуки, котру гнав києм один поза кругом. Ученики весною, як линяють воли, скубли шерсть на коровах, котрі паслись понад Россю по крутих горах за барканом, збивали собі м'ячі, а декотрим старшим сусіди шевці навіть обшивали опуки тонкою шкурою. Рідко хто з учеників не мав своєї опуки. Старші ученики хвалились, хто б'є найвище опуку (звідсіля вийшла приказка: це такий митець, що б'є і котючу і летючу, цебто майстер на все)» [30; с. 26–27]. «Хоч наука в школі була важка, зате ж нам було де гуляти. Монастир і училище стоять на самому кінці города на крутій горі над самісінькою Россю. Кругом монастиря глибокий яр, а в яру чудовий лужок густо заріс вільхою, вербами та липами. Під скелею, вкритою зверху лісом, чудова криниця в камені, Кам'янка. Той лужок аж кишів школярами, там ми вчилися та гуляли. Внизу за училищем понад Россю стеляться зелені луки. Було де побігати та погуляти. Школярі вигадали вигадку вчитись на здорових диких грушах, котрі росли по горах, примощували між гіллям дощечки і сідали там з книжками вчити лекції» [30; с. 12]. «Як почалася влітку спека, після третього пообіденого уроку інспектор водив усе училище купатись до Росі, котра була близенько од училища, протікаючи попід самим шпилем, де зверху на шпилі був дощаний баркан кругом монастиря.

Усі школярі купались по класах окроми один од одного, ділячись на опрічні купи нарізно. Більші ученики, цебто синтактики, купались під високою скелею, де було глибоко, і плигали з плисковатого подовжастого каменя на березі просто в воду. Інфімісти купались на плисковатому піскуватому березі, а за ними на мілкому місці дрібні заправляльники. Інспектор весь час ходив вгорі попід барканом і наглядав над тим гуртом, щоб хлопці не дуже дуріли та пустували в воді, плаваючи далеченько од берега до виникаючого подекуди з води каміння» [30; с. 24].

Змальовуючи побутові умови свого навчання в училищі, Іван Семенович у спогадах писав: «...Наша хазяйка й справді доглядала малих школярів і щиро піклувалась за них, як піклуються усі сільські молодичі своїми малими дітьми. Вона щосуботи, по народному звичаю, готувала митель, гріла окріп, кликала малих у пекарню й наливала митель у дві миски, й вкупі з своєю небогою Палажкою мили нам голови й вичісували густим гребінцем, щоб не завелась нужда. Декотрі старші школярі вже нехтували цей народний звичай, але декотрі з них ждали своєї черги в пекарні й так само мили самі собі голову. Після того Гапка давала нам чисті сорочки. Палажка, як дівка, мила й собі голову, бо на селах усі дівчата щосуботи повинні доконче мити голови й заплітати коси, але хлопці вже нехтують цей звичай, як і немолоді молодичі. Гапка Шульжиха дбала за чистоту й чепурність покоїв, чепурила покої, щосуботи мазала діл і підмазувала білою глиною стіни коло кожного ліжка. Нас харчували добре. Різник єврей в м'ясниці носив яловичину з містечка на борщ, а в неділі й на святки нам давали на другу потраву печеню з картоплею, а не кашу. Тоді за яловичину платили по три копійки за фунт,

а за баранину платили одну копійку сріблом, цебто два шаги. На полудень давали шматок хліба й шматочок сала, а на вечерю варили куліш або галушки з салом. На снідання давали тричі на тиждень млинці з салом, а тричі варили куліш або давали лизанки, цебто варяниці з салом. Нас годували дуже добре. Батьки наші приставляли в квартири харчі натурою, кілька пудів борошна пшеничного та житнього, крупи, пшоно й сало. Усі хазяйки на трьох монастирських квартирах були надзвичайно чесні і богобоящі: вони не крали ні жмені борошна або крупів, ні сала. Усі вони були вже немолоді удови з близького села Карапишів з сім'ї Шульгів, їх було три сестри. Усі вони, як і їх небоги, немолоді вже дівчата, служили без плати за службу, тільки за харч та одержу, котру справляв для них економ на монастирський кошт. Усі вони давали обітницю послужить Богові за спасіння душі, бо в монастирі можна було часто ходити до церкви, де щодня була одправа, правили службу Божу щодня» [30; с. 34–35].

Про атмосферу, яка панувала в училищі, І. Нечуй-Левицький у листі до О. Кониського писав: «То був темний час школьного діла. Учителі погано вчили, а били добре; нігтем назначали уроки, і ті уроки треба було вивчити од слова до слова. Інспектором був один великорос з жовтим лицем п'яниці (описаний вище Страхов — *Авт.*). Ученики продражнили його шкарбаном. Він не сік різками, а велів бити товстим кінцем різки по руках чи давав палі. Од тих паль в дітей пухли долоні так, що декотрі не могли держати пера в руках. Інспектор пив запоем, а то й часом зовсім сходив з ума. Раз прийшов в клас в халаті до дзвоника і звелів ученикам співати ірмоси. Ми сміялися з нього, знали, що він дурний, і не були в претенсії за посолений табакою холодець. Часто він вночі хо-

див понад Россю, бив товстою сукуватою палицею по вербах: думав, що то бродять ученики. На наше щастя, він поїхав на нове місце. Смотрителем був ігумен монастиря Федор, подолянин, маленький, сухенький, трохи таранкуватий чернець. То був щирий аскет. Він насовував клобук на самісінькі очі і ходив, похиливши голову. Я ніколи не бачив на його лиці веселості й сміху. Сумний, крикливий та сердитий, він кричав у класі на учеників і посилав часом під різку цілі парти школярів. Як били учеників, він одвертався до вікна або виходив з класу; а цензор лупив різкою по стіні або по помості. Здається, він знав про те і тільки так згонив свою злість. Потім він зійшов з ума і вмер. Другі учителі були далеко добріші й ласкавіші. Були й такі, що зовсім не били учеників: і не сікли, й паль не давали, і вчили непогано» [30; с. 265–266].

Про утиски з боку духовного начальства, про запроваджений ним рівень культури свідчить, зокрема, такий запис П. Клебановського: «1 червня 1830 року смотритель училища одержав від правління духовної семінарії суворе зауваження за те, що “без суттєвої користі” для учнів передплатив “Московские ведомости” і “Московский наблюдатель”. Йому було наказано “відомостей, журналів та інших книжок не класичних без дозволу правління ні в якому разі не сміти передплачувати”» [186; с. 109].

Будучи у вищому відділенні училища, І. Левицький вивчав за програмою арифметику, географію, латинську та грецьку мови, російську і слов'янську граматику, правопис, Святе Письмо, Священну Історію, «пространний» катехізис, нотні співи, історію церкви тощо. П. Клебановський розповідає, що училищне начальство жорстоко переслідувало учнів за вживання української мови. Смотритель училища ігумен Федір

Мислінський, сам українець за походженням, суворо карав своїх вихованців за вживання «мужичих» слів. Учня, який провиниться або скаже українське слово, записували в журнал, на шию чіпляли дошку з написом «Осел», а на голову — паперові «вуха віслюка». Винуватець мусив ходити у такому вбранні по класу, прислухаючись до своїх товаришів, щоб за почуте українське слово передати свої «ослячі обладунки» комусь іншому. Покарання різками було одним із найпоширеніших, як менша кара призначалося стояння на колінах біля печі та останньої лави, одягання на голову ослячих вух, «биття в щоки і тягання за волосся вважалося сильним засобом для зцілення учнів, які не бажали або не могли вчитися» [186; с. 109].

Духовні училища були дієвим інструментом асиміляторської політики російської імперської влади. «Приїхавши в училище, я зовсім не вмів говорити по-великоруській і вивчився в школі. Щоб привчити учеників говорити по-великоруській, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: “за мужичі слова” (тобто українські); “як справить по-руській”; “за лайку”; “за сквернословіє”. Кому чіпляли на шию ту нотатку, той мусив підслухувати, хто скаже українське слово або хто лятиметься, потім записував в журнал українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українській, навіть звали один другого не прізвищами, але на ймення, зовсім по-мужицькій: Грицько, Левко, Панас, Корній... Була ще одна кара в училищі: то квартирні старші, котрими були ученики старшого класу. Вони дуже обижали дітей, веліли собі прислужувати, посилали в місто за дві верстви,

скубли за чуба, за вуха і навіть били лінійкою. Всі менші ученики повинні були їх слухати, поважати і говорити до їх “ви”» [30; с. 12].

І великою дивиною є те, що за таких обставин і такої духовної атмосфери не згас і не втратився, а розвинувся літературний талант малого наддніпрянського хлопчика — майбутнього неперевершеного прозаїка української літератури.

Не тільки учням, а й учителям нелегко було в училищі. Як згадує П. Клебановський, майже всі вчителі щороку покидали училище через «недостатність засобів прожиття і деспотичність поводження смотрителя» [186; с. 110].

Під час інспекторських перевірок («ревізій») училища відзначалися добрі успіхи учнів з арифметики, географії, нотного співу, посередні — з латинської та грецької мов і було зауважено, що нагляд в училищі доведено до крайнощів, учнів гнітить страх, нудьга; серед недоліків ігумена Федора названо недовірливість, підозрілість, причепливість, дражливість. Після цієї ревізії Ф. Мислінського було звільнено від обов'язків смотрителя [208; с. 34].

Письменник із пошаною згадує попереднього смотрителя — Ігнатія Мацькевича, що «був <...> ніби джентльмен, котрий ніколи не лупив би учеників сам та ще й таким нешляхетським струментом, як різка з лози, <...> за якісь малі дитячі провини школярів ще недорослих» [30; с. 28]. І. С. Нечуй-Левицький пише про нього у своїх спогадах як про людину культурну, гуманну, шляхетну, небагату. Згадує письменник і дружину І. Мацькевича, яка любила гостювати, розважатися в офіцерському товаристві (очевидно, її пізніше було змальовано в образі попаді Олесі з повісті «Старосвітські батюшки та матушки»). «...Інспектор

нашого училища протоєрей Ігнатій Мацькевич був не з духовного, а з дворянського шляхетського давнього коліна... <...> Отець Ігнатій був красунь, любив пускати в очі людям ману, нібито він багатир. Його погонич був убраний не в свиту, а в смугнасту чемерку й підперезаний широким одеським червоним поясом з довгими кінцями, котрі висіли й теліпались, маяли до колін на вітрі. Цей погонич не сидів на козлах, а поганяв коні, стоячи в передку, як переїжджали через місто, щоб виїзд був пишніший та шикарніший. <...> Старші, синтактики <...> згадували й споминали Ігнатія Мацькевича добрим словом за його м'яку, добру й делікатну вдачу» [30; с. 29].

У характеристиці особистості смотрителя І. Мацькевича варто відзначити і той факт, що в 1861 році він брав участь у похороні Т. Шевченка в Каневі й навіть виголосив там промову. На основі досліджених архівних матеріалів нечужезнавець М. Мандрика зазначає, що на промову І. Мацькевича поліція звернула увагу, і начальник канівської поліції 16 травня 1861 року доповідав губернаторові: «У проповіді, промовленій протоієреєм Мацькевичем, перебільшено виставлено заслуги Шевченка як людини, що хоча й не була державною, за його виразом, але прагнула своїм високим розумом поширити світло істини у місцевому краю» [208; с. 35].

У 1853 році Іван Нечуй-Левицький закінчив Богуславське духовне училище, що засвідчили «Свідцтво І. С. Левицького про закінчення Богуславського духовного училища» [8] та іменна відомість учнів вищого відділення Богуславського духовного училища за 1851 і 1852 навчальні роки [7]. І. Левицький значиться в списку учнів, призначених для переведення до нижчого відділення Київської семінарії [9].

Коли І. Нечуй-Левицький мав уже 76 років, у своїх біографічних текстах він продовжував згадувати шкільні роки. Найповніше цей період описано в «Уривках з моїх мемуарів і згадок». Це один з останніх творів письменника. Ці мемуари, як відзначає нечужезнавець М. Тарнавський, сентиментальніші від раніших спогадів — можливо, через те, що автор постарів... Але, як і раніше, богуславський досвід змальовано темними фарбами. Спогади про часті жорстокі фізичні покарання й нестерпну нудотність педагогічної системи, заснованої на бездумному зазубрюванні, засвідчують відверто негативне ставлення Нечуя до системи освіти в Російській імперії [134; с. 28]. Водночас у цих спогадах автор постає як людина товариська і доброзичлива. Розповіді про учнів та їхні розваги додають текстові ностальгійного звучання і малюють портрет малого Івана як кмітливої, життєрадісної дитини. Він охоче допомагає друзям з навчанням в обмін на їжу, яку їм присилають батьки. Його глибоко зачіпає жорстокість учителів і злигодні, у яких живе багато учнів. Та над усе Нечуй милується маленькими дивами дитинства. Він описує, як серед ночі, знудгувавшись, діти вирішують у самих сорочках, босоніж пробігтися по снігу до училища і монастиря. Він змальовує ясне місячне сяйво на свіжому білому снігу; розповідає, як зазирнув у вікно училища і побачив там відьом, як дивився вниз у долину Росі, де над бурхливими водами в місячній доріжці ніби плигали білі зайчики [30; с. 32–34]. Це так вразило хлопчика, що тієї ночі йому навіть наснилися відьми і плями від місячних променів, схожі на зайчиків. Сон так його зачарував, що хлопець аж упав з ліжка. «Я швидко нагрівся й заснув якимсь тривожним сном, і мені снились чудернацькі сни, ніби я блукаю за барканом по горі й бачу якісь дивовижні

картини на Росі й за Россю на широкій подовжастій горі. В шумі і далеко по Росі неначе плигали безперестанку білі зайці, неначе з дна виринали білі баньки та дрібні бульки, ставали зайцями й плигали за водою без кінця. Місяць котився високо в небі, неначе котився круглий золотий глобус. Гора була біла, а коло неї виступав високий круглий горб, мов паляниця, вкритий чорним лісом, а над лісом крутяться чорні галки та ворони. От я неначе йду в клас, одчиняю двері, а за партами сидять відьми в довгих білих сорочках. Коси в їх розпущені й спадають на плечі, а перед ними замість чорнильниць стоять дійниці з молоком. В вікна світить ясний місяць і обливає ці білі постаті золото-жовтим сяйвом. Мене бере страх. Я, певно, перевернувся на другий бік. Моє ліжко було маленьке, неначе колиска, а діл, певно, був нерівний, трохи спадистий, бо ліжко одразу перекинулось, і мене вкрили дошки з укривалом та подушкою. Я прокинувся і не знав, що зо мною трапилось: чи відьми мене кудись кинули, чи завалився на льоду на скобзалці» [30; с. 37].

У цих спогадах, на думку М. Тарнавського, виявилася найважливіша риса особистості й творів Нечуя — потяг до радості, Нечуєва легка і радісна вдача [134; с. 28]. Коли інші мемуаристи розповідають про драматичні переживання — закоханості, сварки, свої успіхи й поразки, Нечуй описує, яке потужне враження на нього справив танець місячних променів на замерзлому водоспаді чи веселі ігри на луках за містом під час весняних канікул. Він тепло згадує про співи у шкільному хорі, прибирання школи клечанням на Трійцю, вироби інших учнів — оздоблені пенали, брелоки, клітки для пташок... Цілком слушно нечуєзнавець зазначає, що Нечуй радше тішився красою того, що його оточувало [134; с. 29].

Через декілька років, повернувшись до Богуславського училища вже як учитель, Іван Семенович, узагальнюючи свої враження про пережиті роки навчання, робить такий висновок: «Школи треба б закласти й заводити для дітей доконче в таких чудових місцях, де природа гарна й чудова. Такі школи мені довелось бачити в Швейцарії в Цюріхові, де на горбу за містом над самим городом на пригорку під лісом поставлене велике забудування міської школи на зеленім лужку, з усяковими різними причандалами для гімнастики поруч з школою, де багацько простору, зеленого дерева. Такі ж самі міські школи я бачив і по інших містах. А в нас міські школи ставлять серед міста, де, як пише відомий педагог К. Ушинський, діти бачать перед собою тільки самий камінь; і в дворі камінь, і на вулицях камінь, з якої причини й душі виходять кам'яні й цегельні, без поезії, без почування краси натури й її поезії» [30; с. 55].

У 1853 році Іван Нечуй-Левицький мусив залишити таке миле його серцю Надросся, цю «маленьку Швейцарію», де «...яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах... На високих гривах гір кругом зеленіє старий ліс, як зелене море, вкриті хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканка, гарно побгалась складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок та жмутів... Над долинами стоїть сизий легкий туман. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь густого старого лісу» [23; с. 300].

Шість років навчання в Богуславському повітовому духовному училищі, серед мальовничої природи

Надросся, «поетичних місць, котрі викохували його сили», найповніше представлені в Нечуєвих спогадах. Вони виховали в майбутнього письменника естетичні смаки, поетичність природи, що в майбутньому знайде своє втілення в його літературній творчості.

Розділ шостий

СЕМІНАРІЯ.

ДУХОВНА АКАДЕМІЯ

...вперше побачив Київ. Церкви й собори з золотими верхами, доми, Дніпро — все те дуже мене вразило.

Іван Нечуй-Левицький.

*Лист до Олександра Кониського
від 1 травня 1876 року*

У 1853 році 14-літнього Івана Левицького було зараховано до складу студентів Київської духовної семінарії. Він з нетерпінням чекав переїзд до міста, що було оповите переказами й манило до себе незвіданими обрядами. Але перше знайомство з Києвом дещо розчарувало. «Сільські баби нарозказували мені багато дивного про Київ, а найбільше про “Лева” (фонтан у Києві на Подолі), про здорові дзвони та про давні церкви, а батько хвалив Дніпро та Лавру. Я до того часу не був ні в одному городі і їхав у Київ з напруженою фантазією, сподіваючись побачити всі ті дива. Однак ні “Лев”, ні дзвони, ні давні церкви, ні Лавра мені не сподобались. Темні старі церкви з темними закалубками та притворами, з гробницями навели на мене сум. Мене дуже вразив город з його домами та величезний Дніпро з зеленими берегами» [30; с. 13].

Навчання у семінарії було старосвітське і книжне, хоча дехто з молодших учителів заохочував учнів навчатися самостійно. «У семінарії було легше жити: там не було ні різок, ні паль, і наука була інтересніша. Однак старі вчителі нічого не робили, давали лекції по книжках, назначаючи нігтем, а в класі або жартували, або питали в учеників лекції до самого дзвоника. Але в семінарію почали прибувати молоді вчителі; вони вчили добре, поясняли лекції і зацікавлювали мене до науки. Шкільні книжки були бозна-колишні, дуже давні. Розумніші ученики тямили це і вчилися для себе дома по новіших шкільних книжках, по котрих вчилися в гімназіях, а для класу вчилися по старих. Класичні мови тоді вже зовсім впали в семінарії. Учителі приходили в клас на старі мови за півгодини до дзвоника, а ученики сміялись з того, хто вчив латинський та грецький мови. Найпоганше стояла тоді математика, може, тим, що ченці нехтували нею і на екзаменах просто сміялись з неї перед учениками»,— згадував згодом Іван Семенович [30; с. 14].

«Наука в семінарії мало чим різнилася від бурсацької, хоча здалася вона І. Левицькому цікавішою, тільки що більше давала семінаристам волі задовольняти свої власні потреби. Хто хотів, міг поза мурами семінарії шукати джерел, щоб заспокоїти духовну потребу» [61; с. 14]. Але Київ, як відзначає канадський нечужезнавець М. Тарнавський, по-справжньому приваблював Нечуя книжками [134; с. 30].

Одного дня у французькій книгарні на Контрактовому ринку, навпроти Київської духовної академії, до якої він через вісім років вступив, семінарист-першокурсник задивився на французькі книжки, виставлені у вітринах. Увагу його привернула книжка з чудернацьким чортом на обкладинці. Томик невеликий

і недорогий, а що Левицький знав французьку, то набрався сміливості й купив його. Це був знаменитий Лесажев «Кривий біс» (якого перечитав за допомогою словника), що вперше розгорнув перед семінаристом скарби світового письменства. «З того часу я купував на ті гроші, що батько давав мені на гостинці, дешеві французькі книжки і дома на вакації читав їх. Після «Кривого біса» я купив «Павла та Вергінію», «Дон Кіхота», Шатобріанову «Аталу», «Натчезів», «Християнство», «Божественну комедію» Данте і «Заздрість» Євгенія Сю»,— згадує Нечуй-Левицький [30; с. 14].

Уже наприкінці семінарського курсу завдяки декому з молодих професорів І. Левицький зазнав і з російським письменством: О. Пушкін і М. Гоголь одразу припали йому до смаку, а М. Салтикова-Щедріна («Повість про те, як мужик харчував двох генералів») він пізніше навіть перекладав українською мовою. «Але найбільше вражіння по собі лишила в йому таки Дантова поема, своєю грандіозною будівлею та чарівною фантастикою, а може, й особою автора, творця італійського письменства. Літературні вражіння, як бачимо, тільки поглиблювали те, що вже прищепили Левицькому життя і природа, і вже самий характер його читання, всуміш із згаданими попередніми творами з української історії та поезії, надто показні становлять виток на літературний шлях»,— характеризував період навчання І. Нечуя-Левицького в Київській духовній семінарії академік С. Єфремов [79; с. 14].

Про свої гуманітарні здібності та складність точних наук І. Левицький пригадував у листі до О. Кониського від 1 травня 1876 року: «...У семінарії я вивчив і німецький мови. Вчитись мені було дуже легко, уроків в день було тільки три; часу було ціле море: було коли вчити німецький мови. Більш од усього я не любив

математики. Вона здавалась мені дуже сухою, скучною наукою. За математикою в мене злипались очі од сну, наче їх хто намазував карюком. Цифри здавались мені цвяхами, котрі я забивав собі в мозок» [30; с. 268].

Під час навчання в Київській духовній семінарії майбутній письменник жив на Подолі в тісних квартирах дрібних урядовців та міщан, поблизу так званої Канави, у вогкому, нездоровому місці. Мешкав він разом зі своїми трьома молодшими братами: батькові важко було утримувати в місті чотирьох студентів. Нелегко було Іванові; ще в Богуславському училищі в нього боліли очі, а на останньому курсі семінарії й він, і його брати похворіли «гарячкою».

І. С. Левицький закінчив семінарію блискуче. Здібний, старанний, він числився одним із перших семінаристів. Про це свідчать і семінарські журнали, де вчителі та інспектори відзначали, що Іван Левицький «з лагідністю нраву і чистого серця поєднує особливу любов до вчення і благородну ревність у виконанні обов'язків старших» [208; с. 37]. Те саме засвідчує і атестат майбутнього письменника: «Объявитель сего, воспитанник Киевской семинарии высшего отделения, Иван Левицкий, епархии Киевской, уезда Каневского, м. Стеблева, церкви Преображенской священника Симеона сын, имеющий от роду 20 лет, из Богуславского училища в Киевскую семинарию поступил в 1853 году, в коей продолжал учение при поведении отлично хорошо, способностях весьма хороших, успехах весьма ревностных и причислен к 1-му разряду семинарских воспитанников, почему на основании § 395 проекта устава духовных академий с утверждения его высокопреосвященства и проч. удостоен степени студента» [10].

Закінчив семінарію він таким знесиленим, хворим, що не міг продовжувати навчання й мусив оселитися

у батька в Стеблеві на цілий рік (1859–1860). І лише після цього більше року вчителював у Богуславському духовному училищі (1860–1861).

Іван Левицький повертається до Богуславського повітового духовного училища вже не як учень, а як учитель граматики, географії й арифметики. Він працював в училищі з 22 квітня 1860 року до 20 вересня 1861 року [134; с. 32].

Варто відзначити, що І. Левицький уже мав певний педагогічний досвід. Приїжджаючи на вакації, він працював учителем у батьковій школі, підміняючи старого Левицького та свого брата Амвросія, які навчали сільських дітей [199; с. 246].

Під час літніх канікул, як розповідає Віра Левицька (онучка Нечуя-Левицького), Іван Семенович любив бувати в лісі, у степу, на берегах Росі. Блукаючи, зустрівся він якось у полі з дітьми, які пасли ягнят, і став розмовляти з ними. Діти пожалілися йому на свою долю, розповіли, що хотіли б учитися, та не можуть через бідність. І тоді вирішив молодий семінарист навчити дітей читати. Щодня він приходив до них, показував літери, писав на папері. До кінця канікул діти вже читали [200; с. 4].

У Богуславі його любили, принаймі Павло Клебановський, який був тоді в останньому класі, описує гурт молодих завзятих учителів, до якого належав й Іван Семенович, що принесли в училище потяг до знань. П. Клебановський відзначає, що молодий учитель І. Левицький особливо ревно виступав проти фізичних покарань та експлуатації молодших студентів старшими. Завдяки І. Левицькому, зазначав П. Клебановський, «припинився крик, галас і шмагання, а учням було оголошено, що коли буде учнями вищого відділення вчинено будь-яке свавілля, то вони будуть

усі виключені» [186; с. 270]. Ще він, попри кпини інспектора училища, давав учням французькі книжки, заохочував їх виходити за межі застарілої програми. «Вчителі бачили, що ми маємо багато вільного часу,— пише П. Клебановський,— а проте книг для читання у нас не було. І тому один з добрих наших учителів — Левицький запропонував мені та іншим кращим учням вивчати французьку мову... Дав нам Левицький книги, і справа пішла вперед, але інспектор Вишневський, дізнавшись про це, почав із нас у класі насміхатися, так що ми повинні були припинити заняття» [186; с. 274].

Отже, І. Левицький запам'ятався своїм вихованцям у Богуславському повітовому духовному училищі як гуманний, культурний учитель, що любив дітей і щиро прагнув передати їм свої знання [208; с. 37].

Роздаючи своїм богуславським учням французькі книжки, юнак не полишав мрії про подальше навчання. Він мав намір вступити до богословської академії в Києві й одночасно з учителюванням наполегливо готувався до екзаменів. Івана Левицького не вабила духовна кар'єра, однак, як син священика, він мав право тільки на духовну освіту. У 1861 році Левицький їде до Києва і вступає до духовної академії. Він намагається взяти все корисне з академічної науки, вивчає історію, літературу, стародавні й сучасні мови, наполегливо займається самоосвітою [83; с. 12].

Київська духовна академія тих часів уже не була провідним навчальним закладом. Це була вища духовна школа, яку православна церква формувала під власні потреби. 24 липня 1817 року Комісія духовних училищ постановила тимчасово закрити Києво-Могилянську академію, залишивши на її території лише училище й семінарію, а вже 27 жовтня 1817 року

розпочала свою роботу Київська духовна семінарія. Підготовка до відновлення академії тривала близько двох років: перший набір студентів після перерви відбувся влітку 1819 року. Урочисте відкриття реформованої академії припало на неділю 28 вересня 1819 року. Відтепер вона офіційно йменувалася Київською духовною академією і розташовувалася в корпусах на території Києво-Братського монастиря. Першим ректором реорганізованого закладу став випускник Санкт-Петербурзької духовної академії архімандрит Мойсей (Богданов-Платонов-Антипов). Із дореформеного педагогічного складу до нової школи був зарахований лише один викладач — ієромонах Кирил (Куницький). Відповідно до нового статуту на чолі академії, як і раніше, стояв ректор. Його призначав Святійший Синод за поданням Київського митрополита. Ректор за традицією був одночасно і професором богослов'я. До його обов'язків входив керівницький нагляд за всіма частинами академічного управління (навчальною, виховною та економічною). Другою посадовою особою в академії був інспектор, який відповідав насамперед за дисципліну студентів. Отримання, зберігання й витрата коштів, які виділялися для забезпечення життєдіяльності академії, входили до обов'язків економа. Особливе місце в структурі академії займала конференція — орган періодичного скликання, до складу якого входили дійсні та почесні члени, а також члени-кореспонденти. На зборах конференції провадилися випускні іспити й приймалися рішення про присвоєння вчених ступенів. Набирали студентів в академію раз на два роки. Загальна їх кількість рішенням Комісії духовних училищ становила 120 осіб (60 у філософському й 60 у богословському класі) [293].

«Аж до кінця XVIII століття Київська академія була за міцну фортецю української культури і, хоч усе слабше й слабше, але все ж одбивала руйницькі московські замаху. Коли упала фортеця, як українська церква втратила в ній головну підвалину для оборони своїх національних властивостей, тоді, власне, і розпочалася русифікаційна вакханалія, що мала на меті змести всі ознаки національної культури та тим назавше унеможливити політико-державне відродження України», — писав у 1932 році український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист О. Лотоцький [54; с. 124].

Цілком зрозуміло, чому в академії не було предметів, які б сприяли відродженню національного духу. Навпаки, настирливо запроваджені в Київську академію московські професорські сили свідомо той дух убивали. Про це пише І. С. Нечуй-Левицький у романі «Хмари», стверджуючи, що «в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом чужі лади з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані бозна-звідкіль, щоб загнати глибше нашу старовину і поховати її навіки... Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямали — тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бід-

ності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі де-небудь в калюжах, у канавах» [22; с. 13–14].

Жив І. Нечуй-Левицький бідно, бо допомога від батька була незначною, а кожную вільну копійку він витрачав на книжки. Про матеріальну скруту студента І. Левицького свідчить, зокрема, й те, що він неодноразово звертався до академічного начальства з проханням звільнити його від повернення так званих підйомних грошей, одержаних після закінчення Київської семінарії. Оскільки молодий учитель не відпрацював у духовній установі чотири роки, а продовжив навчання, то правління семінарії наполегливо намагалося відібрати у нього гроші, видані для влаштування на новій роботі. Щоб примусити студента повернути 30 карбованців, правління Київської духовної семінарії розпочало тривале бюрократичне листування і навіть судову тяганину. Студент І. Левицький був тоді ще на першому курсі, а в його батька вчилися в цей час ще четверо дітей. І все ж, дізнавшись, що І. Левицький не встиг одержати в Богуславському училищі заробітну платню за два місяці, семінарське начальство реквізує ці гроші на погашення боргу, решту ж — 8 карбованців — відстрочує до закінчення академії. Можливо, цей приклад безжальності й відсутності людського співчуття у представників духовної влади вже тоді вплинув на І. С. Левицького, викликавши неприязнь до вищого церковного кліру [208; с. 38].

Умови навчання в духовній академії були сприятливі для занять наукою та самовдосконалення. «Мы вставали в 7 часов утра. <...> Лекции начинались в 8 часов утра и длились до часу дня», — згадує академіст Пальмов [120; с. 75]. Час, який залишався до вечірньої молитви о 21 годині, належав студентам. Той, хто

хотів, міг використати такий режим навчання з користю для себе, для розширення світогляду й ерудиції. До таких студентів, як зазначає сучасна дослідниця Н. Побірченко, належав І. Левицький.

За роки навчання він прослухав, крім богословських наук, історію філософії старої, середньої й нової, всесвітню історію, історію Росії, історію російської літератури, курс естетики, історію німецької літератури, історію старообрядства, церковну історію [30; с. 325]. Математичного курсу І. Левицький в академії не слухав, бо «не любив цього предмета». На його превелику втіху, в жовтні 1863 року академічна конференція прийняла рішення про вільний вибір прослуховування курсу математики, із п'ятдесяти студентів лише десять виявили бажання вивчати цей предмет [6].

У Київській духовній академії рівень викладання був різним. Як і в інших навчальних закладах, відзначає радянський літературознавець М. Тараненко, фаховість і сумлінність професорів була неоднаковою: одні читали лекції «по старих, жовтих як пергамент» конспектах і плели таку нісенітницю, що «студенти переставали ходити на їх лекції, і посилали по черзі по три чоловіки на лекцію», а інші — переважно молоді професори — були «дуже добрі» і «щиро працювали над наукою». Однак справжнє навчання відбувалося в неофіційній обстановці, у студентських кімнатах, на вулиці, на Дніпрі, Володимирській гірці тощо. Причому «студенти,— зазначав І. Левицький,— в академії працювали над наукою добре і щиро, але не над богословською». Їх тягло до жвавіших і пекучіших життєвих, суспільно-політичних справ, що ставилися й розв'язувалися в тодішній періодиці [236; с. 76].

Оскільки з бібліотеки журналів студентам не видавали, то студенти самі склались і передплачували всі

тодішні «товсті журнали» — «Современник», «Русское слово», «Отечественные записки»,— читаючи там усе і обговорюючи прочитане з таким запалом, на який тільки здатна пристрасна молодь. У цьому місці автобіографія письменника 1876 року істотно відрізняється від автобіографії 1881 року, адже в ній не лише перелічено російські журнали, які передплачували студенти академії, а й лаконічно подано їх оцінку: «Студенти склались і виписували самі всі луччі товсті журнали: “Современник”, “Русское Слово”, “Время”, “Русский вестник”...» [30; с. 12].

Відомо, що журнал «Современник» був тоді органом прогресивної опозиційно налаштованої інтелігенції; у ньому постійно друкували твори і статті М. Чернишевського, М. Некрасова, М. Салтикова-Щедріна. Мабуть, саме в журналі «Современник» прочитав І. Левицький роман М. Чернишевського «Что делать?» (друкувався в 1863 р.), бо в статті «Органи російських партій» (1871) він писав про нього і, до речі, досить прихильно. Журнал «Русское слово» став особливо популярним з 1861 р., коли відділ літературної критики в ньому очолив Д. Писарев і коли у зв'язку з цим визначився радикально-демократичний напрям часопису. Що ж до журналу «Время», який видавав М. Достоевський з найближчою участю Ф. Достоевського в 1861–1863 роках, то він міг захоплювати молодь творами М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова, Ф. Достоевського, що друкувалися на його сторінках. Мабуть, І. Левицького приваблювала в ньому й полеміка з «Русским вестником» М. Каткова, і, може, звідси бере свій початок критичне ставлення автора робіт «Світогляд українського народу», «Органи російських партій» і «Українство на літературних позах з Московщиною» до М. Каткова і «катковців». Такий

висновок робить радянський дослідник М. Тараненко [237; с. 77].

Якщо І. Левицькому припала до душі в журналі «Время» критика дворянства, чиновницької бюрократії, то, очевидно, неприйнятною для нього була програма «почвенництва», прихильники якої трактували питання самобутності російського національного характеру в дусі слов'янофільства. І. Нечуй-Левицький завжди виступав проти консервативності та обмеженості ідей слов'янофільства. В «Русском вестнике» поряд з реакційними виступами самого видавця, консервативними художніми творами було надруковано знаменитий роман І. Тургенева «Батьки і діти» (1862). Цей роман і стаття Д. Писарева про нього «Базаров» у журналі «Русское слово» й викликали серед студентства жваві дискусії. Після прочитання цих творів «змаганням не було кінця», бо «студенти були дуже цим усім заінтересовані»,— зазначає І. Левицький. Можна було б і не звертатися в цьому випадку до автобіографії І. Нечуя-Левицького 1876 року, якби не одна надто важлива деталь у ній, що ширше розкриває читацькі інтереси майбутнього письменника — серйозне знайомство з літературно-критичними статтями й роботами провідних російських критиків того часу. «В той час я перечитав Белінського, Добролюбова. Тоді вийшли Тургенева “Отцы и дети”, а далі й критика на їх Писарева. Студенти трохи не гризлись, та все змагались по номерах за отців та дітей, аж одляски йшли по стінах» [30; с. 10]. Можемо припустити, що за цих умов почав формуватися майбутній І. Левицький — літературний критик і публіцист, схильний до полемічності [237; с. 77].

У своїх спогадах письменник досить детально описав взаємини, що склалися між студентами акаде-

мії різних національностей, та ставлення студентів-росіян до студентів-українців, прагнення українців відстоювати свої права на національний самобутній розвиток, ставлення викладачів академії до «українського питання». Він відзначив панування шовіністичних настроїв, зневаги до українців та надбань їхньої культури: «...В академії тасують, не знаю навіть, студентів з усіх губерній. Половина моїх товаришів були великороси, але було чимало сербів, були й болгар, молдавани, й греки, й грузини. Великороси здивували мене своєю грубістю й якоюсь грубою мужичою фаміліярністю. Між ними були дуже дикі натури, дець аж з-за Волги: вони говорили на кожного «ти», хоч бачили чоловіка вперше ввічу і ні з сього, ні з того гнули лайку по-московській просто тобі ввічу, наче компліменти говорили, аж чудно було слухати. Потім тільки вони трохи обтирались і цивілізувались. А тим часом на український язик, котрим звичайно говорять між собою семінаристи й академісти на Україні, вони поглядали згорда і сміялись з нас... Українські студенти піднімали питання про українську народність, язик, літературу, історію. Великоруські студенти дивились на все українське з антипатією примітивних людей; то були природні катковці, котрі не люблять інших людей, як нехристів. Якраз тоді були напечатані в “Основі” “Две русские народности” Костомарова і підлили масла в огонь. Один рязанець, молодший од мене курсом, показував кулаки, почувши, що в Києві є українська народна й національна школа. Ми більше дружили з сербами й грузинами. Вони далеко прихильніше дивились на українську літературу. (Студент священик з сербів правив по Шевченкові панахиду, як його ховали, казали мені.) Великоруські професори так само, як і студенти, не були ласкаві до українщини,

а українці професори були офіційно й неофіційно зовсім мертві люди у всякому питанні, як і всякі професори на Україні. А один професор з кафедри сказав на лекції таку штуку: “Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вона з’явилась на світ” [30; с. 268–269]. «Хамство й антипатія російських викладачів і студентів до всього українського у стінах академії, царські заборони, виснажлива боротьба з російською цензурою,— зазначає А. Калинчук,— все це відповідно вплинуло на ставлення І. Нечуя-Левицького до російської мови і до українсько-російських літературних взаємин, яке письменник не послабить і не змінить протягом всієї творчості» [89; с. 9].

Крім згаданих уже російських друкованих органів, студенти-українці передплачували також український журнал «Основа», що, за словами О. Білецького, «вперше поставив питання про український національний характер в його історично обумовлених відмінностях від великоруського» [62; с. 293]. «Українці випишували “Основу”... “Основа” розворушила українські питання. Студенти були дуже цим усім заінтересовані, і змаганням не було кінця» [30; с. 15].

«Основа» — перший український літературно-науковий часопис, життя якого було нетривалим (виходив у Петербурзі з січня 1861 до жовтня 1862), але яскравим. Покликаний суспільно-політичною і естетичною думкою в країні у 60-х роках XIX століття, він був спрямований на порушення проблеми національного самоствердження, відстоювання прав рідної мови, національної культури і літератури. Провідною в першому українському журналі «Основа» була проблема національних прав українського народу, що має свої територію, історію, культуру, літературу, мову

і повинен мати широкі можливості для свого вільного розвитку. У журналі «Основа» також порушувалося багато важливих, злободенних суспільно-політичних питань, що не могли залишати молодих людей байдужими. Це й прогресивні погляди, спрямовані проти старої школи, проти методів навчання і виховання в ній, зокрема тілесних покарань; і полеміка «Основи» з польською реакційною журналістикою щодо польсько-українських відносин, переважно територіальних питань, з їх силою та слабкістю; і полеміка з такими російськими реакційними органами, як «Вестник Западной и Юго-Западной России», «День» та «Русский вестник» в основному навколо питань розвитку української мови, літератури, науки — загалом культури.

Досить важливою в «Основі» була діяльність М. Костомарова, який на сторінках часопису виступав як літературний критик, історик, публіцист. Лишаючись у цілому на демократичних позиціях, він цікавився питаннями розвитку літератури, народної освіти і шкільного виховання, організацією недільних шкіл та просвітницькою роботою на селі. М. Костомаров, розвиваючи ідею слов’янського федералізму, сформульовану в «Книгах буття українського народу», знову висуває питання про відновлення в межах федерації самобутніх рис внутрішнього життя народів, зокрема заперечуваного права національних мов на вільний розвиток. На захист самобутності українського народу, на піднесення і розвиток його національної свідомості була спрямована і праця М. Костомарова «Две русские народности» (1862), поява якої розгорнула найширшу полеміку між газетою «День» і журналом «Основа», що завершилася виступом П. Житецького «Русский патриотизм».

Журнал «Основа» не стояв осторонь тих літературно-теоретичних проблем, що були в центрі тогочасної

літературної критики, зокрема не лишався байдужим до боротьби за реалізм і народність, яка в 60-х роках XIX століття розгорілася з особливою силою. Як активний читач журналу «Основа», Іван Левицький не міг не перейматися тими думками й ідеями, що висловлювались на його сторінках, і тому без глибокого усвідомлення та врахування всього позитивного і негативного в них, мабуть, неможливо розібратись у творчості майбутнього письменника, а тим більше оцінити його літературно-естетичні погляди. Діяльність основ'ян (і в першу чергу П. Куліша і М. Костомарова) мала значний вплив на формування літературно-естетичних поглядів І. Нечуя-Левицького. Як відомо, саме тоді, коли «Основа» «розворушила українські питання» [30, с. 15], у молодого Левицького з'явилося бажання писати українською мовою, а стаття М. Костомарова «Две русские народности» значною мірою визначила погляди І. Нечуя-Левицького на національне питання [30, с. 15].

Однак було б неправильним уявляти І. Нечуя-Левицького тільки як наслідувача теоретичних принципів «Основи», ставити його літературно-естетичні погляди в цілковиту залежність від Кулішевих. У цьому випадку достатньо прикладу: і П. Куліш, і І. Нечуй-Левицький сходилися на тому, що І. Котляревський — великий талант, але І. Нечуй-Левицький ніколи не поділяв думки П. Куліша про те, що автор «Енеїди» приніс українській літературі велику шкоду [237; с. 77]. Коли мова йде про роль «Основи» в житті І. Левицького, то ще важливішим є те, що саме цей журнал розкрив йому очі на українську художню літературу, з якою до того він був (із незалежних від нього причин) знайомий поверхово. Адже тут уперше було надруковано значну частину творів Т. Шевченка, Мар-

ка Вовчка, П. Куліша. На сторінках «Основи» виступали Б. Глібов, О. Стороженко, Ганна Барвінок, С. Руданський, А. Свидницький і багато інших українських письменників. Неважко усвідомити, що в ті роки й саме життя, і прочитана література ставили перед І. Левицьким невідкладні соціальні та національні питання [237; с. 78].

Знайомство Левицького із творчістю Т. Шевченка на сторінках журналу «Основа» стала неабияким стимулом для майбутнього письменника взятися за перо. Він задумує писати оповідання для «Основи», але «вона потім перестала видаватися» [30, с. 15]. «Основа» та «Кобзар» Шевченків,— зазначає в «Життєписі» І. Нечуй-Левицький,— навели мене на думку, що мені писати треба по-українській» [30, с. 17].

Отже, саме в стінах академії, як зазначає С. Єфремов, у І. Нечуя-Левицького виникла думка розпочати літературну діяльність. Петербурзька «Основа» давала студентам матеріал для порушення національного питання і разом з тим була готовою трибуною для людей, у яких позначався нахил до письменства. Серед них був і І. Левицький, але до діла не дійшло, бо перший український друкований орган незабаром припинив своє існування.

Іван Левицький, як припускає радянський дослідник М. Мандрика, був близько знайомий із членами таємного студентського товариства «фур'єристів», яке існувало в той час у Київській духовній академії. Деяких його товаришів, членів цього товариства, було виключено з академії, зокрема П. Житецького, М. Владимирського-Буданова, І. Правикова та інших [208; с. 39]. Але під час навчання в академії студент І. Левицький свого ставлення до церковних ієрархів та академічного начальства відверто не виявляв. Характер

майбутнього письменника складався інакше. Він був слухняним, вихованим, зразковим студентом. Як упродовж навчання в Богуславському духовному училищі, так і в Київській семінарії та академії Левицький був зразком для інших у навчанні й поведінці: 1 березня 1858 року — «старше відділення — Іван Левицький, Олексій Артемовський — благонадійні старші і вельми старанні й скромні учні»; 1 липня — «Іван Левицький, Олексій Артемовський — своїм прекрасним настроєм і поведінкою заслуговують на особливу похвалу»; 31 жовтня 1858 року — «Петро Дашкович, Іван Левицький — з рідкісною добросовістю виконують обов'язок зразкового учня і старшого» [208; с. 40]. Тільки пізніше І. Левицький виступить проти тогочасних порядків у своїх повістях і статтях, але враження і спостереження, які лягли в основу цих творів, без сумніву, склалися, викристалізувалися вже в роки навчання [208; с. 40].

На четвертому (останньому) курсі всі студенти мали писати випускню роботу, так зване «кандидатское сочинение» (дисертацію) «для утверждения воспитанников Духовной Академии в ученых степенях» [6]. Це була серйозна наукова робота, від написання якої багато що залежало в майбутній кар'єрі академіста. «Се найбільш інтересний час за все моє академічне життя, перша спроба духовних сил у поважній та відповідальній праці, бо на її основі підводиться підсумок всієї академічної праці студента та вирішується наукова його кваліфікація»,— зазначав О. І. Лотоцький [54; с. 144]. Вибір теми проходив під контролем професорів. Її можна було обирати на попередніх курсах і потім над нею працювати. Тематика кандидатських дисертацій була різноманітною. В архівах зберігається перелік тем «для курсовых сочинений», і серед них —

теми «по догматическому богословию», «по священному писанию», «по истории русской церкви и учению о русском расколе старообрядчества», «по церковной истории новой», «по еврейской словесности и библейской археологии», «по педагогике», «по библейской истории», «по обличительному богословию», «по церковному праву и литургике» [18].

Підхід до оцінювання «кандидатского сочинения» був суворим і досить прискіпливим. Це мала бути цілком самостійна робота. Після завершення її розглядав спеціаліст, обізнаний з темою, потім роботу аналізували двоє дійсних членів академічної конференції, і вже після цього на загальних зборах конференції «подвергается она окончательному пересмотру и после оного возводит сочинителей в ученые степени, согласно и с признанием достоинства их сочинений» [6]. Були випадки, і досить часті, коли члени конференції визнавали курсову роботу вкрай незадовільною і випускник ніякого звання не отримував, а це закривало перспективи для кар'єри.

Темою свого «кандидатского сочинения» студент І. Левицький обрав «Спростування новітніх раціоналістичних думок про лице Ісуса Христа». У роботі автор коректно, аргументовано і ясно розкрив критичні погляди відомих європейських філософів на християнську віру. Ректор академії зробив таку рецензію на роботу: «В настоящем сочинении наиболее всего обращает на себя внимание ясность положений — достоинство, которое редко приходится встречать в сочинениях, сходных с настоящим по содержанию» [37; с. 13].

На засіданні академічної конференції під головуванням ректора 9 липня 1865 року були зачитані відгукки професорів академії та членів конференції на кан-

дидатські дисертації. Після ретельного обговорення лише три наукові праці з п'ятдесяти були визнані найкращими, серед них — дисертація І. Левицького. На цьому ж засіданні «были рассмотрены ведомости об ответах, данных воспитанниками Академии на экзаменах в продолжение всего курса академического образования их в Академии». На основі цих даних та усних характеристик від наставників академії, запрошених на засідання конференції, були складені розрядні списки трьох ступенів. У перший було внесено 11 осіб. І. Левицький стояв третім у списку. Усім їм, як найкращим студентам, були присвоєні найвищі звання — звання магістрів [120; с. 32].

Київську духовну академію І. Левицький закінчив блискуче. Про це свідчить атестат про її закінчення та присудження йому ступеня магістра богослов'я від 9 липня 1865 року [5].

Роки навчання в Києві позначені не тільки студіями над конспектами та підручниками. Молодість брала своє. Навчаючись на вищому, богословському відділенні семінарії, учні мусили давати підписку, у якій зобов'язувалися не знайомитися з дівчатами й не одружуватися до закінчення курсу навчання (серед підписів є й прізвище І. Левицького). Іван Левицький, будучи студентом семінарії, а потім академії, часто відвідував веселі компанії; молодий і гарний хлопець, він був, як сам згадував, «кавалером», душею товариства, охоче їздив у гості — на іменини, весілля, храми тощо. Він добре грав на роялі, гарно танцював, мав чудовий голос. Молодих академістів завжди приймали радо, особливо старосвітські батьочки та матушки, у котрих були дочки на виданні. Але І. Нечуй-Левицький так і не вибрав собі дружини [208; с. 35]. Іван Семенович у своїх спогадах з прита-

манним йому сарказмом пригадував і дещо з повсякденного побуту студентів академії: «Героїчний період п'янства вже тоді минув для студентів. Правда, збирались по номерах на випивку, але я пам'ятаю тільки одного студента, що пив горілку кухлем або стаканом, інші пили вже по-людській, чарками; було вже багато й таких, що й зовсім не пили і на випивки не ходили» [30; с. 15].

Період навчання в Київській семінарії та Київській духовній академії був важливим етапом становлення І. Левицького як сформованої особистості, який дозволив майбутньому письменникові опанувати багато наук, зокрема історію філософії, російської та світової літератури, що стали фундаментом його літературного таланту. Однак Левицький не обмежувався офіційною програмою академії, насиченою богословськими науками, а наполегливо доповнював свої знання самоосвітою, з інтересом читаючи тодішні прогресивні періодичні видання, такі як журнали «Основа», «Современник», «Русское слово», «Отечественные записки», «Время», «Русский вестник». Перший україномовний журнал «Основа» не тільки познайомив І. Левицького з тогочасною українською літературою — завдяки цьому читанню в майбутнього письменника зародилось і зміцнювалося прагнення до літературної творчості українською мовою. Студентські роки, що припали на час активізації суспільно-політичного й культурно-громадського життя в Російській імперії, зародження та становлення українського національно-визвольного руху доби «великих реформ» 60–80-х років XIX століття, активної діяльності просвітелів-шістдесятників, стали одним із ключових етапів у формуванні національної самосвідомості та життєвих ціннісних ідеалів І. Нечуя-Левицького.

Таким чином, уже в роки навчання в Київській духовній академії юнак І. Левицький доконечне вибрав собі той шлях, з якого не зійде вже протягом усього свого довгого життя — шлях українського письменника та публіциста, борця за вільний розвиток УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА [79; с. 13].

У 1865 році, закінчивши Київську духовну академію, 27-річний магістр богослов'я І. Левицький вирушив у той суперечливий світ, широчінь якого йому ще доведеться осягнути. Пізніше він ще згадає академію добрим словом у листі до Огоновського від 12 липня 1890 року: «Д[уховна] академія своїми науками та викладами прислужилась мені для мого літературного діла добре, мабуть, чи не лучче, як би прислужився спеціально фаховий який-небудь університетський факультет» [30; с. 263].

У стінах академії перед І. Нечуєм-Левицьким, як і раніше перед Г. Сковородою, постало питання про дальші життєві дороги. І. Нечуй-Левицький, подібно до свого попередника, порвав із духовною кар'єрою і пішов працювати за покликом серця: «Під псевдонімом І. Нечуя він став українським письменником. А як І. С. Левицький він віддавав перевагу посаді педагога світських середніх шкіл» [62; с. 322].

Попереду на нього чекала нелегка праця педагога і українського письменника.

Розділ сьомий ПЕДАГОГ

...особливу увагу звертав на українську літературу...

*Іван Зубковський, учень
Івана Нечуя-Левицького в Полтавській духовній семінарії*

Після випускної конференції відбулося призначення випускників на роботу. Іван Левицький, як один із найкращих випускників, згідно з правилами розподілу, розраховував на престижне місце, зокрема в Київській духовній семінарії. У Києві було дві вакансії: одна в духовній академії, а інша — в семінарії. На них мали право претендувати два перших випускники, що стояли в розрядному списку попереду І. Левицького: Никифор Докучаєв та Петро Линницький. Проте Н. Докучаєв за особистим проханням був направлений на батьківщину, на Чернігівщину. П. Линницького, як і належало за списком, призначили в Київську духовну академію. Місце в Київській духовній семінарії сподівався отримати Іван Левицький, однак його отримав випускник, що стояв на сьомому місці, а І. Левицького було направлено в Полтавську духовну семінарію «на клас словесности». Такий підхід до розподілу засвідчував, що Київська духовна академія

не була позбавлена вад тогочасної чиновницької Росії з її хабарництвом і протекцією. І. Левицький, як відзначає сучасна українська дослідниця Н. Побірченко, не міг розраховувати на заступництво впливової особи, яка б замовила за нього слово перед очільниками академії, тому й змушений був змиритися з однією з тих несправедливостей, яких у його житті ще буде вдосталь, і відбути до нового місця призначення [120; с. 47].

Іван Левицький, як уже було сказано, отримав педагогічний досвід, працюючи на вакансіях у батьківській школі [200; с. 4] та в Богуславському духовному училищі, де працював учителем слов'янської граматики, загальної географії й арифметики (з 22 квітня 1860 року до 20 вересня 1861 року, тобто рік і п'ять місяців), здобувши повагу та авторитет серед вихованців [186; с. 274]. Отримавши направлення до Полтавської духовної семінарії, І. Нечуй-Левицький був добре обізнаний з тією перспективою, яка чекала на нього на новому місці: мізерна заробітна плата, тяжкі побутові умови (вчителі училища, щоб якось прожити, змушені були брати на квартири навіть своїх учнів). І. Левицький мав уявлення про вчительське життя на прикладі свого дядька Євтропа Трезвінського, який жив дуже бідно, про що свідчать його численні клопотання до семінарського правління про грошову допомогу, подорожні гроші. Недаремно ж Трезвінський, здібний учитель, через деякий час полишив педагогічну працю і перейшов священиком у сусіднє село Семигори. Тому Іван Семенович шукає можливостей знайти більш перспективну посаду.

Саме в цей період, після польського повстання 1863–1864 років, царський уряд заходився проводити,

як пише С. Єфремов, «нову систему боротьби з колонізацією. Щодо території етнічно не польської, як Холмщина та Підлісся, де жили українці, також білоруських селищ так званого північно-західного краю, то ця думка в основі була здоровою і справедливою. Треба було дійсно висунути на перший план місцеві потреби та й задовольняти їх місцевими засобами української та білоруської народності» [79; с. 18]. Тому на педагогічну роботу до Холмщини і Підляшшя виїхали професори та випускники Київської духовної академії. Серед них було два молодих професори — Ф. Лебединцев (на той час служив начальником шкільної дирекції Холмщини) та Є. Крижановський (начальник шкільної дирекції Підляшшя), до яких І. Левицький ставився з великою шанобою і серед яких також мав авторитет сумлінного студента. «З тими професорами,— згадував потім І. Левицький,— перейшло на службу багато моїх товаришів і приятелів — киян та волинців» [30; с. 270]. І. С. Нечуй-Левицький мав на увазі своїх однокурсників Михайла Яновського, Стефана Флоринського, Павла Мосаковського, а також бакалавра філософії духовної академії Петра Григоровича Рублевського, які влаштувалися в російську прогімназію, відкриту в місті Білій Люблінській губернії 29 вересня 1865 року [120; с. 325–326]. До Ф. Лебединцева він звернувся з проханням допомогти йому влаштуватися в одну з гімназій Підляшшя або Холмщини. Але останній сповістив Івана Семеновича, що в Холмській і Більській гімназіях штат уже укомплектовано, необхідно почекати вакантного місця, а до того часу вступити на посаду вчителя російської словесності в будь-яку польську гімназію. «От души советую Вам бросить то бедное духовно-учебное ведомство, где самого лучшего труженика ждет

тільки нищета», — писав Ф. Лебединцев. Але І. Нечуй-Левицький уже не зміг скористатися порадою професора Ф. Лебединцева, бо відбув до Полтави за місцем свого призначення [120; с. 50].

У жовтні 1865 року І. Нечуй-Левицький прибув у губернське місто Полтаву, яке в ті часи було наповнене подихом нових віянь у політичному, культурному та освітньому житті. Іван Семенович не міг не знати про громадський рух у Полтаві на початку 1860-х років, про діячів, які брали в ньому активну участь. Серед них — Д. Пильчиков, О. Кониський, О. Стронін, В. Лобода, В. Щелкан, В. Кулик. Не випадково, мабуть, Полтава згодом, на початку 1870-х років, стає одним із центрів народницького, демократичного руху, активним учасником якого стане Панас Мирний.

Педагогічна праця І. Левицького на нових педагогічних теренах, звичайно ж, відзначена тими зернами добра та правди, що їх свідомо й щедро сів серед вихованців молодий учитель літератури і які не могли не сприяти прогресивному розвитку учнів [236; с. 27]. Як свідчать знайдені в архівних матеріалах радянським дослідником М. Тараненком спогади військового лікаря І. Зубковського, що був учнем І. Левицького, демократичний рух 1860-х років охопив і Полтавську духовну семінарію. Вона була вже зовсім не схожою на колишню «бурсу»; семінаристи організовувались у таємні гуртки, мали зв'язки з гімназійними гуртками, таємно від начальства читали заборонену літературу. І. Левицький швидко встановив контакт із семінаристами. Як відзначають дослідники, безперечною була заслуга Івана Семеновича, добре обізнаного з працями найпопулярніших літературних критиків Російської імперії, у тому, що семінаристи передплачували такі ліберальні на той час журнали, як «Отечественные

записки» і «Дело», а також захоплювалися статтями Писарева, Шелгунова, Португалова, з запалом читали Добролюбова, Белінського, студіювали Флеровського, Лассалья [236; с. 27].

І. Левицький як учитель, за спогадами І. Зубковського, залишив глибокий слід у пам'яті своїх вихованців. Передусім через те, що свій предмет (словесність) знав добре, викладав його цікаво, захоплювався літературою, викликаючи у вихованців до неї великий пізнавальний інтерес. Учні запам'яталися, що вчитель завжди цікаво характеризував того чи іншого письменника і особливу увагу звертав на українську літературу. Семінаристи нерідко так уважно слухали свого вчителя, що не чули навіть дзвоника [236; с. 27].

Судячи зі спогадів І. Зубковського, Іван Семенович належав до тих українських народолюбців 1860-х років, які, ідеалізуючи українське селянство, з ліквідацією кріпосного права покладали на нього великі сподівання. Надто багато говорив Левицький зі своїми учнями про тодішнє запровадження нових земських установ, висловлюючи побоювання, щоб дворянство не прибрало ці установи до своїх рук. Він справедливо вважав, що тоді становище селянства не матиме перспектив поліпшення. Таке спілкування викладача зі студентами інколи відбувалося вдома в І. Левицького, який запрошував учнів скористатися необхідною літературою зі своєї бібліотеки [236; с. 28]. «Мы любили его и тянулись к нему. В нем чувствовалось что-то светлое, чего не было у других учителей и воспитателей. Он хотел, чтобы мы не только знали его предмет, но чтобы мы прежде всего были хорошими людьми» [211; с. 4]. Молодий учитель-словесник І. Левицький, як стверджує сучасна українська дослідниця Н. Побірченко, не шкодуючи своїх сил і свого вільного часу,

прагнув розвинути у своїх вихованців демократичні погляди на суспільно-політичні явища, сформувати в них навички самостійного мислення, творчої праці, пробудити почуття національної самосвідомості. Він пропонував учням писати твори на різні теми, як удома, так і в класі. Серед тем були, зокрема, такі: «Яке життя краще — сільське чи міське», «Становище жінки за народними піснями», «Залишки поганства за піснею “О полку Ігоревім”», «Характеристика осіб, виведених Тургенєвим у його романі “Рудін”». І. Левицький давав учням і такі творчі завдання, як, наприклад, підготовка тем для белетристичних оповідань: «Сліпий злидень», «Полтавська осінь», «Поява холери в місті Н» та інші. Тим, хто їздив додому на літні вакації та Різдвяні свята, Іван Семенович пропонував теми, пов'язані з історією рідного краю, фольклором, народною обрядовістю, звичаями, піснями. Він намагався пробуджувати у своїх вихованців гуманне ставлення до людей тяжкої селянської праці, заохочував вияви доброти й співчуття до знедолених. «У числі тем для шкільної писемної роботи,— згадує І. Зубковський,— одного разу він дав і таку: «Смерть селянської матері і значення її в селянській родині». За одну годину я написав на цю тему цілий аркуш і, не переписуючи, подав його» [53; с. 3]. Семінарист І. Зубковський змалював дуже бідну селянську родину: хворого чоловіка, хвору його дружину і чотирьох малих дітей, їхні розмови між собою і сусідами. І вчитель-словесник І. Левицький відзначив цей твір як найкращий, прочитавши його перед усім класом. Важливою тут є така деталь: твір був написаний українською мовою [120; с. 55]. «Прочитавши, він додав, що в цьому оповіданні йому дуже подобається, що автор так тепло, гарно й правдиво змалював гарне ставлення до хворої, спів-

чуття лихові чоловіка та дітей з боку сусідок-селянок» [53; с. 3].

У Полтаві Іван Семенович, зрозуміло, не обмежувався тільки викладацькою працею. Коло його інтересів було значно ширшим. Він налагодив та підтримував дружні стосунки з полтавською інтелігенцією, зокрема з театральними колами. Відомо, що І. Нечуй-Левицький рецензував дві видані в Полтаві п'єси — «Мотря Кочубеївна» М. Онука та «Послідній кошовий запорозький» Д. Старицького [120; с. 56].

Отже, цілком слушно зазначає радянський нечужезнавець М. Тараненко, що до Полтави прибув типовий інтелігент-шістдесятник, який розгорнув там нехай скромну, але досить важливу діяльність із виховання української молоді в дусі прогресивних ідей. Напевне, конспіративними мотивами керувався І. Нечуй-Левицький, не розповідаючи про все це в жодній своїй автобіографії. Полтава з її активним громадським, культурним і літературним життям стимулювала І. Левицького розпочати письменницьку творчість. Саме в Полтаві він пише свої перші повісті. «Писати повісті я почав ще як був на службі в Полтаві. “Основа” та “Кобзар” Шевченків навели мене на думку, що мені треба писати по-українськи»,— запише у своїй автобіографії згодом Іван Семенович [30; с. 17].

Іван Левицький також досить швидко зрозумів, що довго не втримається на службі в духовній семінарії. По-перше, вчителі духовних шкіл одержували таку мізерну платню, що прожити на неї було неможливо. «Я застав таку бідність учителів в семінарії,— згадував Левицький,— що сім'я одного учителя по кілька днів не мала чого обідати» [30; с. 16], а деякі багатосімейні вчителі взагалі сиділи «на харчах святого Антонія. Поживши на таких грошах кілька місяців, я побачив,

що треба втікати з семінарії, щоб не вмерти з голоду» [30; с. 269]. По-друге, зі своїми пориваннями до українського письменництва він не міг залишатись на службі в духовному відомстві.

В автобіографії 1876 року Левицький зазначив, що після початку роботи над написанням «Двох московок» йому було вже «не жити з ченцями», а тому навесні (у квітні) 1866 року він подався у Варшавський учбовий округ [236; с. 29]. Як зауважує сучасний канадський нечужезнавець М. Тарнавський, Нечуєві потрібна була робота, за яку краще платитимуть і яка залишатиме йому більше вільного часу. За іронією долі, тут і прислужилося йому польське повстання. Після повстання 1863 року російська влада вжила ряд заборончих заходів, щоб надалі уникати таких заворушень. Зокрема, з метою прищепити вірність імперії було посилено контроль над шкільною освітою польських дітей. Звісно, вчителям у цих віддалених і потенційно ворожих, на погляд російської влади, провінціях платили більше, ніж тим, хто жив з усіма вигодами на рідній землі. Мало того, рік служби на тих теренах при визначенні пенсії рахували як рік і чотири місяці. Отож учителі-українці могли скористатися русифікаторською політикою для власних цілей [134; с. 34–35].

За цих обставин Іван Левицький з великою наполегливістю просить місця в Польщі. Він написав заяву про звільнення і почав готуватися до екзамену на звання вчителя гуманітарних предметів гімназії. За правилами магістри і кандидати духовних академій повинні були витримати письмовий і усний екзамен, а також дати два показових уроки. Кандидат в учителі гімназії мав продемонструвати знання з латинської та грецької мов, римських і грецьких старожитностей, міфології, історії та географії, знання з російської мови

й літератури. Для молодого І. Нечуя-Левицького ці екзамени не становили труднощів, бо він мав блискучі знання з вищезгаданих предметів, багато читав, знав кілька іноземних мов і взагалі був досить ерудованою людиною. Доволі значний педагогічний досвід дозволяв йому успішно провести два відкритих уроки [120; с. 58]. «Я й собі попросився на місце учителя гімназії в Білу, де кругом живе український народ, де мені все-таки можна було чути українську мову і виучувати народну жизнь для своїх творів. Натомість мене послали учителем женської гімназії в Каліш, на саму пруську границю. Я заїхав в чужий край, між чужі люде»,— розповідав про обставини свого призначення на нове місце роботи І. Левицький [120; с. 16].

Спочатку Іван Семенович був учителем російської мови і словесності, а також історії та географії в польській Каліській жіночій гімназії (містечко Каліш було розташоване за 207 км на захід від Варшави), що належала Лодзинській шкільній дирекції. Так Нечуй опинився у самісінькому серці Польщі, де мусив учити юних польок російської мови, літератури, історії, географії. Здавалося, все склалось: і директор-поляк добре ставився до нового вчителя, і з матеріального погляду життя було легшим, однак молодий учитель почувався відірваним від України й свого народу.

Зазначимо, що коли І. Левицький прибув у Царство Польське, усі предмети в гімназіях, крім російської мови й літератури, викладалися польською мовою, інакше кажучи, русифікаторська політика царизму після придушення повстання 1863 року ще не стала надто жорсткою щодо населення краю. Але вже на початку нового 1866–1867 навчального року ситуація різко змінилася. Учитель-словесник з України І. Левицький став очевидцем тієї «реформи» в польських

школах, що ніби громом прибила свідомих учителів Польщі — патріотів своєї мови й культури. Міністерським циркуляром оголошувалось про обов'язкове запровадження в польських школах російської мови як єдиної мови викладання, і це справило на Івана Семеновича гнітюче враження. Він раптом постав для своїх колег у ролі «обрусителя».

Навіть коли минуло понад 20 років, із великим болем у серці Нечуй писав у листі до О. Огоновського (24 липня 1890 року) про події, свідком і учасником яких йому випало бути: «Раз одного вечора була сесія гімназійної ради. Директор прочитав приказ, щоб з того часу виклади всіх наук в гімназії проводились московською мовою. Директор читав приказ, і в його руки дрижали, голос тремтів. Класні дами, вчительки і вчителі сиділи, мов громом прибиті, похиливши голови. В декого в очах виступили сльози. При дуже смутній історичній події мені довелось тоді бути, і ця подія лягла якимось важким впечатком на мою душу. І знав, що колись і Польща карала Україну такими бумагами, що й наші предки винесли од Польщі таку сумну моральну муку. Я бачив своїми очима, як історична Немезида (давньогрецька богиня помсти) повернула на саму Польщу їх же таки оружжя, але мені все-таки було сумно дивитись, як б'ють саму душу нації, живцем кладуть в домовину. То була одна подія в Каліші, варта уваги» [30; с. 325–326].

Як людині справедливій і толерантній, працювати в польській гімназії І. Левицькому було досить некомфортно. Тому він остаточно вирішує переїхати туди, де жили переважно українці, де працювали його друзі.

Від червня 1867 до липня 1873 року Іван Семенович працює вчителем Седлецької жіночої прогімназії, яку в 1872 році реорганізовано в гімназію [236; с. 30].

Цьому передували такі події: І. Левицький звернувся до Є. Крижанівського, який на той час працював директором Седлецької учбової дирекції, з проханням перевести його на роботу в Седльце або Білу Підляську. Але, як свідчить лист Є. Крижанівського, Іван Семенович запізнився зі своїм проханням. Крижанівський отримав листа після того, як «уже представив кандидатів на все должности в обе гимназии». Далі директор Седлецької учбової дирекції пропонує І. Левицькому місце вчителя математики на педагогічних курсах у Білій Підляській (містечку за 147 км від Варшави, в якому була велика українська громада), а також пропонує влаштувати його «в будущей Седлецкой прогимназии женской, которая откроется с будущего года» [120; с. 57].

Від 1867 до 1873 року І. Левицький уже викладає російську мову й літературу, а також історію й географію Росії та Польщі в Седлецькій жіночій прогімназії (містечко Седльце було розташоване за 89 км на схід від Варшави). Це був греко-католицький навчальний заклад, а отже, його ученицями були українки [134; с. 35]. У Седльці Левицький почувався впевненіше, і його спілкування з гімназистками не зводилося до формальних обов'язків учителя російської. Він навіть погодився працювати шкільним бібліотекарем, за що йому доплачували. Учитель полтавської семінарії, за словами самого Нечуя, отримував 250 рублів [30; с. 269], а в Седльці він заробляв аж 1200 рублів [134; с. 35].

Саме в цей час, 1868 року, у львівському журналі «Правда» під псевдонімом «Нечуй» з'явилися друком його перші твори українською мовою — повість «Дві московки» та оповідання «Рибалка Панас Круть», що відразу привернули до себе громадську та читацьку

увагу. Причину обрання псевдоніма «Нечуй» Іван Семенович згодом у своєму «Життєписі» пояснить таким чином: «Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я ніколи не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в “Правді” перші мої повісті» [30; с. 18].

Обставини вибору псевдоніма, як зазначає М. Тарнавський, не розкриває цілком повно ні сам Нечуй, ні пізніші дослідники. Його походження залишається таємницею. «Нечуй» нагадує давні козацькі прізвиська, які часто вказували на фізичні чи психологічні риси особи. Валер'ян Підмогильний прочитував цей псевдонім саме як «не чути». Порівнявши його з Нечуєвими згадками про батька, дослідник визнав прізвисько за вияв едипового комплексу, що спонукав сина приховувати від батька свою літературну творчість. Це припущення важко назвати вірогідним. У народі квітучу рослину *hieracium pilosella* часто називають «нечуйвітер», імовірно, підкреслюючи її витривалість і опірність вітру: її листя розташоване просто при стеблі, а пагони стеляться землею. Можливо, Нечуй вкладав у свій псевдонім саме таке значення, але й це тільки припущення [134; с. 39].

Життя молодого гімназійного вчителя І. Левицького, інтереси якого були досить широкими, наповнювала не лише щоденна педагогічна та бібліотекарська робота в прогімназії, а й інша різноманітна діяльність. Він здійснював екскурсії історичними місцями (Острог, Дорогичин, Вишнівець, Дубно, Кременець), подорожував за кордон (Відень, Женева, Цюрих, Львів), містами Російської імперії (Вільно, Рига, Петербург, Москва), не раз до Варшави, займався різними

громадсько-культурними й літературними справами. Зокрема, у Седльці І. Нечуй-Левицький брав участь у роботі драматичного аматорського гуртка, учасниками якого були вчителі гімназії, прогімназії та інші представники губернської інтелігенції. У постановці п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» він виконував роль Петра, яка вимагає неабияких вокальних даних. Режисером був віце-губернатор Друкарт, який раніше служив у Києві, родом білорус із Мстиславля. Репетиції п'єси відбувалися в помешканні седлецького губернатора С. Громеки.

Постать Громеки викликає інтерес, і є підстави вважати, що з цією людиною у І. Левицького знаходилися теми для розмов. Спілкуванню їхньому, очевидно, сприяло й те, що дочка С. Громеки Варвара Степанівна була ученицею І. Левицького (вона подарувала своєму учителеві фотографію на пам'ять). У кінці 50-х років XIX століття С. Громека, відомий публіцист, був широко знаний своїми викривальними статтями в «Русском вестнике» про зловживання поліції й чиновництва. За темпераментність, пристрасність цих виступів його називали не лише в колі літераторів, а навіть у пресі «бурно пламенный Громека». Саме тоді він познайомився з Т. Шевченком, який щойно повернувся в Петербург із заслання. У щоденнику 15 квітня поет записав: «Вечер провел у земляка Трохима Тупици, где встретился с Громекою, автором статьи “О полиции й о взятках”, й познакомился с стариком Персидским, с декабристом». Зустрічався з Громекою Шевченко і 6 травня 1858 року. Є відомості, що С. Громека був анонімним кореспондентом «Колокола» О. Герцена. Безперечно, не все у службовій, громадській, публіцистичній діяльності, а тим більше в особистому житті С. Громеки імпонувало І. Левицькому. Не випадково

вже на схилі літ Нечуй в оповіданні «Вольне кохання» саме з Громеки написав образ старого ловеласа Рев'якіна. Що Громека міг бути прототипом Рев'якіна, видно з деталей їхніх біографій (Рев'якін — теж Степан Степанович, у минулому кореспондент «товстих» журналів, віце-губернатор на Підляшші тощо). Очевидно, запам'яталися Левицькому й ті, або якісь подібні, риси характеру й поведінки, що на них звернув увагу ще Шевченко. І все ж спілкування І. Левицького з Громекою могло бути цікавим. Цілком можливо, що між ними мова йшла й про Шевченка (адже Громека особисто знав поета, а Нечуй-Левицький був його великим шанувальником та земляком), і про різні суспільно-політичні питання, і про літературу.

Вистава мала успіх серед місцевої інтелігенції. Так, газета «Седлецкие губернские ведомости» розмістила на своїх сторінках рецензію, в якій відзначалось, що успіх вистави був зумовлений добром виконавців: усі вони були українцями, добре знайомими з народними звичаями й піснями, володіли рідною мовою і чудово співали. «Русские, никогда до того не слышавшие малорусской речи, поляки, забывшие свои национальные предубеждения, и, наконец, малороссы, съехавшиеся с разных концов губернии послушать родных песен, словом, вся наличная публика смешалась в общих кликах восторга и рукоплесканий» [296].

Зацікавленість І. Левицького театром, за нашим припущенням, була одним зі стимулів появи драматичних творів митця. До речі, саме в Седльці І. Левицький написав комедію «Жизнь пропив, долю проспав» (переробка Шевченкового «Сотника»), у якій «описано козаччину часів Катерини II, вже панську й споганілу». Але рукопис цього твору втрачено [235; с. 30].

Викладаючи в Польщі, як зазначалось, І. Левицький опинився неподалік від Варшави. У той самий період серед чиновників у Варшаві, які затверджували складені Ф. Лебединцевим і Є. Крижановським навчальні плани для греко-католицьких епархій, були реабілітовані члени Кирило-Мефодіївського братства Пантелеймон Куліш та Василь Білозерський. І. Левицький вирішив відвідати Варшаву, щоб особисто познайомитися з П. Кулішем, який прослужив російським чиновником з 1864 до 1867 року. П. Куліш, на думку М. Тарнавського, міг зацікавити його не лише як видавець, редактор і письменник, а й як людина, що раніше співпрацювала з Левицьким-старшим [134; с. 35]. «Пробуваючи в Седльці, я прочув, що в Варшаві живуть П. Куліш з жінкою Ганною Барвінок та В. Білозерський. Я побував у їх і познайомився з ними», — повідомляв у листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 року І. Нечуй [30; с. 326].

Наприкінці 1867 року Нечуй вирушив до Варшави, щоб познайомитися з П. Кулішем. Від Варшави до Седльця було тільки три зупинки потягом, тож Нечуй навідувався до П. Куліша кілька разів [134; с. 35]. 31 рік по тому І. Нечуй-Левицький згадував: «Я знайшов його в невеликій, але досить прибраній квартирі. Йому на той час було не більше 45 років (насправді П. Кулішеві було 48 літ). Він виглядав молодо, його вирізняв гострий погляд іскристих очей, але його турбував постійний кашель, він скаржився на біль у грудях» [137; с. 280]. У цей час П. Куліш дуже хворів, і лікарі наполегливо радили йому поїхати на лікування до Європи [116; с. 248].

Під час першої зустрічі Пантелеймон Олександрович вразив Левицького феноменальною пам'яттю. Коли гість захотів подивитися, як Куліш переклав україн-

ською мовою старозавітні пророцтва про Ісуса Христа і почав гортати рукопис, шукаючи їх, то П. Куліш сказав: «Навіщо Ви шукаєте? Я Вам і так їх прочитаю» — і прочитав «напам'ять усі пророцтва у віршах». Нечуй далі описував: «Я запитав його, як він переклав найбільш значимі псалми. Він знову читав мені напам'ять ці перекладені віршами псалми один за одним, ніби завчасно він завчив їх від слова до слова! Насправді він їх не завчав — лише перекладаючи запам'ятав дослівно. Пам'ять Пантелеймона Олександровича мене вразила. Справді, він мав феноменальну пам'ять» [137; с. 289–290]. Згодом, пригадуючи це знайомство з П. Кулішем, Ганною Барвінок, В. Білозерським у Варшаві, він з приємністю відзначить: «Ця знайомість додала мені моральної сили на чужині: мені було з ким душу одвести» [30; с. 326].

Коли І. Нечуй-Левицький познайомився з П. Кулішем, то вже міг показати йому два рукописи: повість «Дві московки», написану ще в Полтаві, та оповідання «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть», створене в Каліші. П. Куліш позитивно відгукнувся про Нечуєві твори, особливо похваливши автентичну українську мову, і порадив видати їх у Львові.

Левицький відвідає П. Куліша ще не один раз. Це підтверджують архівні матеріали в Любліні. Так, у персональних справах є «Листи інспектора седлецької жіночої прогімназії до начальника седлецької дирекції з проханням звільнити І. Левицького від роботи на час святкових і літніх канікул для виїздів до Варшави в грудні 1868, в квітні 1869, вересні та грудні 1870, в грудні 1873» (очевидно, 1872, бо в грудні 1873 року Нечуй був уже в Кишиневі) [235; с. 31]. Мабуть, під час однієї з поїздок він побував і у варшавському театрі, про що згадував у листі до П. Г. Житецького за

січень 1882 року: «Я бачив у Польщі на сцені якусь драму, де виступають наші гайдамаки, але як розбійники. Це для нашої сцени не годиться...». Останнє твердження є цінним також і для розуміння поглядів І. Нечуя-Левицького, зокрема, на гайдамацький рух. Відомо, що письменник глибоко цікавився цим питанням. Ще в рецензії на драму Д. Старицького «Послідній кошовий запорозький» (1865) він виступив проти зображення гайдамаків як злодіїв та розбишак і високо оцінював поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Образи Яреми, Залізняка, Гонти були для нього зразком самовідданих борців за інтереси народу. З захопленням писав І. Нечуй-Левицький про гайдамацький рух в історичній праці «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878) та в романі «Князь Єремія Вишневецький» [235; с. 32].

Отже, седлецький період у житті письменника-початківця є знаменним: Нечуй-Левицький особисто знайомиться з П. Кулішем та В. Білозерським, редакторами журналу «Основа», який свого часу відіграв неабияку роль у формуванні світогляду юного київського студента. В особі П. Куліша молодий український прозаїк знайшов літературного наставника та редактора, який увів його у світ української літератури, проклавши дорогу до співпраці з галицьким журналом «Правда». Отак, як зауважує М. Тарнавський, українці зі Східної і Західної України існували в симбіозі: західники мали свободу друку, а східняки — фінансові ресурси, письменників, вищу культурну й політичну свідомість [134; с. 37].

У цей період, спочатку через П. Куліша, а потім і через Л. Лопатинського, І. Левицький розпочинає свою співпрацю з галицькими журналами «Правда», «Основа». З Л. Лопатинським, українським філологом

з Галичини, який наприкінці 1860-х років виїхав на педагогічну роботу до Росії (зокрема, працював у Києві), Левицький міг познайомитися в Києві під час вакацій 1868 року. Хоча пізніше, у квітні 1872 року, Нечуй-Левицький писав П. Житецькому: «Покорнейше прошу Вас засвидетельствовать мое почтение Льву Г. Лопатинскому. Я очень жалею, что не застал его в Киеве вакациями!» Можливо, рукописи були передані Лопатинському через друзів чи знайомих. У кожному разі твори потрапили до редакції й незабаром вийшли у світ [235; с. 32].

Саме в галицьких журналах уперше з'являються один за одним твори «Дві московки» (1868), «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть» (1868), «Причеп» (1869), рецензії, нарис «Мандрівка на українське Підляшшя» (1872), частина дослідження «Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасності» (1868–1871) (цим дослідженням Левицький займатиметься впродовж наступних років) і статтю «Органи російських партій» (1871). В останній, крім багатьох важливих проблем естетичних і суспільно-політичних, що становлять безумовний інтерес як постановкою їх, так і розв'язанням, І. Нечуй-Левицький приділив багато уваги й освітнім питанням [236; с. 30]. Зважаючи на власний досвід, він підтримує поширену в прогресивних колах думку про шкідливість нехтування природничими науками та надмірного захоплення старогрецькою мовою і латиною, загалом класичною давниною. У статті Левицький критикує заходи царського уряду, міністерства народної освіти імперії, спрямовані на те, щоб відвернути увагу молоді від проблем сучасності, сховати від впливів «зловредного духу», застерегти її від участі в політичному житті країни, позбавити простий народ доступу до освіти, знань [236; с. 30].

Своїми публікаціями у «Правді» Іван Нечуй-Левицький одразу ж привернув до себе увагу. Осип Барвінський (брат Олександра Барвінського) писав у листі Д. Тянякевичу (липень 1868 року): «Бажав еси вістей з України, а вони от які: І. Нечуй, сиріч (sub sigillo secreti) Левицький, професор в Сідльцях, дуже трудящий і плодови́тий писатель, почав свою літературну працю торік “Двома московками” і “Гориславською нічею”, прислав через Лопатинського (також sub sigillo secreti) “Критичний огляд на дві українські драми” і дуже цінне діло “Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасності” (початок), вроді філософії народної Згарського, але не в порівнянню лучче, ґрунтовніше й цінніше. То одно, чим натішитись годі!»

У цей же період твори І. Нечуя стали з'являтися окремими виданнями. Так, у 1869 році вийшла книжка «Гориславська ніч, або Рибалка Панас Круть» (Львів). Але справжньою подією не тільки в житті письменника, а й в історії української літератури варто вважати появу у Львові його першої книги під назвою «Повісті І. Нечуя» (грудень 1872), куди ввійшли твори «Дві московки», «Рибалка Панас Круть» і «Причеп». Між іншим, це видання було готове ще наприкінці січня 1872 року, як писав Бучинський до Драгоманова 30 січня 1872 року. Одночасно автор продовжував активно виступати в інших жанрах: так, 1871 року у львівському журналі «Основа» надруковано статтю обсягом понад два друкованих аркуші «Органи російських партій» під криптонімом «І. Н.», у 1872 році у «Правді» з'явився нарис «Мандрівка на українське Підляшшя». А на підході вже були «Запорожці», опубліковані «Правдою» 1873 року (з'явилися й окремим відбитком), і окремі частини майбутнього роману «Хмари» [235; с. 33].

Літературний дебют Нечуя-Левицького, як справедливо вважає нечузнавець М. Тараненко, був блискучим. Цьому сприяли не тільки обдарованість, начитаність і спостережливість автора, а й значна дистанція (звісно, вимушена) між часом написання і друкування творів, що дало авторові можливість краще їх продумати й відшліфувати [235; с. 33].

Новизна цих творів і праць, високий ідейно-художній рівень зумовили їхній сильний резонанс. Згадаймо хоча б відомий відгук М. Драгоманова у статті «Українське письменство 1866–1873 років». А Панас Мирний 1904 року в листі з нагоди 35-річчя літературної діяльності І. Нечуя назвав його своїм дорогим учителем і високо оцінив роль письменника в історії української літератури.

Упродовж року твори І. Нечуя не сходили зі сторінок «Правди». Доля була ласкава до нового автора, нового часопису і нової доби в українській культурі. Попри утиски й заборони в Російській імперії, українці зуміли виробити літературу своєю мовою. Незважаючи на внутрішні суперечності й певну суспільну відсталість, південноукраїнці долучилися до своїх побратимів по той бік кордону в розвитку єдиної модерної культурної ідентичності. Іван Нечуй-Левицький не належав до активістів, які підтримували цей проект політично й організаційно, але він від початку був одним із його головних учасників. Поруч з іншими митцями він творив культурний продукт, що задавав тон літературі, яка стане культурним, естетичним та інтелектуальним утіленням прагнень цілої нації. Уже через покоління українська література розвине ширші можливості в естетиці та тематиці, але наприкінці 1860-х років для виживання їй було потрібно три речі: інституційні підвалини, твори адекватного

естетичного рівня і популярність (привабливість для широкого загалу). Журнал «Правда» запропонував інституційні підвалини, а І. Нечуй — якісні твори, цінкові широкій читацькій аудиторії [134; с. 38].

На седлецький період припадає кілька подорожей, важливих для розширення кругозору письменника. Так, улітку 1868 року, за рекомендацією П. Куліша, І. Нечуй-Левицький здійснив поїздку до Петербурга, де тоді жив Микола Костомаров, з працями якого автор «Двох москочок» познайомився ще в академії. Дорогою Левицький завітав у Вільно та в Ригу. Поїздку допитливий учитель словесності, географії й історії, безперечно, використав для ширшого знайомства з культурним і літературним життям тогочасної Росії. Очевидно (за припущенням радянського літературознавця М. Тараненка), він відвідав Ермітаж і Третяковську картинну галерею. Можливо, тоді на письменника сильне враження справив Рембрандт, про що він неодноразово писав у своїх статтях. Дослідники вважають, що саме цю подорож описав Нечуй у тому листі до брата Дмитра, про який згадує їхня тітка А. Левицька в листі до Нечуя за лютий 1869 року: «Жаль, что я не читала твоего письма, в котором ты описал свое путешествие. Не знаю, почему Митя мне не дал твоего письма, сколько я его не просила». Згаданий лист, який міг би розкрити багато цікавого, вважається безнадійно втраченим [235; с. 33].

На літніх вакаціях наступного, 1869 року І. Левицький разом зі своїм другом, однокурсником з академії Г. Сольським побував за кордоном — в Австрії (зокрема у Відні) та Швейцарії [233; с. 35]. Про намір Левицького поїхати за кордон у 1869 році дізнаємося з листа Ф. Ходака: «Року 1869 влітку інспектор добивався закордонного паспорта для Левицького до

Пруссії, Австрії та Італії». Як свідчить лист до Огоновського 1890 року [30; 326], Левицький відвідав у Відні П. Куліша і за його порадою поїхав не в Італію, а до Швейцарії. Радянський український дослідник М. Тараненко зазначає, що перебування І. Нечуя-Левицького за кордоном у 1869 році підтверджує й лист М. Подолинського Кулішеві від 24 липня того самого року з Відня, а також звертає увагу ще на таке місце з недрукованої статті письменника «Книжный украинский язык», написаної вже на схилі років: «Я недалеко от Вены разговаривал в вагоне с словаками на своем украинском языке, а они на своем, и мы отлично понимали друг друга» [235; с. 33].

Деякі дослідники пов'язують із цією поїздкою письменника до Австрії та Швейцарії відвідини Галичини. Але точних даних про це немає. Так, скажімо, О. Барвінський в одному випадку пише, що Нечуй-Левицький їздив у Швейцарію, навідувався також у Галичину, щоби пізнати тутешні відносини, а в іншому місці,— що познайомився з Нечуєм тоді, коли письменник «вперше приїхав до Львова в 1884 р.» [235; с. 33]. Існує припущення про те, що Нечуй побував у Галичині під час першої поїздки за кордон у 1869 році. Це нібито засвідчує лист письменника до В. Шенрока (історик літератури, знавець творчості Н. В. Гоголя). Проте у згаданій публікації подібного свідчення не знайдено. Мабуть, звідси ці неправдиві відомості потрапили і в інші праці. У статті Є. Кирилюка читаємо: «В 1868 він виїжджає за кордон: був у Львові, у Відні зустрівся з Кулішем» [43; с. 5]. Зовсім інший рік перебування І. Нечуя-Левицького у Львові наводить М. Возняк [170; с. 10], посилаючись на листування М. Драгоманова з М. Бучинським: «Левицький був 1869 р. влітку у Відні, а 1871 р. навесні у Львові, де познайомився

з Михайлом Подолинським, Наталем Вахнянином, Омеляном Партицьким та іншими й дав власним накладом друкувати свої повісті» [117; с. 33]. Тоді ж, у липні 1872 року, Бучинський повідомляв Драгоманову, що Куліш і Нечуй «около 1 августа переїдуть у Відень, перший, щоб вести дальше переклад Св. Письма, другий, може, з новими працями» [117; с. 34].

Отже, питання про час перебування Левицького в Галичині, зокрема у Львові, потребує додаткового вивчення. На думку М. Тараненка, є підстави вважати, що ближчий до істини М. Возняк: про поїздку Нечуя-Левицького в Галичину 1871 року, мабуть, не випадково залишилися відомості й у Люблінському воєводському архіві: «У році 1871 він пробував повернутися до Сідльців через Галичину»,— писав Ф. Ходак. Через десять років І. Нечуй згадуватиме про своє знайомство з І. Белеєм у Львові [235; с. 35].

Українські громадські й політичні діячі Львова так захопились Нечуєм, що навіть думали, чи не запросити його викладати у Львівському університеті російську літературу. На цей цікавий факт звернула увагу сучасна українська дослідниця Н. Побірченко, яка відзначає, що в листах львів'ян за 1869–1870 роки є не одна згадка про такі наміри. Так, 8 січня 1870 року Б. П'юрко (член католицького русько-народного союзу) звертався до М. Бучинського (фольклорист, етнограф) із проханням: «Ти ж старайся їх направить щосили, а особливо налягай на наших автократів, щоб вони довідувалися за Нечуєм задля обняття руської катедри у Львові» [84; с. 246]. Та цим намірам не судилося здійснитися, попри те, що Іван Семенович ніколи не полишав думки переїхати до якогось університетського міста, зокрема й Києва. Він сам про це пише у квітні 1872 року Павлові Житецькому: «Трудно надеяться

на получение места в Киеве или другом каком-нибудь университетском городе, где всегда бывает много конкурентов» [30; с. 255]. На думку Н. Побірченко, важко уявити, що І. С. Нечуй-Левицький сам відмовився від Львова. Тут, швидше, свою роль відіграла та конкуренція, про яку писав І. Левицький П. Житецькому у вищезгаданому листі [120; с. 64].

Крім красного письменства та культурної діяльності, І. Нечуй цікавився ще й фольклором та етнографією, про що детально розповімо в наступних розділах. Потрапивши на незнайоме йому доти Підляшшя, він охоче черпав там новий матеріал для творчості. 1872 року знову почала виходити «Правда», і там одразу надрукували Нечуєві етнографічні описи мандрівок цим регіоном. Письменника передусім цікавили звичаї, обряди, мова і розуміння власної ідентичності місцевим населенням [134; с. 43]. Про це Нечуй-Левицький докладно розповідає в нарисі «Мандрівка на українське Підляшшя». Особливі враження виніс письменник, відвідавши Яблочинський православний монастир. І в описі монастиря, а ще більше в розповідях про зустрічі з монахами відчувається гостро критична думка майбутнього автора антиклерикальних творів. З усього видно, що до монастиря завітав аж ніяк не магістр богослов'я, а вчитель прогімназії, прогресивний письменник, якому боляче було за людей, перетворених церквою на живих мерців, позбавлених радощів життя й свободи. Мабуть, уже іншого літа (у липні) їздив Нечуй-Левицький разом зі своїми колегами в Дорогичин — місто над Бугом за 30 км від Сідльця. Був Нечуй і в Острозі. Про це він згодом, 1879 року, напише великий нарис «Дорогичин та Остріг — померші українські городи. Замітки з дороги». Цілком можливо, що зіставлення цього нарису

з романом «Князь Єремія Вишневецький» виявило б, як від першого твору до другого набирав конкретнішого характеру й змісту ряд картин, образів, думок. Нечуєзнавець М. Тараненко вважає, що письменник у ці роки відвідував і багато інших міст, містечок і сіл Підляшшя та Волині: Дубно, Вишневець, Збараж, Берестя, Луцьк і село Теремне. Про відвідання Луцька і Теремного Нечуй-Левицький згадує в недрукованій статті «Українська кирея з Богородицею».

У нарисі «Живцем поховані» Левицький пізніше, 1882 року, оформив свої враження від поїздки з Сідльця до Стеблева через Київ, Фастів, Білу Церкву та інші пункти. З цього нарису ми дізнаємося про те, як, зустрічаючись із прикрими життєвими історіями, глибоко хвилювався Нечуй, як обурювали його вразливе серце розповіді про свавілля польських магнатів щодо кріпаків, яким палким співчуттям переймався він до людей, скривджених польськими й українськими панами. Заслугує на увагу викреслена автором під час підготовки видання 1914 року (очевидно, з огляду на причіпливу царську цензуру) характеристика графа Ксаверія Браніцького, яка містилася в першому виданні нарису «Живцем поховані» (Львів, 1898). Неймовірна жорстокість Браніцького і Стемпковського під час розправи над повстанцями, що зазнали поразки, порівнюється тут з жорстокістю Муравйова-вішателя: «Браніцький вкупі з регіментарем — полковником Стемпковським були уповношені од короля забити повстання на Україні та покарати смертю гайдамак. Гетьман звелів четвертувати коло Умані гайдамацького проводника Гонту, повішав на шибеницях рядками попід лісом половлених гайдамак та запорожців після Уманської різанини саме тоді, як Стемпковський в Кодні коло Житомира одрубав голови двом тисячам

селян та запорожців після присуду на суді. А скільки він вигубив народа першого року після повстання, коли карав смертю без суду, цей останній “Муравйов Віленський” старої Польщі» [27; с. 70].

У величезному морі життєвих фактів, епізодів, історій розум і почуття письменника передусім хвилювали питання суспільно-економічного і політичного становища народу, його національних прав, що є невіддільними від прав політичних. Дійсні факти поглиблювали розуміння Нечуєм-Левицьким сучасного становища народу, підтверджували те, про що письменник дізнався з літератури чи образотворчого мистецтва. Побіжний огляд нарисів Нечуя-Левицького дає можливість зрозуміти, що вони не тільки доповнюють біографію письменника новими цікавими фактами, проливають світло на деякі питання світогляду їх автора, а й допомагають краще зрозуміти життєву основу майбутніх його творів [235; с. 37].

Містечко Седльце залишило також рубці в Нечуєвому серці: двічі до нього приходило кохання, але обидва рази він так і не запропонував коханій руку і серце. Але про це мова далі.

У Седльці відбулася ще одна досить помітна подія, що стане важливою в подальшій діяльності І. Нечуя-Левицького — налагодження контактів із Київською громадою та зміна під її впливом переконань письменника, зокрема зацікавлення козацькою історією [134; с. 48–49].

Після літніх канікул 1873 року І. Нечуй-Левицький повернувся в Седльце, де на нього чекала велика неприємність: попечитель Варшавського учбового округу самовільно перевів його на службу в Сувалки. Того літа в гімназіях проводилася реформа: скорочували такі предмети, як натуральна історія та всесвітня

історія. Учителів, які читали ці предмети, переводили викладачами російської мови. Одному з учителів чоловічої гімназії не вистачило навантаження, і він отримав призначення в Сувалки. «Але йому,— пише в “Життєписі” І. Нечуй-Левицький,— схотілося доконтра з’явитися в Седлеці. Він почав інтригувати за моє місце» [30; с. 17]. Даремно прохали «добрі й шановані люди», начальник дирекції та директор гімназії — перемогли інтриганти в особі «начальниці женської гімназії та однієї класної дами <...>, котра була закохана в того вчителя» [30; с. 17]. Хоча педагогічну діяльність Івана Семеновича в гімназії Седльце «за отличную службу и особые труды» відзначено державною нагородою — орденом Святої Анни 3-го ступеня (1869), він змушений укотре змиритися з життєвою несправедливістю [120; с. 61]. 1873 року, після літніх канікул, І. Нечуй-Левицький переходить у Сувалки, за 220 км на північ.

Пригнічений ворожою атмосферою, яка складалась довкола нього, Левицький вирішує повернутися в Україну. Телеграмою він подає клопотання до начальства в Одесу (тогочасний центр учбового округу) і дістає місце в Кишинівській гімназії. Цілком імовірно, що Івана Семеновича раніше запрошували на роботу в Одеський учбовий округ, де він мав чимало друзів, бо виїжджав до Одеси влітку 1871, 1872 й 1873 років. Тому й не дивно, що він так швидко отримав місце, про яке клопотався. У листі до О. Огоновського від 12 липня 1890 року І. Нечуй-Левицький так пояснює, чому після роботи в Польщі він опинився в Причорномор’ї: «Мені не подобалася підляська рівнина, мокра, трохи не болотяна, ті часті домиська, те вогке повітря, соснові ліси, траурні, наче кладовищані. Мене тягло на поетичний південь, де більше світла, де

природа краща; мене тягло на Україну. Я попросився в Одес[у] або в Кишинев... В Кишиневі я чув себе вже трохи вдома, бо в Кишиневі багато українців. Кругом Кишинева місцина горяна, мальовнича: скрізь садки та виноградники. Життя моє було приємним» [30; с. 327]. Про цей переїзд він веде мову і в автобіографії «Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим»: «Я подав телеграму в Одесу і дістав місце в Кишинівській гімназії» [30; с. 17].

І. Левицький давно мав на думці залишити Польщу, політична і громадська атмосфера в якій через «обрусительську» систему й бюрократизм російського чиновництва робилась дедалі нестерпнішою для людей з живим сумлінням [120; с. 65]. Нечуезнавець М. Тарнавський припускає, що нову роботу Нечуй почав шукати за рік до інциденту — це впливає з його листування з П. Житецьким. Записи в документах свідчать, що в Сувалки його перевели 1 липня 1873 року, а в Кишинів — 11 серпня, тобто менше ніж через півтора місяця. Якщо ці дати правильні, а Нечуй справді довідався про призначення в Сувалки, щойно повернувшись із канікул, то на всі бюрократичні процедури і листування не лишалося часу. Напевно, Нечуй планував перевестися до Одеського шкільного округу, до Кишинева, і коли в Седльці здійнялася буря, просто скористався з проведеної раніше підготовки. Учителі в Кишиневі традиційно були українцями; можливо, влаштуватися туди Нечуєві допомогли друзі [134; с. 43].

У цей період І. Левицький розглядав і варіант можливого працевлаштування в Києві, де йому допомагав знайти місце роботи П. Житецький. Про це ми довідуємося з листа Івана Семеновича від 23 квітня 1872 року: «Место учителя в педагогической семина-

рии и в ремесленном училище очень невыгодное, особенно при страшной дороговизне в Киеве. Я мог бы подать прошение и на это место, если б знал наверное, что мне придется служить при таких неблагоприятных обстоятельствах очень недолго... положим, год. Но если, за неимением лучшего места, дело затянется на неопределенное время, тогда я буду поставлен в очень невыгодное положение. Без денег, именно в настоящее время, я все равно что без рук... Позвольте искренне поблагодарить Вас за Ваше доброе участие в моем деле» [30; с. 255].

Залишається невідомим, чому Нечуй вирішив перевестися до Кишинева. У Седльці він працював в українському середовищі й міг вільно займатися творчістю. Кишинів, усупереч твердженням Нечуя, українським не був, власне, жодне місто тодішньої Бессарабії не було українським. Якщо Нечуєві не було затишно в ролі агента русифікації на польських землях, де він викладав українським дітям, імовірно, серед дітей із багатих бессарабських сімей він почувався ще менш комфортно... Без додаткових свідчень годі розібратися, що насправді зіпсувало Нечуєві життя в Седльці. Може, він тікав від якихось особистих негараздів. Навряд чи він кинув кар'єру в Седльці, бо та перешкоджала його зростанню як українського письменника. За шість років, які він там провів, його твори здобули гучну славу й успіх [134; с. 50].

У 1873 році в Кишиневі налічувалося близько 100 тисяч населення; місто стрімко розвивалося. Сюди приїздило багато переселенців з інших частин Російської імперії, зокрема українців та українських євреїв. Проте місто не було осередком української культурної діяльності, не було тут і відділення Громади. Кишинів був ближче до Києва й Одеси, ніж Седльце, але наба-

гато далі від Львова. Не українська культура вабила Нечуя до Кишинева. Можливо, припускає М. Тарнавський, він скучив за урбаністичним духом, адже був молодий, йому щойно виповнилося 35 років. Можливо, атмосфера провінційного польського містечка його душила. Робота в Кишиневі не дуже відрізнялася від обов'язків у Седльці. У Кишиневі І. Нечуй прожив удвічі довше, ніж у Седльці [134; с. 51].

З 1873 по 1885 рік, тобто протягом дванадцяти років, Іван Нечуй-Левицький живе в Кишиневі й працює вчителем 1-ї чоловічої гімназії, відкритої 1833 року. Тут він викладає в молодших класах головним чином російську мову й літературу, а також іноді старослов'янську та латинську мови. Так, наприклад, у 1873–1874 навчальному році Іван Семенович викладав російську мову в 1, 2, 3 й 4 класах, латинську мову — в 1 та старослов'янську — в 4 класах; крім того, він був і класним наставником у 1 класі. Заробітна платня його в 1884 році складала 1300 карбованців на рік [192; с. 70].

Кишинівська гімназія до відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі перебувала у віданні попечителя Харківського навчального округу і під «науково-навчальним доглядом» Харківського університету. Так само й кишинівська духовна семінарія, у якій мало не 15 років після відкриття існував і світський відділ, підлягала Київському академічному правлінню. Тому дуже часто викладачами цих двох навчальних закладів були «особи малоросійської національності» — вихованці Київської духовної академії, Харківського університету, полтавської, ніжинської, катеринославської духовних семінарій. Коли І. Левицький почав працювати в кишинівській гімназії, директором її був Ф. Вороний (1872–1875), вихованець Київського університе-

ту, пізніше — Д. Коллович (1875–1881) і В. Соловійов (1881–1904). Гімназія розташовувалась у центрі міста. Усього учнів у гімназії бувало (разом з пансіонерами) від 400 до 600 осіб і навіть більше; класів основних і паралельних — до 15. Соціальний склад учнів гімназії був різним. Так, дослідник С. Кузьменко зазначає, що у звіті гімназії за 1884 рік указано: з 474 учнів 268 були дітьми дворян та чиновників, 13 — із родин духовного стану, 156 — діти міських мешканців (тобто переважно купців), 20 — сільських мешканців, іноземців — 17 [192; с. 70].

З погляду літературної творчості кишинівський період життя письменника був дуже плідним. Він написав низку найкращих своїх творів: «Баба Параска та баба Палажка», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки».

До службових обов'язків І. Левицький, як завжди, ставився сумлінно. Звіти Івана Семеновича про свою роботу свідчать про виняткову працьовитість, творчий підхід, любов до справи. Як учитель російської мови він усіяко дбав про розумовий розвиток учнів, свідоме засвоєння навчального матеріалу, особливу увагу приділяючи практичному аспекту роботи. Під його керівництвом учні переклали вірш О. Кольцова «Последняя борьба» на прозу, писали переказ статті «Солнце и ветер», склали описи класної кімнати і гімназійного подвір'я (інтер'єр і екстер'єр), писали твір на тему «Письмо к другу о бывшем в городе пожаре» тощо. Під час канікул учні переказували статті «Светлый праздник» із хрестоматії П. Полевого, байку І. Крилова «Волк и Кот». В архіві гімназії збереглися записані І. Левицьким відомості про письмові роботи учнів «нижчих класів» у 1881–1882 навчальному році: класні твори на теми «Атилла»; «Персидский царь

Кир», «Поездка на родину», «Прогулка за городом», «Волк на псарне», «Уборка хлеба», «Сенокос», «Слон и Моська», «Тройка», «Холмогорские горшки»; домашні твори на теми «Поездка в Кишинев», «Юлий Цезарь», «Гулянье 1 мая 1882 г.», «Дедушка и внучек», «Степные пожары», «Отправление в гимназию», «Волк и Ягненок», «Тришкин кафтан»; канікулярні твори — «Степные реки» і «Мельник». Для канікулярних письмових робіт учням рекомендувалися й такі теми: «Моя родина», «Мое детство», «Золотые яблоки». Із тематики творів, пропонованих учням у 1879 році, викликають інтерес такі теми: «Цыганский табор», «Мужик и батрак», «Крестьянин и змея», «Северное сияние», «Человек под снегом», «Как я провел рождественские каникулы», «Наружность и характер моего друга», «Мое первоначальное обучение», «Дом и усадьба моего отца», «Осень и зима в Бессарабии» та ін. Це, очевидно, були спроби навчити вихованців образно мислити, сприймати й відображати рідну природу і екзотичну, змальовувати портрет і психологію людини в різних ситуаціях, тобто виявити творчі нахили молоді. Збереглося три звіти І. С. Левицького як класного наставника. Вони дають змогу зрозуміти обсяг педагогічної діяльності на той час уже відомого письменника. У звітах є висновки про здібності учнів, психологічні спостереження і відомості про соціальний та національний склад, аналіз поведінки та успішності учнів і відомості про велику роботу з батьками [120; с. 75].

Багато часу Іван Семенович приділяв розвитку мови учнів, формуванню в них зв'язного мовлення, застосовуючи на уроках різноманітні типи вправ [120; с. 67]. «Письменные упражнения 3-го класса могут быть подведены под следующие категории: описания,

рассказы, предложения или извлечения содержания статей, ответы на вопросы отвлеченного характера, вроде коротеньких рассуждений, письменные ответы по грамматике в классе, составление примеров на грамматические правила, письменный разбор, диктовки, списыванье с книги и наизусть выученных стихотворений, краткое изложение главных мыслей прочитанной статьи или стихотворения по пунктам с собственным мнением, переложение стихотворений с дополнениями и замечаниями учителя (например) повод и причины к написанию известного стихотворения и т. п.»,— зазначено у звіті про викладання російської мови за першу половину 1877–1878 навчального року [120; с. 68].

Що ж до системи контролю знань учнів, то зі звіту ми дізнаємось, що кожний пропущений або невідготовлений урок за предметами Івана Семеновича учні мали підготувати до наступного уроку разом із новим завданням; за невиконання завдань учні отримували незадовільні оцінки, які вчитель занотовував у зошити. Про успіхи та поведінку пансіонерів І. Левицький негайно повідомляв інспектора або ж вихователів у пансіонах [120; с. 68].

У своїй роботі І. Левицький користувався хрестоматіями П. Басистова і Г. Галаганова, хрестоматією «Детский мир» К. Ушинського, підручниками П. Кірпічнікова та М. Полевого. Для практичних занять і опрацювання він давав твори О. Пушкіна, І. Крилова, М. Гоголя, М. Карамзіна, В. Жуковського, М. Лермонтова, О. Кольцова, Ф. Тютчева, а також статті з «Истории русской», «Откуда пошла русская земля», «Аскольд и Дир», «О том, как Олег ходил на Царьград», «Смерть Олега», «Княжна Ольга», «Святослав», «Крещение Владимира», «Единоборство русского богатыря с печенежским», «Никита Кожемяка» [120; с. 69].

До обов'язків класного наставника входило відвідувати учнів удома, знайомитися з умовами, в яких вони перебувають у родині. «При посещенні квартири особливо поражала бедная обстановка некоторых учеников, даже живущих у родителей и родственников. Эта обстановка нисколько не мешает занятиям, например Здановича, Диаковского, Баранги, Дамира» [192; с. 70]. Такі записи державного чиновника, яким був учитель, свідчать, що вчителя І. Левицького серед інших вирізняло співчутливе ставлення до проблем знедоленого люду, дітей з матеріально незабезпечених родин.

Керівництво гімназії, як відзначає сучасна українська дослідниця Н. Побірченко на основі архівних документів, цінувало Івана Семеновича як педагога, постійно відзначаючи його роботу. Так, наприклад, у звіті гімназії за 1875 рік було вказано: «Латинский и русский языки преподаются учителем Левицким, человеком весьма трудолюбивым, с характером мягким и ровным. Он же классный наставник этого класса. Ученики по этим предметам делают замечательные успехи и охотно занимаются» [120; с. 71]. Розпорядженням попечителя Одеського навчального округу в 1876 році Іванові Левицькому було видане матеріальне заохочення в сумі 60 карбованців, а в 1881 — 190 карбованців. Наприкінці 1874 року за вислугу років він отримує чин титулярного радника, а за успіхи в роботі його відзначено орденом святого Станіслава II ступеня. Через деякий час йому було присвоєно звання колезького радника, а в грудні 1880 року — звання статського радника (цивільний чин V класу в Табелі про ранги, що відповідав посаді віце-директора департаменту, віце-губернатора, голови казенної палати тощо й титулувався «ваше високородіє»).

У 1882 році Левицького нагороджено орденом Святої Анни 2-го ступеня [30; с. 10–11].

У Кишиневі, за припущенням ряду дослідників, І. Нечуй-Левицький входив до гуртка місцевих учителів, на засіданнях якого обговорювались різні суспільні та культурні проблеми [83; с. 18–19].

Про діяльність Кишинівського гуртка писав у своїй монографії «Іван Левицький Нечуй» С. Єфремов, зазначаючи, що «члени гуртка частенько збиралися, читали гуртом літературні новинки, ділилися думками з приводу прочитаного або виступали й з власними рефератами, присвяченими питанням життя і письменства. Пам'яткою цих зібрань лишилась надзвичайно цікава праця І. Левицького — “Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини”, надрукована під заголовком “Сьогочасне літературне прямування” (1878), з якою автор виступив якраз на згаданих товариських зібраннях, пробуючи подати цілу програму літературного, а почасти й громадського прямування — свого власного і свого покоління» [79; с. 21]. Погляди, висловлені митцем у цій критичній роботі, за влучною оцінкою О. Білецького, є «продуктом почуття глибоко ураженого грубими заходами царизму, почуття накипілої образи. Це зойк із “тюрми народів”» [62, с. 56].

У своїй праці «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини» І. Нечуй доводив, що російська культура відмінна від української, а українцям потрібна лише українська література. То справді крик розпачу, вереск глибоко враженої душі. Як відзначає нечуєзнавець М. Таранавський, то «була грізна, люта, мстива проповідь Владики Нечуя, самопризначеного захисника української ідентичності» [134; с. 56].

Таку активність учителя І. Левицького не оминула увагою таємна поліція. Відтоді І. Нечуй-Левицький потрапляє в поле зору жандармерії. У 1881 році в департамент поліції було донесено про небезпечну діяльність «завзятого хохломана», про його зв'язки з М. Драгомановим, про те, що цей учитель балує студентів і розмовляє з ними українською [79; с. 21]. Детальніше про це йтиметься в наступних розділах.

Імперська цензура чинила перепони для публікації творів письменника, що засвідчують архівні документи: «Відомості про заборону видань Івана Левицького» — 25.04.1884 [13]; «Повідомлення Київського окремого цензора з іноземної цензури Одеському окремому цензору про заборону збірника видань творів Івана Левицького “Повісті і оповідання”» — (Т. 3) 13.06.1901 [14]; «Повідомлення С.-Петербурзького цензурного комітету окремому цензору з внутрішньої цензури в м. Одесі про заборону видань Івана Левицького “Оповідання про перших київських князів: Олега, Ігора, Святослава, Володимира і його потомків”, “Оповідання про татар і Литву”» — січень 1902 [15]; «Повідомлення Київського окремого цензора з внутрішньої цензури Одеському окремому цензору про заборону видань творів Івана Левицького “Запорожці” та “Микола Джеря”» — 31.10.1902 [16]; «Повідомлення С.-Петербурзького цензурного комітету окремому цензору з внутрішньої цензури в м. Одесі про заборону твору Івана Левицького “Оповідання про Унію і Петра Могилу”» — 02.01.1902 [17].

Працюючи в Бессарабії, митець часто відвідував Одесу та інші міста тогочасної Херсонщини. Зокрема, у згаданому листі до О. Огоновського І. Нечуй-Левицький пише: «На вакації я з компанією товаришів їздив на кілька неділь до Одеси купатись в морі та в лимані.

І море, і мальовничі скелисті місця коло Одеси, і гарячий південь — усе припадало мені до душі, усе мало в собі колорит поетичний» [219; с. 17].

І. Нечуй-Левицький неодноразово мандрував Херсонською губернією, фіксував свої враження від її міст і сіл. І як учитель словесності, історії, географії, і як письменник він уважно приглядався до життя та побуту південців, їхніх традицій і звичаїв. Спостереження були зафіксовані в нотатках, частину з яких автор збирався опублікувати (в епістолярії вони фігурують під заголовками «На Південній Україні», «Од Києва до Одеси», «Од Києва до Миколаєва»). У листі до В. Барвінського від 4 січня 1880 року І. Нечуй-Левицький зазначає: «Є ще в мене географічна стаття на 14 листів під заголовком «Од Києва до Одеси». Вона вже переписана і одіслана до Києва, але до цього часу не маю звістки з Києва, чи дістали її з пошти, чи ні» [30; с. 279]. А в листі до І. Белея від 9 березня 1886 року він повідомляє, що разом із матеріалом М. Грушевського (Заволоки) надішле й свій рукопис, який містить «описання Миколаєва, лиманів та Одеси», наголосивши: «Цю рукопись я знайшов недавно, але печатати варто тільки половину, а в другій половині описуються географічно деякі наші великі містечка — річ нецікава» [30; с. 306]. Про той самий витвір (але під назвою «На Південній Україні», або ж «На Полуденній Україні») йдеться і в наступних листах до І. Белея: один без дати, інший від 11 травня 1886 року. У листі до М. Грушевського від 15 травня 1905 року І. Нечуй-Левицький згадує, що давно вже дав І. Франкові зошит із природознавчими матеріалами — «описання місцини од Києва, через Поросся і до Миколаєва. Це ще давно просив мене Драгоманів через Цвітковського написати це для географії відомого Елізе Реклю, де писав за Україну статтю небіжчик Драгоманів» [219; с. 449].

Епістолярій І. Нечуя-Левицького містить чимало згадок про співпрацю з місцевими періодичними виданнями («Одесский вестник», «Правда», «Пчілка» та ін.) та з редакторами альманахів («Багаття», «З потоку життя»). У листі до О. Кониського від 6 травня 1876 року він пише: «Редактор “Одеського вестника” просив мене і йому написати що-небудь для фельєтону... та треба кінчати українську історію...» [30; с. 270]. І тут же скаржиться на затримки з отриманням місцевих газет: «Я й справді не получаю “Правди” два місяці. Чи не перестала виходити?» [30; с. 271]. У листі до П. Житецького від 13 грудня 1880 року І. Нечуй-Левицький констатує: «Одеська “Правда” за тиждень перед смертю надрукувала статтю — саму правдиву і сміливу, щоб дали право українській літературі і ввести україн[ський] язик в народні школи» [30; с. 282]. Лист до М. Грушевського від 5 серпня 1885 року містить захоплений відгук про нове одеське видання, упорядковане й видане Д. Марковичем за підтримки М. Боровського: «Вже в Одесі вийшла “Нива”. Дуже гарна річ!» [30; с. 303]. І в наступному листі до того самого адресата, датованому 26 грудня 1885 року, радить подати дещо з доробку в інший альманах, який готувався до друку: «Невеличке оповідання пошліть по цьому адресові: В Херсон, Его високобл[агородію] Дмитру Васильевичу Марковичу. Улиця Дворянская, № 11-й. Він видає збірник “Степ” і помістить його в збірнику. Напишіть ще йому, що як не помістить (може, вже пізно), то нехай пришле або мені, або в Львів» [219; с. 304].

4 квітня 1885 року вчитель І. С. Нечуй-Левицький подав у відставку, отримавши ще 27 березня 1885 року довідку про стан здоров'я. Сучасна дослідниця Н. Побірченко на основі архівних матеріалів зазначає, що

в Івана Семеновича виявили шлункову хворобу, яка турбувала його ще з 1878 року. Це видно із свідчення гімназійного лікаря Ф. Бугаревича від лютого 1878 року, де сказано, що «...викладач російської мови Іван Семенович Левицький з приводу хвороби — шлункової гарячки <...> не міг бути на уроках 11 і 12 січня цього року». У звіті кишинівської першої гімназії за 1884 рік зазначено, що «через тривалу і часто повторювану хворобу викладача Левицького», як і минулого року, «програми викладання у нижчих трьох класах не могли бути виконані», а також, що «найбільш значна кількість пропущених уроків в поточному (1883–1884 н. р.) році припадає на долю одного викладача Левицького, здоров'я якого проти минулого хоч і покращало, <...> але вимагає більш чи менш тривалого лікування і відпочинку». Хвороба загострилася в 1884 році, про що Левицький повідомляв у листі до М. Комарова від 21 лютого 1884 року: «Ходжу я в гімназію на службу вже од Різдва, але мені дуже важко. Нерви ще не заспокоїлись. Прийдеться кидати службу, бо щоб не було гірше. Доктори посилають мене в Щавинку на води, щоб вигнати наслідки лихорадки з шлунків» [30; с. 292]. Про те саме свідчить його лист до М. Грушевського від 7 жовтня 1884 року: «Напевно скажу Вам, що до кінця октябрю я буду в Кишиневі, бо я думаю вийти в одставку і, мабуть, переїду на життя в Київ. <...> Я торік слабів на пропасницю та нерви і їздив на води. Трохи поправився, але чую, що для здоров'я мені треба б покинути службу» [30; с. 295–296].

12 квітня 1885 року попечитель Одеського навчального округу прийняв відставку вчителя І. С. Левицького. Полишення письменником вчительської кар'єри у Кишинівській гімназії в 1885 році деякі дослідники

пояснюють не тільки погіршенням стану здоров'я, а й іншими обставинами. Так, академік О. Білецький, аналізуючи цей період діяльності Нечуя, припустив, що письменник так рано пішов на пенсію, щоб уникнути переслідувань за українофільську діяльність у Кишиневі, яка стала причиною його конфлікту з директором гімназії. Проте, як засвідчує опубліковане поліцейське дос'є на Нечуя, колишній директор «абсолютно поручився» за його надійність [61; с. 59].

У 47 років магістр богослов'я І. Левицький, залишивши державну службу, вийшов на пенсію. Це сталося одразу після Нового року: «Службу я покинув ще після Різдва» [30; с. 299]. Лікар порадив йому залишити Кишинів. І. Нечуй знову вирушив до Шавниці та Львова, де зустрівся з Іваном Франком, Іваном Белеєм, Олександром Кониським та іншими. Під час останньої мандрівки за кордон Нечуй відвідав низку містечок. Хвороба не відступала, Нечуй майже не писав. У листах він скаржився: «в мене тепер не стає сили працювати» [30; с. 295], «мені тепер не до творів» [30; с. 299], «я вже два роки не можу нічого писати» [30; с. 300].

Восени 1885 року Левицький переїздить до Києва, де оселяється на вулиці Великій Підвальній, у будинку № 31 [134; с. 59], отримуючи спершу мізерну пенсію у 200 рублів, яку згодом, за його наполегливими клопотаннями, підвищили [30; с. 304].

Отже, за цілком справедливими оцінками дослідників, І. Нечуй-Левицький у своїй педагогічній діяльності виявив неабиякий талант. Як свідчать архівні документи, листування, спогади, Іван Семенович був ерудованим, гуманним, тактовним педагогом, наділеним найкращими рисами справжнього інтелігента. Він був педагогом-новатором, що прагнув залучати учнів

до творчості, стимулюючи їхню пізнавальну активність, самостійність, ініціативність. Особливо багато уваги приділяв пробудженню в учнів національної самосвідомості, вивченню рідної мови та української літератури, історії українського народу, вихованню поваги до національних культурних цінностей, традицій, звичаїв, обрядів народу. Учні завжди згадували його з теплотою та великою шаную.

Одночасно з педагогічною діяльністю Іван Семенович активно долучався до діяльності громадсько-політичної та національно-культурної, підтримуючи зв'язки з представниками української національно свідомої інтелігенції, зокрема з київськими старогромадівцями. Він не полишав своєї літературної роботи й написав у цей період такі твори, як «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880), «Старосвітські батюшки та матушки» (1884), що увійшли до скарбниці української літератури.

На наше глибоке переконання, педагогічна діяльність І. Нечуя-Левицького, яка поставила його в один ряд із найкращими педагогами 60–70-х років XIX століття,— це ключовий етап у його формуванні як видатного представника української інтелігенції, що активно включилася в широку національно-культурну діяльність, спрямовану на піднесення не тільки освітнього рівня, а й національної свідомості українського народу.

Розділ восьмий

ЖІНКИ. КОХАННЯ

А Надія — це моя мрія...
С. Хаврусь, О. Ходаковська

Кохання є дикий кричущий цвіт,
з якого виростає рідкий-рідкий
плід — любов. Без цвіту нема пло-
ду, але не всякий цвіт дає плід.

Володимир Винниченко
«Сонячна машина»

— Моя мила, моя кохана! Для
тебе я ладен стати, чим тільки
хочеш! Чини з мене, що твоя лю-
бов скаже! Бо я для тебе животію
й дишу, працюю і на чин служу.

— Як ти мило промовляєш про
своє кохання! — сказала вона.—
Ще ж воно буде краще, як ти ска-
жеш оце все по-польській.

Яким чинив її волю.
Іван Нечуй-Левицький «Причепи»

Хто з нас не мріє про щасливе кохання, міцну ро-
дину, тихе сімейне щастя? І це не тільки бажан-
ня, але необхідність для людини. Щастя її в коханні.

Тільки час владний підписати свій суворий безсто-
ронній вирок. Він судить за щирою правдою. Й немає

в нього ні заборонених тем, ні будь-яких недомовок.
Тут усе начистоту...

Але ж існують і понині ще якісь табу, покладені
колись на особисті таємниці тієї чи іншої славетної
людини. Тому досі дехто вважає за непристойність во-
рушити чиєсь інтимне життя. Ну як же це так? Ком-
позитор, письменник, маляр наповнюють внутрішній
світ героїв своїми думками й переживаннями, а нам,
виходить, зась зазирнути, бодай краечком ока, у свя-
тая святих їхньої біографії. Особливо коли це стосу-
ється найвеличнішого почуття — кохання.

Іван Нечуй-Левицький, який у своїй літературній
та громадській діяльності завжди перебував на виду,
в особистому житті залишався поштаттю загадковою.
Складалося враження, що він, як однолюб, пошлюбив
Слово і щасливо усамітнися в розкошах літерату-
ри. Щось у долі Нечуя-Левицького об'єднувало його
з данським казкарем Гансом Крістіаном Андерсенем.
Обидва не випускали з рук парасольки, ховаючись
під нею від дощу і снігу, від людей і від себе. Обидва
любили квіти, обидва, на думку деяких дослідників,
померли цнотливими дівочами, так і не одружившись.

Диваки — неординарні люди, завдяки яким, якщо
розібратися, ми маємо всі досягнення цивілізації. Вони
виділяються не тільки талантом, а й манерою поведін-
ки. Мабуть, важко буде знайти більш колоритного дива-
ка в українській літературі, ніж Іван Нечуй-Левицький.
Його зовнішність, мислення, поведінка, звички — все
несло на собі відбиток геніального божевілля.

Власним прикладом письменник доводив: «У кож-
ній людині, одколи світ животіє, сидить трохи чорта,
трохи й Бога, або в декого й багато Бога, і отой Бог
вижене колись чорта та й прожене його на очерета та
болота» [25; 175].

Академік С. Єфремов зауважує, що «Левицький справляв вражіння наївної, але милої дитини. Наш письменник не тільки на старості, коли здитинюватися природньо, а й через усе життя своє був дитина, замкнена в межах дитячих фантазій та комплексів» [79; с. 13].

Характер і світобачення Івана Левицького сформувалися ще в дитинстві. Найбільшою любов'ю для нього стала мати. В автобіографії письменник указував, що подією, яка наклала відбиток на все його життя, стала її смерть: «Мені було тринадцять літ, як поховали мою матір. Мати любила мене більше од усіх дітей, і як вона вмерла, то мені здавалось, що й я був повинен в той час вмерти» [30; с. 263]. За інтерпретацією В. Підмогильного, мати для І. Левицького була «надцінною субстанцією, об'єктом поклоніння» [223; с. 297].

Любов до матері зосереджує на собі все чуття малого, а потім і підлітка Івана. Потрапивши на сьомому році життя в науку до материного брата в Богуслав, він тужить за матір'ю з усім палом закоханого: «Мене брала страшенна нудьга за домом, за матір'ю. Було надвечір дядько Євтроп з другим дядьком Дорофеєм співають українські пісні... Вони співають та жалю мені завдають, (а) я в кімнаті було цілий вечір плачу за матір'ю» [30; с. 263].

Усе життя Іван Левицький шукав жінку, схожу на матір: високу на зріст, веселу, проворну, говірку та співучу. Через усі роки він проніс любов до неї й залишився вірним її пам'яті. Тому до кінця життя, як найдорожчу святиню, шанував і беріг він усе, що якоюсь мірою стосувалось матері. Галереї жіночих образів із притаманними їм рисами характеру та зовнішності Нечуй-Левицький творив, пропускаючи крізь призму спогадів про матір.

Для І. Левицького не існувало поняття «щасливе сімейне життя»: «Батько <...> не любив хазяйства, все сидів над книжками і був придатний більше до тихої кабінетної жизні. Все хазяйство вела моя мати, всім клопоталася і тим вкоротила свій вік» [30; с. 262]. Тому у творах письменника зображено крах родинного життя, домашнього вогнища. Жіночі образи створені ніби на противагу матері Нечуя-Левицького. Селянки, робітниці, попаді — усі вони не мають щастя в родинному житті.

Реальну матір підліткові Івану замінить мати-природа, тому він так ретельно й особливо точно виписує природу Надросся — місцевості, де витав дух його матері. Письменник раз у раз повертався у своїх творах до зображення природи рідного краю та місцевого побуту. Описи полів, дерев, села, річки, навіть баняка з окропом чи якоїсь страви, що википала на печі в господині, прозаїк розтягував на цілі сторінки, притім зацікавлюючи навіть нетерплячого читача майстерно викладеними дріб'язковими побутовими деталями. «Околиці Роси, типи надросянського селянства, картини природи — оце найкраще, що він давав у своїх творах і що йому давалось... Це справжній співець Роси... Один куточок України заповонив йому всеньку істоту... Бо це був той куточок, де витає дух його матери, це край, де жила та, що навчила його любити. І Левицький обожнював Рось до дурниць. Він не тільки любив купатись у ній (мати в дитинстві водила!), але й “був упевнений,— переказує онука,— що вода в Росі — це ліки для його організму”»,— пише С. Єфремов [79; с. 13].

Описуючи природу, письменник не просто розкривав психологічний стан своїх героїв чи зображував певне середовище. За допомогою пейзажів І. Левиць-

кий передавав свої підсвідомі почуття й бажання. Художні образи — і природи, й персонажів — певною мірою пов'язані з життям І. Левицького.

Утіленням краси для майбутнього письменника стали дівчата-селянки, яких він бачив у рідному Надроссі. В автобіографії Нечуй-Левицький писав: «Іванові снилась річка, далеко ширша од Росі. На берегах стоять скелі та верби. І день був літній, напрочуд погожий. А на березі сидить гарна дівчина й чеше гребінкою дуже пишні та довгі коси. Вони спадають на осоку, очерет і в річку. Швидка течія зносить ті коси від берега, метляючи, наче довгим полотном. Коли це дивиться малий Іван, а берег з дівчиною відколовся та й поплив за течією. А та чарівна дівчина пливе, чеше косу та все співає: “Тихо, тихо Дунай воду несе!”» [30; с. 7].

Коли малий Іван жив у дядька Євтропа в селі Семигорах, він проводив час в оточені семигирських дівчаток і хлопчаків серед чудової сільської природи. Навколо нього були гори, зелені левади, дзеркальні ставки й темні ліси. А вечорами серед села, на майдані, збиралися на колодках дівчата й парубки, співали українських народних пісень, розважалися іграми. Іван Левицький, як спостережливий хлопчина, придивлявся до гарних дівчат, а в його пам'яті закарбовувалися їхні портрети і вдачі [146; с. 45].

Навчаючись у Богуславському духовному училищі, Іван мешкав на монастирській квартирі. Згадуючи про свої школярські роки, він відзначав, що всі хазяйки на трьох монастирських квартирах «були надзвичайно чесні і богобоящі: вони не крали ні жмені борошна або крупів». Усі ці жінки, за свідченням письменника, були з одного села Карапишів, з родини Шульгів. «Вони давали обітницю послужити Богові за спасіння душі. Вони варили й пекли для нас, обпирали нас, доглядали дуже

совісно, щосуботи мили нам усім голови, обчісували, видавали сорочки, і все це робили без усякої плати од монастиря і од наших батьків. Їм од монастиря давали тільки свити та чоботи, та й годі. Вони доглядали нас, як може доглядати одна мати» [30; с. 10].

З-поміж монастирських хазяйок найбільше запам'яталася естетові Нечую вродлива Текла. «Це була,— пише він,— таки красуня з чорними очима, з тонкими, неначе намальованими на білому чолі, бровами, біла на виду, неначе панянка» [146; с. 46].

І в студентські роки юнак продовжує пошуки свого ідеалу жінки. Ось як розповідає про ці роки за спогадами самого письменника Марія Грінченко: «Слухаєш було його, і проходять перед тобою цікаві картини минулого: і духовна академія тих часів, коли Іван Семенович ще в її учився, бо він же бувши кавалером, їздив на храми, на іменини, на весілля і навіть бував “душею товариства”, бо танцював добре і співав. Вітали “кавалерів”, а надто академістів, дуже добре, а найбільше там, де були дочки на виданню, та Іван Семенович нікого собі не вподобав.

— Не знайшов собі до смаку,— казав він.— Я, бачите, вдався собі естет і кмітливий. То зараз і прикмічу в панні щось неестетичне, і вже вона не моя» [45; с. 112].

Хоча Іван Семенович у роки юності був оточений жіночою увагою, характер і особисті вподобання не дозволили йому знайти обраницю серця. А все ж його не покидала романтична мрія про одруження з гарною та розумною жінкою, яка стала б йому вірною супутницею в житті.

У 1867 році молодий учитель з України оселяється в далекому польському містечку Седльце. Окрасою життя провінційного містечка був аматорський драма-

тичний гурток, до якого входили вчителі гімназії, прогімназії та інша губернська інтелігенція. Хто очолював цей гурток, як широко розгорнулась його діяльність, що було в репертуарі — складно сказати.

Молодий учитель словесності І. Левицький, який добре знався на музиці, грав на фортепіано, умів співати й добре танцював, не міг лишитись осторонь від цього осередку культурного життя. Про це у своїх спогадах пише О. Левицький — небіж І. Нечуя. Музичну обдарованість, товариський характер молодого Левицького засвідчує і М. Грінченко. Відомо, що І. Левицький посідав не останнє місце в житті гуртка, зокрема, він брав активну участь у постановці п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». З двох джерел ми дізнаємося, що у п'єсі Котляревського він виконував роль Петра, яка вимагає неабияких вокальних даних.

Наталія Кобринська пригадує, як вона, відвідавши в Києві «так завсігди поважаного» нею письменника, зацікавилася портретом «дуже гарної жінки в народнім строю» і з жіночою лукавинкою запитала: «А хто це за одна?..» Господар тоді з вогником в очах відповів: «То Наталка Полтавка». Потім він присвітив настільною лампою до групової фотокартки на стіні й пояснив: «Ми грали колись “Наталку Полтавку”. Вона виступала за Наталку, а я за Петра, мій товариш грав Миколу, а потому і зробив для мене із сеї фотографії єї портрет».

Отже, як розповів Іван Семенович, у виставі «Наталка Полтавка» за п'єсою Івана Котляревського в Седльці він грав роль Петра, а в ролі Миколи виступав його однокашник-академіст і колега-педагог Григорій Іванович Сольський [146; с. 61].

Згадувана груповою фотографія разом з іншими речами письменника експонувалася в Києві на виставці, присвяченій десятиріччю з дня його смерті

(1928). З каталогу виставки, складеного М. Кістяківським, дізнаємося також і про виконавців ролей «Наталки Полтавки»: «3. Фотографічна група 60-х років (6×21) — дійові особи вистави “Наталка Полтавка” у Седльце. На звороті напис Левицького: “Наталка Полтавка” в Седльце». Виборний — Антон Іванович Линниченко (учитель гімназії), Наталка — Амброзина Мих. Думанська (жінка вчителя гімназії галичанина, галичанка), Терпилиха — Марія Мих. Володимирова (класна дама з Києва), Петро — Ів. Семенович Левицький (вчитель гімназії), Микола — Григорій Іванович Сольський (вчитель гімназії) [235; с. 35]. М. Тараненко відзначає, що ця вистава в місцевій газеті «Седлецкие губернские ведомости» від 11 січня 1869 року отримала досить прихильну й цікаву рецензію, відзначена гра головних виконавців, і загалом спектакль цей став значною культурною подією і спричинив широкий резонанс серед публіки [235; с. 35].

Щодо згаданих учасників вистави найбільше є підстав говорити про дружні взаємини І. Левицького з учителем Г. Сольським. Їхня дружба, очевидно, зародилася ще в Київській духовній академії (Сольський теж закінчив її 1865 року зі званням магістра богослов'я).

На сторінках книги «Любов і мрії мудрого Нечуя» [146; с. 62] Сергій Хаврусь, спираючись на описи фотокартки в каталозі пам'яті Івана Нечуя-Левицького та аналіз різних джерел, висловив припущення, що до активної участі в житті драматичного гуртка молодого гімназійного вчителя Левицького спонукали й романтичні почуття. Іван Семенович грав у виставі головну роль разом із Амброзиною Думанською, і, очевидно, у його серці спалахнуло кохання до партнерки по сцені, яке виявилось нерозділеним. Він був у дружніх

стосунках із родиною колеги, тому, як людина високих моральних принципів, не міг розраховувати на взаємність. Але почуття до цієї жінки він назавжди залишив у своєму серці, а портрет над роялем став цікавою деталлю життя письменника.

«Десь 1907 чи то 1908 року, коли до Стеблева із Златополя приїхала родичка-гімназистка Надія Волуцька, додому якраз навідався “панич” — сімдесятилітній Нечуй. Він хутко заприятелював з небогою і, запросивши її прогулятися “на схили” до Росі, освідчився дівчині в найпотаємніших почуттях.

— А знаєш, Надійко, ім'я жінки, яку я кохав, теж було Надія...

Письменника щось гнітило, на душу налягала втома, але шум водоспаду та надбережний вітерець збадьорили його.

Трохи подумавши, Іван Семенович доказав:

— Але їй більше пасувало б ім'я — Мрія... Вона завжди приходила до мене в сні й марення...

Свідками цієї розмови стала стрімка вода, глухе каміння і дівчинка-підліток з останнього класу гімназії. Зрештою, на них письменник міг цілковито покластися: не зрадять.

Наприкінці він із жалем у голосі мовив:

— Ця жінка знівечила мені все життя. А я її так кохав! Так кохав... — та й занишк.

Іван Семенович ніби прокинувся, зіщулившись від холоду й вільгости й ледь чутно озвався:

— Ходімо додому...» [146; с. 70].

«А Надія — це моя мрія...». Ці слова Іван Семенович зберігав у своєму серці все життя. Письменник говорив про дівчину Надію, з якою йому випало познайомитися в тому ж таки Седльці та з якою були пов'язані мрії тоді ще молодого вчителя гімназії.

Щоб розкрити таємницю Нечуєвої мрії, варто ще раз звернутися до «Каталогу пам'яті Івана Левицького-Нечуя» [91], у якому описано світлини з зображеннями друзів і знайомих письменника. На сторінці з розділом «3. Портрети приятелів, товаришів, знайомих і сучасників» на першому місці — опис такого змісту: «30. Сольський Григорій. Ф-ія візит (у Варшаві фотографована). На звороті напис Левицького: “Григорій Іванович Сольський, товариш по Київській Дух[овній] Академії і сослуживець; небіж відомого графа Сольського. Кум”». Далі йде наступний опис: «31. Сольський Григорій. Ф-ія візит. 1869 року (фотографована у Відні...». І, нарешті, читаємо рядки такого змісту: «32. Сольська Надія. Ф-ія візит (у Варшаві). На звороті напис Левицького: “Од Надєжди Івановни Сольської на пам'ятку (Кума)”».

До речі, у каталозі є й ще кілька фотознімків із зображеннями членів родини Сольських, проте фотопортрет Надії Сольської позначений словами «на пам'ятку (Кума)», які шанобливо написав Іван Семенович. А ось в останньому розділі каталогу «VI. Опис куточка хати Левицького» знаходимо ще згадку про фотопортрет з альбома письменника з написом: «хрещениця Олена Сольська» [146; с. 65].

Отже, Надія Іванівна Сольська — рідна сестра Григорія Івановича Сольського, однокашника по академії й колеги по гімназії Івана Левицького. А ще вона кума Івана Семеновича, вони покумалися на хрестинах племінниці Надії Олени Сольської. Надію Сольську з Левицьким єднало спілкування, спільні подорожі. На багатьох візитках світлин із зображенням Григорія Івановича, Надії Іванівни й Івана Семеновича зазначені міста Варшава та Відень, у яких вони бували разом.

Аналізуючи цю інформацію, нечуезнавець С. Хаврусь припустив, що місто Седльце стало фатальним

у житті молодого Івана Левицького. Тут у його душі розгорілася ціла драма протиборства почуттів: він закохався, за власним зізнанням, у різних жінок, з якими, як припускав С. Хаврусь, Нечуй зустрічався за тих чи інших обставин практично в один і той самий час [146; с. 65–66].

Під час перебування в Седльці Нечуй-Левицький двічі хотів одружитись, але першого разу його відрадив директор гімназії, а другого — сестра. Про ці факти з життя Івана Семеновича розповіла Марія Грінченко. Якось вона запитала в письменника:

«— Ви, мабуть, нікого не кохали, що не одружилися?»

— Е, ні, кохав, аж двічі. Як у Седльце вчителював. А одружитися не судилось. З першою директор не порадив. Як дочувся, що я залицяюся, так покликав мене і спитав, чи правда. Я сказав, що правда і що хочу з нею одружитися. А він каже: “Не годиться педагогові дружити з такою, що амазонкою з офіцерами кататися їздить. І одружившись їздитиме. Який же це приклад юношества”. Так як почав, як почав, то таки й розраяв.

— А з другою ж чому не одружилися?

— З другою сестра розраяла, каже: “Як ти житимеш із сем’єю на своє жалування? Та ще жінка схоче по балах їздити, та треба їй убори справляти. Де ти грошей набереш?” І з цією розраяла. А я вже зовсім був злагодився. І в Варшаву їздив: одержі насправляв і рояль купив оцей, що й зараз у мене. Добре, що хоч їй ще не признавався.

— Що ж вона, за іншого пішла?

— Не знаю. Скоро після того в Кишинів мене перевели, так і не чув про неї нічого...

— Мабуть, тепер жалкуєте, що не одружилися та доводиться самому віку доживати? — запитала вже мати Марії Грінченко.

— Та як вам сказати,— відповів Іван Семенович.— Бувало, що й жалкував, а більше того що ні. Так я спокійно жив, а то хтозна, як було б. Якби попалася така, як Балабусі, то самі знаєте, як би мені жилося, чи мав би я спокій».

І обоє почали сміятися, бо мати, за свідченням М. Грінченко, допіру прочитала «Старосвітські батюшки та матушки» Івана Нечуя-Левицького [45; с. 124].

Існують різні версії щодо причин, які стали на заваді одруженню Івана Нечуя-Левицького. Серед них і майнове становище звичайного вчителя гімназії, на яке вказувала сестра письменника, адже згадана Надія Сольська була племінницею польського графа. Сучасний нечуезнавець М. Тарнавський слушно заперечує цю версію, вказуючи, що в Седльці Нечуй отримував 1200 карбованців і жив цілком безжурно. Якщо він купив піаніно, перш ніж пропонувати коханій руку і серце, то йому стало б коштів і на те, щоб справити їй кілька суконь [134; с. 44–45].

На наш погляд, ключовою причиною була соціальна нерівність: син священника і небога гонорового польського графа не могли бути парою.

Нечуезнавець С. Хаврусь висунув іще одну версію: пов’язаність Івана Семеновича з Надією Сольською кумівством через хрещення дочки Григорія Сольського Оленки стала на заваді його освідченню в коханні та одруженню [146; с. 65–66].

Можливо, ці перипетії в особистому житті були однією з причин, які змусили Нечуя покинути Седльце і переїхати до Кишинева.

Іван Семенович Нечуй-Левицький, переживши особисту драму, а можливо, й не одну, так і не одружився, не створив власної сім’ї й на схилі життя залишався самотнім. Він любляв усамітнені прогулянки

Києвом, віддавав перевагу спокійному й розміреному життю і не піддавався впливам мінливого навколишнього світу. А кохання так і залишилося спогадами та мрією в серці митця.

«Надворі було тихо, як у хаті. В тій тиші ніби було чуть, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав, а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перетліло моє живоття, і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля» — ці рядки з повісті «Микола Джеря», створені ще, можливо, в містечку Седльце, де вчителював нікому невідомий автор, Іван Нечуй-Левицький міг повторити про себе на схилі віку.

Розділ дев'ятий

ІДЕАЛ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Після Тараса Шевченка черкаська земля не давала таланту більшого, ніж талант Нечуя-Левицького. Він заслужив звання народного письменника. Вищої похвали бути не може.

Олесь Гончар

Іван Нечуй-Левицький увійшов в історію української літератури як послідовник традицій Т. Шевченка, якого вважав своїм мистецьким ідеалом. Він став видатним майстром соціально-побутових оповідань та повістей, науково-популярних нарисів, неперевершено змалювавши в них життя і настрої різних верств українського народу в умовах модернізаційних трансформацій другої половини XIX століття, що змінювали не тільки національну самоідентифікацію українського селянина, а й українське село в цілому.

Важливим чинником, що споріднює двох митців українського слова — Тараса Шевченка й Івана Нечуя-Левицького, є, на наш погляд, спільність малої батьківщини — Черкащини. Так, дитячі роки І. Левицького пройшли в містечку Стеблеві (сучасна Черкаська обл.), що розташоване недалеко від Керелівки (25 км) — села, у якому пройшло дитинство Т. Шевченка

(пізніше мало назву Кирилівка, тепер с. Шевченкове). Сучасна дослідниця О. Павлова, аналізуючи вплив творчості Т. Шевченка на прозу І. Нечуя-Левицького, вбачає певну символічність у фактах біографії митців: «Земляки, які ніколи не зустрічались. Обоє любили свою Україну, свій народ, його мелодійно-чуйні пісні. Один — поет і художник, інший — письменник, публіцист... Іван родився тоді, коли Тараса викупили з неволі (1838 р.)» [220; с. 57].

У час, коли Кобзарєва слава розлетілася по всій Україні (в 40-х роках ХІХ століття), особливого значення вона набула на його малій батьківщині. У цьому контексті радянський дослідник М. Тараненко зазначає, що «“Життєпись Івана Левицького (Нечуя)...” містить важливі вказівки на роль поетичної збірки “Кобзар” Т. Шевченка в обранні І. Нечуєм-Левицьким шляху українського письменства» [239; с. 159].

В автобіографії «Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим» письменник згадував: «“Кобзаря” я прочитав ще хлопцем, і він мене дуже вразив своєю високою поезією та народністю в поезії. З першого погляду мені здалося, що Шевченко записує народні пісні, а не складає свої; така народність його поезії. Ще як я був малим хлопцем, я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його. <...> Я чув, як він пробував у Корсуні у свого родича Варфоломея Шевченка; за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили з Корсуна навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав» [30; с. 17].

Так із дитячих літ І. Левицький був не тільки живим свідком виняткової популярності імені Т. Шевченка, а й сам «покуштував» його поезії, немов животною напою. У листі до О. Кониського від 1876 року Іван Семенович детальніше описує своє знайомство

з творчістю славетного земляка: «У Стеблеві батько достав альманах “Ластівку”, де була Шевченкова “Причинна”. Я й сестра вивчили її напам’ять і читали часто вечорами... Окрім того, про Шевченка тоді скрізь говорили в околиці: він тоді приїжджав в Україну і жив у Корсуні. Його рідна Кирилівка за 25 верстов од Стеблева. В Кирилівці у однієї польки на економії вчилася моя сестра. Я часто їздив у Кирилівку до сестри і знав, що там родився Шевченко» [30; с. 268].

Альманах «Ластівка» являв собою антологію тодішньої української літератури. 1841 року, вперше після видання «Кобзаря», в альманасі було опубліковано нові поезії Т. Г. Шевченка: «Думка. Вітре буйний, вітре буйний!», «На вічну пам’ять Котляревському», «Думка. Тече вода в синє море», перший розділ поеми «Гайдамаки», баладу «Причинна».

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Вірші Т. Шевченка Іван Левицький читав не тільки в Стеблеві, куди вони потрапляли з Корсуня, а й у Києві під час свого навчання в духовній семінарії з 1853 до 1859 року. Семінаристи передавали вірші один одному в рукописах. Спогади про народного поета були цілком конкретними і зримими, бо Левицький, часто буваючи в Керелівці, напевно, бачив і хату, в якій Тарасові випало зазнати не тільки радощів дитинства, а й горя та сліз.

Початок 1861 року сколихнув український світ, адже цього року помер Т. Шевченко і відбулося його перепоховання в Каневі. Літературознавець Микола

Плевако писав із цього приводу: «Особливо багато в справі формування народницької ідеології зробив Кобзар — Т. Шевченко, його сама постать — поета-кріпака, страдника за долю українського народу. Покоління інтелігенції 1850–1860 років сприймало Т. Шевченка як борця за права поневоленого селянства і як національного, в першу чергу українського поета» [220; с. 61]. Софія Русова у статті «Шевченко и украинское общество 1860 г.г.» зазначала: «Похорони Шевченка — вот первый факт общественной национальной жизни в Украине. Уже погребение его в Петербурге сразу объединило украинцев, похороны же его под Киевом имели грандиозный характер и были выражением той скорби, того горя перед смертью великого человека, которое пробуждает и воспитывает общественное сознание» [231; с. 35–53].

Упродовж 1861–1865 років Іван Левицький — студент Київської духовної академії, у якій під час його навчання, як згадував сам письменник в автобіографії, між студентами витав дух Шевченка [30; с. 5]. У стінах академії серед студентів були прихильники Шевченка, навіть не українці за походженням. Зокрема, прихильно ставилися до української літератури серби й грузини. У зв'язку з цим письменник пригадує, що під час поховання Шевченка панахиду по ньому правив студент-священик із сербів. Мабуть, про перепоховання праху Шевченка в Каневі (травень 1861) йшли розмови серед студентів академії не лише в час самих подій, а й після них, адже Іван Семенович почав учитися в академії 15 серпня 1861 року. Такий висновок зробив український радянський дослідник М. Тараненко [239; с. 161]. Водночас варто відзначити, що про перевезення праху українського поета й перепоховання його на Чернечій горі Левицький знав ще

тоді, коли працював у Богуславському училищі перед вступом до академії. В «Уривках з моїх мемуарів та згадок (В Богуславськiм училищі)» є цікаве свідчення про колишнього інспектора Богуславського училища протоієрея Ігнатія Мацькевича, який потім «жив небагато в Каневі» й якого вихованці згадували «добрим словом за його м'яку, добру й делікатну вдачу». Вимагає ще уточнення, звідки довідався Нечуй про активну участь Мацькевича в перепохованні Т. Шевченка в Каневі. Можливо навіть, що той приїжджав до Богуслава і розповідав про це в училищі, зокрема й молодому вчителю І. Левицькому. Нечуєзнавець М. Тараненко зазначає, що Ігнатій Мацькевич є тією досі невідомою особою, яка виголосила на могилі Шевченка в Каневі зворушливу промову [239; с. 161]. На похоронах Шевченка, за спогадами першого біографа Т. Шевченка М. Чалого, люди в жалобі слухали протоієрея: «Было время, когда об Украине нашей думали как о стране, недоступной для возвышенных чувств и мыслей; но Шевченко доказал, что сия забытая для народного просвещения страна имеет такое же сердце, такую же душу, доступную для всего высокого и прекрасного... Пройдут века, и потомство сынов Украины увидит и узнает, кто был Тарас Шевченко!» [154; с. 197–198].

«Мацькевичеві,— згадує І. Нечуй,— довелось ховати нашого поета Тараса Шевченка, як на пароході привезли його в домовині в Канів. Мацькевич пошанував поета чудовою промовою, оповідаючи про його гірку долю в час його животіння, котра не покидала поета до самої могили на Манастирській горі в Каневі» [30; с. 30].

У всякому разі, розповіді про канівські події у травні 1861 року, хай із якого джерела вони потрапили до Нечуя, запали в душу майбутнього письменника,

закарбувалися в його пам'яті так, що він перед смертю згадав про них у своїх мемуарах.

Поезії Т. Шевченка, що друкувались у журналі «Основа» 1861 року, спонукали тодішнього студента Київської духовної академії І. Левицького написати оповідання з життя народу українською мовою, але журнал незабаром перестав виходити, і цей задум залишився нездійсненим. У цьому неопублікованому оповіданні І. Нечуй-Левицький вустах свого героя заявив: «Буду писати вірші, складу віршами книгу, таку, як “Катерина”... Напишу про діда Хтодося... про нещасних, прибитих долею... Про них! Про них!» [302].

У 1865 році І. Левицький закінчує Духовну академію, отримавши статус магістра богослов'я. Рік він працює в Полтавській духовній семінарії. Майбутній відкривач джерел миргородської мінеральної води, учень семінарії І. Зубковський запам'ятав, як молодий учитель із захопленням «висвітливши напрям творів Шевченка, почав читати нам його “Три літа”... Учні сиділи і тихо слухали» [135; с. 501–510].

У Полтаві, 1865 року, Іван Семенович розпочав і свою творчість, написавши повість «Дві московки», яка вийшла у Львові 1868 року під псевдонімом «Нечуй». У своїй автобіографії Іван Семенович так описує початок своєї літературної діяльності: «“Основа” та “Кобзар” Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українськи... Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в “Правді” перші мої повісті» [30; с. 17].

Ідеал Т. Шевченка був наділений для Івана Семеновича величезною притягальною силою. Про це, зокре-

ма, свідчить той факт, що в липні 1880 року під час літніх канікул Нечуй-Левицький здійснив поїздку до Канева, щоб побачити місце вічного спочинку славетного сина українського народу. Про свої враження від Чернечої гори, про думки й почуття, які його охопили, письменник оповів у нарисі «Шевченкова могила»: «Гора така крута, що на неї трудно було йти просто... Я шукав очима Шевченкової могили і вглядів її зараз. <...> Могила стояла серед чистої не зарослої рівнини. Два шари каміння, кожний на аршин вгору, жовтіли на ясному сонці. Поверх їх чорніла насипана земля. <...> Хрест стояв високо і чорнів, як намальований, проти синього неба. <...> Ми стали в головах Шевченка, і самі наші голови схилились. <...> Близина останків великого чоловіка, <...> щирого, правдивого сина безталанної України робить такий тяжкий напечаток на душі, що сльози самі виступають на очах... Не тиха задуманість, не поетична мрія про історичну минувшість, про давнину повіває своїм крилом над могилою Шевченка; ні! Щось важке лягає на серце і душить його, як те каміння, що лежить на його могилі. А на високих горах, над Дніпром грав ранок. <...> То дивний геній вибрав собі місце, може, одно з найкращих в світі. Це почує кожний, хто стояв на Шевченковій могилі і дивився на широку Дніпрову рівнину» [24; с. 7, 8, 11].

За життя своє І. Нечуй-Левицький прочитав незліченну кількість творів найрізноманітніших і античних, і середньовічних, і сучасних йому письменників, але ніхто з них не заступив світлий образ Т. Шевченка, не заглушив голосні звуки його поезії. Очевидно, як справедливо зазначає нечужезнавець М. Тараненко, перші юнацькі враження І. Нечуя від Шевченкової поезії, які дедалі підсилювалися й міцніли завдяки ґрунтовнішій з нею обізнаності, були настільки сильними, настільки

запам'яталися й засіли в глибині його душі, що він і пізніше завжди ставив її поряд із творами найвидатніших світових письменників. Може, тому й виникла ота пейзажна картина, якою розпочинається повість «Бурлачка». Відтворюючи винятково красиву природу не раз бачених місць Звенигородщини, автор мимоволі пригадує й образ Шевченка, його безрадісне дитинство, що постає як контраст на світлому, веселому тлі. Загалом же описана картина розкривається перед читачем як свідчення краси України та духовної величі українського народу [239; с. 163]. «Звенигородський повіт — пишній куточок України... Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки. Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти в Україні... Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе в здоровому лісі... З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби», — так розпочав письменник свою повість «Бурлачка» [23; с. 143–144].

Герой повісті столяр Іван Михалчевський «був письменний, вчився в церковній школі, читав і співав на криласі. Він доставав книжки у священника, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового «Кобзаря». Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевченко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька» [23; с. 254–255].

Не тільки в «Бурлачці», а й в інших художніх творах Левицький за кожної нагоди згадує ім'я поета з епіте-

тами «геніальний», «незабутній», «народний», «високий». Деякі герої його творів пропагують (то з більшим, то з меншим успіхом) поезію Т. Шевченка. Герой роману «Хмари» Павло Радюк навіть про гідність людей, про їхні погляди, інтелектуальний розвиток та мистецький смак судив з того, як вони сприймають і шанують творчість Т. Шевченка [239; с. 164].

Характерно, що ми не зустрічаємо в І. Нечуя жодного, хоч би незначного, критичного зауваження про творчість Кобзаря. З юнацьких літ і до кінця свого життя він дивився на поета і його творіння як на зразок народності й реалізму, пристрасності й задушевності, скрізь посилався на авторитет Т. Шевченка, визначав вартість того чи іншого твору, письменника чи навіть усїєї національної літератури за Шевченком. Левицький з гордістю писав і говорив про українську літературу, яка мала такого своєрідного, винятково обдарованого поета, як Шевченко, але не забував при тому й інших визначних її письменників, не принижував їхнього значення в історії національної літератури [239; с. 165].

Варто відзначити й те, що в кімнаті Івана Нечуя-Левицького над письмовим столом незмінно красувався портрет поета, а «Кобзар» завжди лежав на першому місці. Так, з опису квартири Івана Семеновича, складеного М. Кістяківським, відомо, що письменник мав кілька портретів Шевченка і два його бюсти: «портрет Шевченка з написом Левицького: “Т. Шевченко в Сибіри”, Шевченкове погруддя (у шапці) з гіпсу; два альбоми: в одному фотографії знайомих і родичів... (перелічуються), у другому альбомі — портрети “великих людей” (Шевченко, Гете, Шекспір, Гутенберг, Мейербер, Ньютон, Байрон, Верді, Дюма-син, Дюма-батько, Шіллер, Мендельсон, Рафаель, Данте, Шекспір,

Діккенс, Ауербах, Вальтер Скотт, Гюго, Тургенев, Олекса Стороженко, Шпільгаген, Остап Вересай, Мільтон, Доде, Торквато Тассо, Золя, Гейне, Вольтер, Руссо, Дарвін)...» І далі: «Портрет Шевченка, ювілейний подарунок (№ 529 цього каталога)». А під № 529 подано детальніший опис Шевченкового портрета: «Портрет Шевченка у срібній рамі — ювілейний подарунок од Київського літературно-артистичного товариства — 19.XII 1904 (цей портрет висів над столом у хаті І. Левицького)» [91; с. 65.].

Художня спадщина та літературно-критичні статті І. Нечуя-Левицького, як зазначає радянський нечужезнавець Л. Федосов, свідчать, що поезії Кобзаря були для письменника предметом постійного вивчення. Рукописи І. Нечуя-Левицького, за висновком Л. Федосова, доводять, що Левицький читав посмертні публікації поезій та прозових творів Шевченка, а також цікавився як вітчизняними, так і зарубіжними дослідженнями про митця. І. Нечуй-Левицький, на думку сучасної української дослідниці О. Павлової,— чи не один із перших «проповідників» творчості Т. Шевченка. Про це свідчить його літературно-критичний спадок: статті «Сорок п'яти роковини смерті Шевченка» (1906), «Українська поезія» (1906), «Українська школа мусить бути національна», (1913), «Хто такий Шевченко» (1913) та інші [220; с. 63]. У них яскраво виявилися суспільні та естетичні переконання самого І. Нечуя-Левицького. Він справедливо вбачав у Шевченковій творчості «політичну поезію», поділяючи при цьому думку німецького дослідника К. Францоza (автора загального огляду української літератури від XI століття до 1880-х років): «Карл Францоз, розбираючи твори Т. Шевченка, сказав, що Шевченко однаково великий поет і в ліричних, і в епічних, і в політичних своїх тво-

рах, тоді як усі тогочасні кращі німецькі поети були нудні, сухі й непоетичні в своїх політичних поезіях» [118; с. 146]. І. Нечуй-Левицький, аналізуючи поетичну спадщину Кобзаря, особливо підкреслює літературні засоби, якими поет користується, розкриваючи соціальні теми й мотиви: «І справді: Шевченкова поема “Сон” — одна з високих поем в “Кобзарі”, бо він зумів вимовити свої думки, виливши їх в фантастичних і в усяких картинах, ясних та блискучих» [239; с. 172].

Іван Семенович у статті «Сьогочасне літературне прямування, або Непотрібність великоруської літератури для України і для Словянщини» подає оцінку творів Кобзаря, посилаючись на їх перекладача французькою Еміля Дюрана: «В українській книжній поезії народна пісня зразу лягла в основу як пишний оригінал. Шевченко в своїх творах поклав в основі народну пісню і підняв народну поезію високо, не змінюючи <...> ні її форми, ні змісту. <...> Еміль Дюран в журналі “Revue de deux mondes” призначає Шевченкові таку роль стосовно українських народних козацьких та гайдамацьких пісень, яку мав Гомер для грецьких народних героїчних поем... Хто перший раз брав у руки Шевченка, той помилявся, думаючи, що то народні пісні. Більше бути народним поетом вже нема куди!» [39; С. 20].

Як педагог з багатолітнім стажем, Іван Семенович розумів, що важливим засобом навчання й виховання, який розвиває пізнавальну діяльність молоді й дорослих людей, збагачує їхній життєвий досвід, є українська література, і найбільше значення з цього погляду мають Шевченкові твори. У зв'язку з цим І. Нечуй-Левицький говорить про виняткову популярність Кобзаря серед найширших верств українського народу.

«Найбільше значення, само по собі зрозуміло, має Шевченко,— читаємо ми в статті «Школа повинна бути

національна». — Висока поезія в утворах в “Кобзарі” настільки промкнута духом народної поезії, народних пісень, що деякі селяни думають, ніби то народні сільські пісні, заведені в книжку. Шевченкові твори, їх поезія мають надзвичайний поспіх в читальницьких кружках скрізь: і на селах, і в містах... Мені траплялося не раз зустрічатись по селах хлопців, котрі знали напам'ять усю Шевченкову “Катерину”, деякі частки із “Наймички” і навіть невеличкі прозаїчні оповідання, бо пам'ять їх приймала ці всі твори з надзвичайною жвавістю й легкістю» [42; с. 210].

У статті «Сорок п'яти роковини смерті Тараса Шевченка» Іван Нечуй-Левицький відзначив, що «...велика сила великого генія на всякому ґрунті покаже й виявить свою силу і свою вартість, хоч би той ґрунт не давав дуже придатного для генія матеріалу. Сила творчості генія в йому самому, в його душі та в його почуванні» [30; с. 169].

І. Нечуй-Левицький — послідовник традицій ПОЕТИЧНОГО СЛОВА КОБЗАРЯ. Він не раз аргументував свої твердження словами «бо так само писав Шевченко», «я йду <...> за Шевченком» [30; с. 455].

Отже, підносячи Т. Шевченка до рівня очільника всієї української літератури, і за ідейними, і за художніми якостями його творів, І. Нечуй-Левицький продовжив літературну традицію поетичного слова Кобзаря, втілював ідейно-художні принципи свого мистецького ідеалу у власній творчості.

Розділ десятий

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЗАЇК

Іван Левицький — се великий артист зору, се колосальне, всеобіймаюче око України. Те око обхапує не маси, не загальні контури, а одиниці, зате обхапує їх із незрівнянною бистротою і точністю, вміє підхопити відразу їх характерні риси і передавати їх нам із такою випуклістю і свіжістю красок, у яких бачить їх...

Іван Франко

Вдумливий спостерігач народного життя, майстер великих епічних полотен, Іван Семенович з глибокою проникливістю відбирав із тогочасної дійсності різноманітні живі типи й змальовував їх докладно і неквапливо, у спокійній, об'єктивній манері, часом забарвленій ліризмом або гумором. На думку І. Франка, письменник відзначався поміж своїх літературних сучасників «як по красоті і плавності складу, так і по силі та живості картин, вірності рисунку та тій хапаючій за серце теплоті чуття, яка відзначає поміж російськими письменниками Тургенева та Помяловського» [140; с. 173].

За півсторіччя невпинної й натхненної праці І. Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят творів. Серед

них — короткі оповідання й широкі епічні повісті, комедії та історичні драми, художньо-етнографічні праці, науково-популярні нариси, літературно-критичні статті, театральні рецензії та мовознавчі праці. Вірність правді життя та глибокі демократичні симпатії допомогли йому створити чимало справжніх шедеврів української літератури, а загалом твори І. Нечуя-Левицького складають епопею сучасної йому дійсності [21; с. 5–6].

Івана Семеновича Нечуя-Левицького дослідники справедливо називають одним із фундаторів української національної культури модерної доби. Сучасні критики, аналізуючи його творчий спадок, дійшли висновку про те, що письменник зробив для розвитку української літератури стільки, скільки тоді робили цілі течії й покоління майстрів слова, і що він створив «одноосібну художню енциклопедію українського життя» [226; с. 55].

Як відомо, літературний дебют І. Левицького відбувся в 1868 році у львівському журналі «Правда». На теренах Наддніпрянської України з 1863 року діяв Валуєвський циркуляр — розпорядження міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва, звернене до територіальних цензурних комітетів, у якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Тому й виникла необхідність у використанні псевдоніма, адже письменник перебував на посаді вчителя, а влада постійно перевіряла благонадійність державних службовців. Щодо того, чому Іван Левицький вибрав для псевдоніма саме слово «Нечуй», існує кілька версій.

В. Підмогильний у статті «Іван Левицький-Нечуй (спроба психоаналізи творчості)» схиляється до та-

кої версії: «Справді почав він писати, будучи за вчителя в Полтаві, але потай, боючись, мовляв, службових ускладнень. Зрештою, 1868 року з'явилися друком його перші твори під псевдонімом Нечуя. Певна річ, за цим “припиненням” “Основи” і за “страхом начальницьким” стоїть не хто інший, як батько, вічна свідомість “тріха” перед ним інцестуозно-зв'язаного. Навряд чи становище українського письменника-службовця багато покращало 1874 року, коли Левицький почав підписувати свої твори власним ім'ям! Ми не знаємо, коли помер батько Левицького, але цілком певні, що 1874 року було вже по ньому, бо за псевдонім ховався Левицький передусім від батька... І самий псевдонім той “Нечуй”, тобто: “не чуй” — аж надто показовий. З цього псевдоніму, викликаного страхом перед батьком, пішов луною шиплячий звук (ш-ш-ш!) і в другому його псевдонімі (Баштовий), і в назвах його найголовніших творів — “Микола Джеря”, “Бурлачка”, “Кайдашева сім'я”, “Причепя”, “Живцем поховані”, “Пропаші”» [223; с. 9].

Іншу версію у своїх спогадах подає внучата племінниця письменника Сусанна Левицька: «Про походження псевдоніма чула таке. Після виходу в світ викривально-правдивих творів Нечуя-Левицького його почали гостро критикувати. Тоді друзі письменника, мій батько стали питати його, чому він не захищається, не напише спростування, то він на це відповів: “Я нічого не чую”» [251; с. 169].

Існує також думка, що за псевдонім письменник обрав прізвище козацького полковника, героя «Думи про Нечуя», яку дуже любив.

«Нечуй був виразником українофільства того покоління українського інтелігента-середняка 1870–1880-х рр., — писав про славетного стеблівця Михайло

Грушевський.— Він став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем» [48; с. 117]. До речі, за виняткові заслуги Івана Семеновича у творенні національних характерів запроваджено престижну літературно-мистецьку премію його імені [297].

Перший український академік-літературознавець Сергій Єфремов у монографії «Іван Левицький Нечуй» [79] зазначав, що молодші письменники писали «рожевою водицею» у порівнянні з «кров'ю написаними» творами Івана Семеновича. Сергій Олександрович чітко й однозначно визначив грандіозну роль І. Нечуя-Левицького як національного письменника-народознавця, над якого у вітчизняній літературі, на його думку, немає. За оцінкою Єфремова, І. Нечуй-Левицький є учителем великих майстрів слова Панаса Мирного й Михайла Коцюбинського, не кажучи вже про молодшу генерацію письменників.

І. Франко та Б. Грінченко, аналізуючи творчість І. Нечуя-Левицького, називали його «виключно українським» і «дуже національним» письменником у найкращому розумінні слова.

Максим Рильський порівнював славетного романиста й повістяра з міфічним царем Мідасом: «до чого б не доторкнулося магічне перо Івана Семеновича, воно все перетворювалося в золото» [297].

Почавши своє свідоме життя за доби, коли стався критичний злам у громадських відносинах старої кріпосної Росії, І. Нечуй-Левицький разом з Панасом Мирним став в українській літературі найкращим виразником цього зламу, літописцем життя українців до-реформеного періоду (до 1861 року). «Хто з киян,— писав І. Левицький на світанку своєї літературної діяльності, в повісті «Причеп»,— не пам'ятає часу

перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панамі, мусів мовчати і терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано» [79; с. 51]. «Тим часом настали,— писав згодом І. Левицький у повісті «Бурлачка»,— нелегкі часи. Народ ішов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала і тільки нужда гнала його на панську роботу. Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом та холодом та всякою нуждою: стали на Вкраїні звісні порції, маленька нова панщина» [25; с. 52].

Як відзначає С. Єфремов, свого суб'єктивного ставлення до фактів І. Левицький ніколи не ховає, але він не хоче випинати його на перше місце і, де можна, замінює епічним спокоєм, прикриваючи великою кількістю побутових реалістичних деталей, подробиць і другорядних рис свій настрій, свою оцінку. Незважаючи на це, постать автора проступає у творах досить часто.

Побутова правдивість у І. Нечуя-Левицького максимальна. Він мав великі зошити, де записував день у день свої враження і зустрічі, розмови, у яких брав участь і які випадково чув. Потім ці нотатки письменник використовував як матеріал для своїх літературних творів. До речі, зошити Нечуя-Левицького, як надзвичайної цінності матеріал, використовував Б. Грінченко, коли працював над українсько-російським словником [79; с. 53].

У літературно-критичній праці «Непотрібність Великоруської літератури для України і для слов'янщини» І. Нечуй-Левицький розкрив три основні принципи своєї літературної творчості: реальність, національність

і народність. Як сам він засвідчує: «Ті принципи правдиві і вже давненько панують в європейських літературах (їх репрезентують такі таланти як Чарльз Діккенс, Теккерей, Ерестан Шатріон, Флобер, Доде та Золя)» [30; с. 89].

Перший принцип, який утверджує автор,— принцип реальності: «Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалась правдива життя, хоч і тонка, схожа на мрію, як самий світ...», а письменник «повинен бути в своїх творах дзеркалом громади, але дзеркалом високої ціни, в котрому б одбивалась життя правдива, але очищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й згрупована, освічена вищою ідеєю, і щоб була при тому жива, як сама життя» [30; с. 91]. Особливо він наголошує на тому, що українське життя дає для письменників безмежне поле роботи, оскільки «життя українця од Кавказу за Карпати не може бути однаковим». Автор тут є компетентним знавцем різних етнічних груп українців, їхніх побуту, звичаїв, ментальності.

Другий принцип — національності. За словами автора, «принцип національності складається з двох прикмет: з надвірної, зверхньої — народного язика, і осередкової — глибокого національно-психічного характеру народу» [30; с. 93]. Мову і характер він тут подає як тіло і душу, як зміст і форму. Справжня українська література повинна бути писана народною мовою. Це твердження було б очевидним і смішним для будь-якої іншої літератури, але у випадку української є доречним. Цікавою є думка І. Нечуя-Левицького про те, що літературний персонаж повинен виявляти національний дух і характер, щоб читач одразу впізнав у ньому українця. А український дух і характер — це широка гаряча фантазія, глибоке ніжне сер-

це, тиха задума, сміх зі слізьми, гумор. Як ще одну умову дотримання національного принципу І. Нечуй-Левицький називає зображення самодостатньої особистості: «Людська особа на Україні не любить щезати в іншій чужій особі, нізащо в світі не одкажеться од свого я, і хоч буває часом придушена, але вона не буває задушена» [30; с. 96].

Найновішим автор вважає принцип народності. Цей принцип, за його твердженням, складається з кількох елементів, серед яких перший — народна мова, якою «говорить народ, а просто сказати мужики», а для літератури «взірцем книжного язика повинна бути мова сільської баби, з її синтаксисом» [30; с. 97]. Другим елементом цього принципу є епічні та ліричні форми народної поезії — «це ті блискучі, поетичні фарби, котрими обсіпана прозаїчна народна мова в піснях, казках, приказках, загадках, колядках і щедрівках» [30; с. 98]. І, нарешті, третій елемент народності — то сам дух народної поезії. Як пише автор, «це глибоке чуття, котре проходить через кожну народну пісню і зачіпає в серці глибоку думу, піднімає тиху задуму, але не безвихідне горе, що не має жодної надії» [30; с. 101].

І. Нечуй-Левицький, відзначає сучасна літературознавиця Я. Вільна, уже в перших своїх творах 60-х років XIX століття продемонстрував принципову відмінність власного художнього мислення від поширеного доти в українській літературі. По-перше, він свідомо розширив образний діапазон, створивши колоритні образи та різноманітні типи селян і найманих робітників, міщан, чиновників, посесорів, представників польського й українського панства та духовенства. По-друге, він принципово змінив і ускладнив проблемно-тематичне наповнення української літератури. По-третє, він спостеріг у реалізмі

як методі ті принципи, що дали йому можливість у різножанрових творах не лише проявити себе уважним обсерватором, а й стати в підсумку одним із найпоказовіших національно означених прозаїків. Ще одна новація — перехід до об'єктивно-епічної манери оповіді. На думку Я. Вільної, одне з найважливіших досягнень письменника полягає в тому, що він був виразно національним митцем і саме з висоти такої системи ідейно-естетичних координат спромігся досягнути всю важливість і перспективу психологічного начала в контексті реалістичного мислення. «Усе написане цим прозаїком та теоретиком свідчить, що він цілком усвідомлював: у центрі літературного твору має стояти Людина з істинними своїми почуттями, переживаннями та пристрастями, роздумами та переконаннями, і, звичайно ж, ідеалами», — наголошує дослідниця [167; с. 189–190].

Для нас творчість І. Левицького є надзвичайно цінним історичним джерелом, що охоплює кілька поколінь (передреформеної та післяреформеної України). Іван Нечуй-Левицький передав цілу низку надзвичайної історичної ваги явищ, з максимально можливою об'єктивністю нотуючи такі факти, що могли б викликати в нього суб'єктивні оцінки.

І. Франко, як один із перших дослідників життя Івана Нечуя-Левицького, не тільки прагнув показати письменника як національно свідомого українського інтелігента рубежу XIX–XX століть, а й намагався оцінити його роль у формуванні національної ідеї. У статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» він особливо увагу звертає на мову творів митця. «Се переважно буденна мова українського простолюду, проста без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в ус-

тах людей з багатим життєвим змістом» [247; с. 52]. Аналізуючи літературний доробок І. Нечуя-Левицького, І. Франко відзначає, що в його творах дуже виразно заявлено про постать нової людини — інтелігента кінця XIX століття. Зокрема це стосується роману «Хмари», де створено образ головного героя Радюка як справжнього українця, який умів шанувати народні традиції [206; с. 53].

За спостереженнями І. Франка, у творах І. Нечуя-Левицького зображено характери людей певних соціальних груп. Тогочасні критики, як стверджував І. Франко, дорікали Нечуєві, що в «Хмарах» у фігурі старого Лемішки він звеличив старе міщанське самодурство, а в фігурі Радюка дав карикатуру «нового чоловіка» [247; с. 129]. С. Єфремов, аналізуючи образ цього героя, вказує, що Радюк перш за все мрійник, романтик. У його мріях багато театральності. Радюк не міг не бачити, що «гордий, поетичний і добрий» народ поки що гине в темноті на тяжкій роботі, що забезпечує йому хіба злиденне, півголодне існування. У нього прокидається думка про шляхи, якими тільки й можна дійти до майбутньої вимріяної України. «В обставинах радюкового життя його справедлива думка думкою тільки й лишалася, на неї кругом дивилися, як на певного роду дивацтво, як на панську забавку чи примху — досхочу, мовляв, грається, а не як на серйозне діло» [79; с. 53]. На ці риси вказував, на сторінках тодішніх газет, М. Драгоманов, який критикував притаманне Радюкові мрійництво, надмірну афектацію та балакучість, нездатність до справжніх дій і те, що вся його діяльність виявляється в читанні книжок селянам та допомозі «недужій молодиці» [79; с. 57].

Жоден, навіть найактивніший персонаж І. Нечуя-Левицького далі палких промов, далі теоретизування

не йде. У своєму нарисі Юрій Меженко робить висновок, що фігура Радюка справді могла нагадувати самого Івана Семеновича замолоду, рішучість їхніх поглядів спільна так само, як і нерішучість у вчинках. Замкнений у коло своїх інтересів, не беручи участі в жодній громадській організації, не показуючись на люди і навіть ховаючись у себе в затишній хаті, І. Нечуй-Левицький фактично стояв осторонь від усього життя. Отож не дивно, що він далі поглядів 1860–1870-х років не пішов [111; с. 87].

Велику безодню бачить письменник у відносинах між народом та інтелігенцією в Україні. З усіх творів І. Нечуя-Левицького найяскравішу ілюстрацію до процесів ворожого розбрату в межах нації дає саме повість «Хмари». Конфлікт між елітою і народом — так гадав І. Нечуй-Левицький — завжди в основі мав своєкорисливу складову, наслідки якої виявляються не тільки в національно-культурній сфері, але сягають глибше, до самих підстав соціального життя і знаменують собою зраду елітою життєвих інтересів народу [79; с. 63].

У центрі літературної творчості Івана Нечуя-Левицького було зображення становища українського селянства, що страждало спочатку від кріпацтва, а потім від обтяжливих умов селянської реформи 1861 року. Саме цій темі присвячено повість «Микола Джеря» (1878), що виводила образ українського селянина — шукача волі та правди. На прикладі головного героя — селянина-кріпака Миколи Джері письменник показує весь процес самоусвідомлення українського селянства: від роздумів («нащо то одному чоловікові так багато хліба?») до конкретних дій (побиття панського осавула, втеча на цукроварні, розправа з паном Бжозовським) [26; с. 157]. З цієї ж повісті постає зовсім

інша картина соціального життя на півдні України — «на Басарабії не було такої панщини, як на Україні», селяни-втікачі записувалися в міщани, і виходила така абсурдна ситуація, що в «посадських і в поліцейських книгах були позаписувані якісь невмирущі люди, бо на їх місце записували нових українських втікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків» [26; с. 175]. Інкерманщина, де за відсутності панщини люди почувалися вільними і могли заробити чимало грошей рибальством, вабила до себе українських селян, подібних до Миколи Джері, що не хотіли миритися з примусовою працею [68; с. 75].

Звістка про скасування кріпацтва в 1861 році поширювалася як «чутка про волю»: «Народ загомонів по ярмарках і розвозив гомін по селах»,— так описує Іван Нечуй-Левицький події, сучасником яких він був. На прикладі поведінки Миколи Джері, що закликав скинути з посади голову та шинкаря, бачимо, як зазначає дослідник В. Власенко, як українські селяни виступали проти несправедливості. Але багато селян мовчало, вони дивилися відчужено на ідею самоврядування селянської громади [68; с. 87].

Прочитавши класичну повість І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», Б. Грінченко відзначав, що про «окремі явища природи можна писати по-різному, але вже ніхто краще цього не зробить за чародія слова Нечуя» [297].

У другій половині XIX століття робітники стали чисельно значною соціальною верствою, проте їхні права не забезпечувалися законодавчо. Цій проблемі присвячена повість «Бурлачка», яку детально проаналізував Іван Франко, відзначивши, зокрема, таке: «У пору, коли многи українці під впливом кепсько переварених Маркових ідей говорили про конечність

українському народові через алембик фабрично-капіталістичного ладу і навіть уважали пожаданим зріст того ладу та пролетаризації селянських мас як неминучої умови настання нового кращого ладу, він у своїй “Бурлачці” малює шматочок страшного процесу тої пролетаризації та того фабричного ладу і завершить таки поворотом живої людини до селянського побуту» [247; с. 137].

Як зазначає Ю. Меженко, І. Нечуй-Левицький був першим в українській літературі романістом-реалістом. Його сюжети заповнені багатим фактичним, побутово-реалістичним матеріалом. Нове життя приходило і не знаходило собі відгомону в літературній праці письменника. Здається, чи не єдиний раз він хотів розповісти про нове, молоде покоління, і вийшла з того незугарна карикатура («Без пуття»), що хоч і була надрукована, але пройшла майже непомітною. Нові часописи, що виникли після 1905 року, дуже рідко віддавали свої сторінки творам І. Нечуя, який для них був чужий не тільки громадським, але й літературним світоглядом. І хто знає, чи не більшим дивацтвом було б міняти йому свої погляди і свої симпатії. Тільки з глибокою повагою можна поставитися до цього літописця, що знав єдину провідну думку: любов до пригнобленої, знищеної життям людини, і цій любові не зрадив [111; с. 52].

Кожен видатний митець — якщо він справді є таким — відтворює у своїй творчості деякі (як мінімум) переломні моменти історичної долі рідного народу, не обмежуючись, сказати б, «фотокопіюванням» дійсності, а прагнучи узагальнити дійсність, дати якомога ширшу панораму доби. Не був винятком і класик української літератури XIX століття Іван Семенович Нечуй-Левицький.

Необхідно детальніше зупинитися на аспектах тієї частини його спадщини (головним чином прозової), що присвячена історії України. Її актуальність, пізнавальна й виховна цінність визначаються тим, що письменник ставить «вічні», злободенні й тепер питання національно-державного буття: влада і народ, відносини «верхів» і «низів» суспільства, сутність української національної ідеї, вірність Україні й зрадництво тощо. І хоча головні з цих творів І. Нечуя-Левицького, зокрема, історичний роман «Князь Єремія Вишневецький» та повість «Гетьман Іван Виговський», були написані понад 100 років тому,— уроки, які ми сьогодні можемо з них винести, будуть аж ніяк не зайвими [306].

Історична проза другої половини XIX століття — це неоднорідне явище за проблемно-тематичними та жанровими принципами художнього освоєння минулого. У виборі об'єкта художнього зображення спостерігається певна регіональна специфіка, однак митці завжди звертаються до історичних періодів, коли в середовищі українців пробуджувалося національне самоусвідомлення і державницькі устремління. Про заїки Наддніпрянської України зазвичай звертаються до знакових подій Національно-визвольної війни середини XVII століття, екстраполюючи події на сучасне; у творах домінує романтична стихія, славне минуле протиставляється підневільному сучасному. Західноукраїнські автори змальовують епоху князівських часів як період своєї незалежності та єдності руських земель. Селянські виступи, які сколихнули Україну в XVII столітті, й пізніші також знайшли відгук у художній літературі. Для історичної прози другої половини XIX століття характерні різні підходи відображення історичної дійсності. Так, в історичних

творах низки авторів — Марка Вовчка, О. Стороженка, Ф. Заревича, А. Вахнянина, М. Устияновича, С. Воробкевича — переважає фольклорно-етнографічний підхід і так званий «фольклорний історизм» [262; с. 177].

У журналі «Основа» (1861) П. Куліш опублікував два історичні нариси — «Хмельниччина» і «Виговщина», під їх впливом протягом 70–90-х років XIX століття І. Нечуй-Левицький представив низку історико-популярних нарисів про різні періоди історії України, починаючи зі скіфів і сарматів, перших київських князів, закінчуючи гетьмануванням Д. Многогрішного та І. Самойловича. Це були систематизовані виклади історії України, написані в белетризованій формі, легкій для сприйняття широким читацьким загалом. Знаючи про неодноразово згадувані сучасниками скрупульозність і педантичність письменника, роботу над цими нарисами можна вважати підготовкою до написання великих прозових творів з історії України [89; с. 176].

Основні західноєвропейські новації в написанні історичних творів сприйняли та художньо адаптували в українській літературі П. Куліш, М. Костомаров, М. Старицький. У рецензії на роман М. Сементовського «Кочубей, генеральний судья» П. Куліш вимагав від автора історичного роману широкого й глибокого знання фактів у поєднанні з природним відчуттям характеру доби. Цю позицію П. Куліша поділяв і М. Костомаров. На його думку, «звичайний історик представляє свій факт таким, яким він знайшов його в джерелах; чим багаті, тим і раді, скаже він. Не відмовить цим історик-романіст. При найстрогішій історичній достовірності розказаного, твір його повинен представляти довершену побудову. Через увесь твір повинна проходити головна ідея: єдність дії повинна

з'єднувати окремі явища; фарби і тіні повинні бути накладені в певному співвідношенні, все повинно носити образ послідовної закінченості. <...> Повторимо, немає нічого складнішого, ніж задовольнити ці вимоги». М. Костомаров підтримував поєднання історичних подій з вигаданими та називав твори такого роду «доповненням історії» [89; с. 27].

Таким чином, у другій половині XIX століття в літературних та наукових колах української інтелігенції зростає інтерес до написання художніх творів на історичну тематику. У контексті цієї тенденції необхідно розглядати історичну прозу І. Нечуя-Левицького, значний вплив на яку справили праці історика М. Костомарова, з яким Левицький був знайомий особисто. Розглядати тематику та зміст історичних творів письменника варто в нерозривному зв'язку з його суспільно-політичними поглядами, його розумінням та сприйняттям подій історичного минулого. За словами І. Франка, «головною ознакою нарисів І. Нечуя-Левицького було популяризування історичних поглядів М. Костомарова та В. Антоновича» [142; с. 264].

І. Нечуй-Левицький вважав, що «саме художні твори на теми з історичного минулого здатні викликати живий, непідробний інтерес ширших верств до свого минулого». Практично йому вдалося втілити свої ідеї в життя вже в 1870-х роках XIX століття, коли він видруковує історико-популярні брошури: «Перші київські князі...», «Татари і литва на Україні», «Унія і Петро Могила», «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький», «Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря», «Руїна на Україні. Українські гетьмани Дорошенко, Многогрішний та Самойлович», які були на той час одним із перших систематизованих

популярних викладів історії України. Згодом І. Нечуй-Левицький і письменника-початківця М. Грушевського, майбутнього історика і президента УНР, схилив написати історичний роман [263; с. 260–261].

Тому звернення до такого жанру літератури, як історичний роман, стало закономірним для Нечуя-Левицького. Інтерес до історичного минулого України, зацікавлення добою козацтва визначили тематику його перших історичних романів: «Князь Єремія Вишневецький» (1897) та «Гетьман Іван Виговський» (1895; 1899). Давно облюбована історична тема дозволяла йому залишатися в площині освоєної ним художньої літератури, адже в його письменницькому активі вже була низка історичних нарисів та літературна казка «Запорожці».

Зазначимо, що всі історичні нариси письменника Головним управлінням у справах друку Російської імперії в 1901 і 1903 роках були заборонені на теренах Наддніпрянщини. Про це І. Нечуй-Левицький писав у листі до Н. Кобринської від 8 грудня 1898 року: «Російська цензура оце заборонила мені видавати “Причепу” і “Перші київські князі”. <...> Ця заборона, мабуть, на пам’ятку про столітні роковини українського письменства! Лихо нам!» [30; с. 179].

Звернення І. Нечуя-Левицького до теми історичного минулого продиктоване не тільки спробами розширити жанрово-тематичні обрії української літератури й актуалізувати минувшину, але й просвітницько-патріотичними намірами. У художній та публіцистичній творчості І. Нечуя-Левицького втілено засади народництва щодо виховної функції літератури, її впливу на національне відродження [262; с. 179].

Класик української літератури писав свої твори так, щоб вони були доступними широкому колу чи-

тачів. Письменник звертається до сторінок героїчного минулого українців, адже знання історії пробуджує національну свідомість народу та розуміння належності до певного етносу.

Одним із чинників «історичного вибору» І. Нечуя-Левицького можна вважати й те, що під час роботи вчителем він викладав історію. Що ж до літературних впливів, то тут варто згадати не лише історичні праці М. Костомарова, а й художні твори — повість «Тарас Бульба» М. Гоголя, роман «Чорна рада» П. Куліша [270; с. 319]. На цей вибір вплинула й належність Нечуя-Левицького до культурної епохи другої половини XIX століття, а його творів — до панівного літературного стилю. Адже названий період характеризується не лише заглибленням у філософські проблеми людської особистості, а й переглядом національної історії в цілому, розвитком письменства позитивістського типу [89; с. 15].

І. Нечуй-Левицький більшу частину свого життя присвятив збиранню та вивченню української минувшини. Пекучі проблеми тогочасної дійсності перебували в центрі уваги письменника не лише тоді, коли він розповідав про своїх сучасників, а й тоді, коли писав твори на історичні теми. Він усвідомлював, що історія цікавить людство перш за все тому, що дозволяє повніше, глибше усвідомити причинно-наслідкові зв’язки і зрозуміти проблеми сучасності. На його думку, «в образах минувшого можна легше і зручніше розвести яку-небудь ідею, показати її початок, її підстави і разом її маючий бути послід, вплив на людей» [89; с. 56].

Історичні романи І. Нечуя-Левицького — це своєрідний виклик імперській ідеології. Письменник не приховує своїх переконань і ставлення до Російської

імперії, яка здійснює політику денаціоналізації. У романі «Гетьман Іван Виговський» автор відкрито заявляє про експанційну політику царя, про безчинства та грабежі бояр на території України, про обмеженість і неосвіченість вищого московського духовництва. Персонажі його творів формулюють національно-патріотичні ідеї, що були актуальними як для середини XVII століття, так і для кінця століття XIX. Наприклад, наводить уривки з Гадяцької угоди (1658), де йдеться про широкі автономістські права козацької держави у складі Речі Посполитої [262; с. 180].

На жаль, відсутність прямих посилань І. Нечуя-Левицького на історичні джерела значно ускладнює визначення кола документів, наукових праць, які письменник використав під час створення історичних романів «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Ряд дослідників (Н. Крутікова, Р. Міщук, В. Середа, О. Слоньовська, М. Тараненко) підґрунтям історичної прози І. Нечуя-Левицького називають козацькі літописи Самійла Величка, Самовидця, Григорія Грабянки, праці з історії України М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського. До джерел, використаних письменником, науковці зараховують й історичні монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1859), «Гетьманство Виговського» (1861), а також наукові праці, розвідки українських і польських учених, серед яких можна назвати «Щоденник» двірського шляхтича князя Єремії — Богуслава Казимира Машкевича, роботу О. Лазаревського «Лубенщина й князі Вишневецькі (1596–1648 роки)» (1896), нарис польського історіографа Йосипа Ролле «Жінки при Чигиринському дворі» (1875), матеріал якого було сформовано переважно на відомостях польських приватних архівів [283; с. 12].

Нарис «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» [40], що вийшов у Львові 1878 року, став основою для написання роману «Князь Єремія Вишневецький» [33]. Нарис можна умовно поділити на дві частини: перша — «Козаччина» [33; с. 3–38] — присвячена розповідям про козацтво, про українських гетьманів до Хмельницького, про Берестейську унію, повстання під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Тараса Трясила і Павла Павлюка; друга ж — «Український гетьман Богдан Хмельницький» [33; с. 38–150] — цілковито присвячена постаті українського гетьмана-державотворця.

У нарисі «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» [40] простежується хронікальний розвиток сюжету, події розгортаються в часовій послідовності: від 1386 року, коли в Україні владу мала польська шляхта; часу, коли помер король Польщі, а королева Ядвіга одружилася з литовським та українським князем Ягайлом («Од того часу Польща почала забирати в свої руки Україну хитрощами та мудрощами» [33; с. 3]). Тут письменник ґрунтовно проаналізував наслідки подій, які розгорталися аж до 1648 року, звинуватив українське панство в тому, що воно, зачувши свою вигоду з боку Польщі, «пристало до неї з щирим серцем»: почало цуратися рідної мови, говорити й писати по-польськи, їздило вчитися в польські міста, віддавало дітей в єзуїтські школи. Із сумом він констатував денаціоналізацію тогочасної козацької еліти: «І швидко більша частка українських панів повставала з поляками і католиками і почала зневажати український язик, православну віру й український народ. Польща зробила, що так хотіла: переманила до себе українське дворянство» [33; с. 6].

Одним зі знакових моментів в аналізі образу Б. Хмельницького є питання про причини війни між українцями

та поляками. Ось як це бачить І. Нечуй-Левицький: «Я задумав помститись над панами ляхами не за свою тільки обиду, а за віру й народ; допоможіть мені: пошліть до мене хоч по два, по три чоловіки з кожного села! Промовляв він до всіх, і всі обіцяли встати з ним на Польщу» [33; с. 45]. Як головну мотивацію дій гетьмана він окреслює не особистісні проблеми, а долю всього українського народу і надзвичайно важливе питання віри.

Авторську позицію не представлено якоюсь окремою структурною формою в нарисі, не закладено в сюжетній та композиційній структурі. Концепція автора в ньому — внутрішній стрижень, навколо якого розгортається сюжетно-композиційна побудова твору. Навіть у тих випадках, коли в тексті немає прямих авторських оцінок і старанно приглушено авторський голос, позиція автора виявляється в стилістичних елементах, у комбінуванні та групуванні сцен. У нарисі І. Нечуй-Левицький чітко окреслив власну позицію: він виступає за те, щоб український народ мав право на незалежність і вільний розвиток національної культури, віри, мови [94; с. 61].

Аналізуючи нарис І. Нечуя-Левицького «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» [40], варто відзначити схожість оцінки гетьмана в цьому нарисі з оцінкою, яку дає йому М. Костомаров у своїй монографії. Як стверджує Ю. Волинець, порівнюючи праці обох авторів, трактування образу гетьмана в монографії М. Костомарова більш розлогі, а в нарисі І. Нечуя-Левицького інформація подана стисліше. Цікавими в обох працях є наведені оцінні характеристики гетьмана Б. Хмельницького, які дає йому український народ. Подані вони також практично в ідентичному формулюванні: то різко позитивні,

то негативного характеру, але в обох працях дослідники акцентують на тому, що народ може пробачити Богдана Хмельницького, виправдати окремі його дії, зрозуміти вчинки. Щоправда, ці автори й не ідеалізують постать Б. Хмельницького. Обидві роботи написані в охудожненому стилі не випадково, адже свого часу М. Костомаров наголосив, що ця праця («Богдан Хмельницький») написана «не у вигляді систематичної історії, а розповіді, не для вченого кола спеціалістів, а для публіки» [172; с. 15].

Пояснень щодо впливу монографій М. Костомарова на історичну белетристику, зокрема історичний нарис «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» І. Нечуя-Левицького, може бути декілька. По-перше, письменник захоплювався поглядами й концепціями відомого історика; по-друге, він був особисто знайомий з ученим; по-третє, історичні монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського» були одними з найповніших, найкомпетентніших і найпопулярніших наукових досліджень другої половини XIX століття. Запозичуючи історичний фактаж і зважаючи на його достовірність, І. Нечуй-Левицький створив, використовуючи право письменника на домисел і вигадку, історично відповідні, документально співвідносні художні полотна з історичного минулого України [283; с. 5].

Ще один нарис — «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» [41] надруковано у львівській газеті «Правда» в 1878 році. Він так само має прямий стосунок до одного з романів Нечуя-Левицького — «Гетьман Іван Виговський». У нарисі І. Нечуй-Левицький докладно не розвинув власної концепції значення І. Виговського як гетьмана для історії України, відкрито не виявив власних симпатій

чи антипатій, але дорікав, що Іван Виговський не зумів привернути до себе народ. У баченні письменника значний внесок зробив гетьман у розбудову незалежної держави, першим виступивши проти московського віроломства, проти порушення духу певної паритетності Переяславської угоди [89; с. 62].

Отже, Іван Семенович був першим, хто збагнув імперську ненаситність Московської держави та дбав про національний порятунок України. Не дивно, що за всю історію московського панування в Україні нарис «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» не міг бути гідно оцінений та визнаний, його не схвалили й у радянські часи. Такий висновок робить сучасна дослідниця А. Калинчук [89].

У нарисі письменник зробив спробу дати своєрідний хронологічний аналіз тогочасної доби, а також відтворити постать відомого українського гетьмана. Коли гетьманською булавою заволодів І. Виговський, то, на думку Івана Нечуя-Левицького, він «лучше за Богдана Хмельницького зрозумів, що то за Москва була тоді» [33; с. 9]. Обережний у висновках, І. Нечуй-Левицький все ж віддавав належне політиці І. Виговського, його мудрості, прагненню зробити Україну незалежною. Гетьман добре розумів наміри Москви, боровся з нею як міг, але його політичні погляди були зорієнтовані на шляхетську Польщу, а український народ не підтримував такої позиції.

На перший погляд, І. Нечуй-Левицький, подаючи історію початку Руїни в Україні, начебто уникає будь-яких висновків, дає змогу читачеві самому розібратися в тих подіях. Між тим у нарисі відчувається своєрідна авторська підказка: він майстерно керує читацькою думкою, намагається допомогти читачеві сприйняти постать Виговського об'єктивно та виважено. Цікавою

в цьому нарисі є авторська позиція, що розкривається в традиційних резюме письменника, який у такий спосіб намагається висловити власні думки, ставлення до наслідків братовбивчої боротьби в Україні середини XVII століття, застерегти і перекинути місток у майбутнє [89; с. 63].

Про написання історичних романів «Князь Єремія Вишневецький» [33] та «Гетьман Іван Виговський» [33] і реакцію влади в Російській імперії на ці твори Іван Нечуй-Левицький пише в листі до М. Грушевського від 12 травня 1899 року: «З моїми історичними повістями виходить, як казав цар Давид: «Тісно мені звідусіль». Пішла поголоска, щоб писати повісті на історичні сюжети, і я оце понаписував собі клопоту, бо з ними мені нема де притулитись. <...> Цензура в Росії їх не пропустить окремою книжкою, і я оце понаписував їх в пустопорожній простір» [30; с. 361].

У 90-ті роки XIX століття І. Нечуй-Левицький виступив як художник-історик у романі «Князь Єремія Вишневецький» (1897) [33]. Твір присвячено буремному періоду вітчизняної історії. Хронологічні межі дії роману — 30–40-ві роки XVII століття, тобто період останніх козацьких повстань, що передували Національно-визвольній війні середини XVII століття. Це так званий «золотий вік» в історії шляхетської Польщі (1638–1648) та перший переможний етап визвольної війни українського народу на чолі з Б. Хмельницьким (1648–1649). В історичному аспекті зобразив письменник полонізацію та покатоличення українського народу, утиски населення Правобережної України з боку польської шляхти.

Історична правдивість зображених у романі осіб і подій окреслюється ґрунтовним знанням фольклорних, наукових і літературних джерел, ретельним від-

бором найбільш вагомих, цінних фактів. Зокрема, власне бачення історії України XVII століття і постаті князя Вишневецького письменник сформував на основі матеріалів кількох історичних джерел, основними з яких були монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький», праця О. Лазаревського «Лубенщина й князі Вишневецькі (1596–1648 рр.)», а також «Щоденник Богуслава Казимира Машкевича». Тенденція до пошуку якомога ширшої фактажної бази не означала бездумного занурення митця в науково-історичний матеріал — із зібраних по краплинах відомостей І. Нечуй-Левицький спромігся, залучивши всю силу авторської фантазії, створити органічно вписане в коловорот історії України XVII століття власне бачення складної долі неординарної постаті [283; с. 16]. Джерелом для письменника були також матеріали батькової бібліотеки, серед яких «Українська історія» Маркевича та Бантиша-Каменського, літопис Самовидця, які він перечитував, приїжджаючи додому на вакації [30; с. 18]. У фіналі роману «Князь Єремія Вишневецький» Іван Семенович тричі покликається до літопису Самовидця і один раз навіть цитує цю пам'ятку.

Відомо, що роман «Князь Єремія Вишневецький» за життя І. Нечуй-Левицького не було надруковано, хоча епістолярна спадщина автора свідчить про декілька спроб видати твір. Зокрема, у листі до М. Грушевського від 12 травня 1899 року письменник повідомляв: «А ще один клопіт: “Князь Єремія Вишневецький” лежить в мене в шухляді!!!» [30; с. 361]. В іншому листі від 12 липня 1899 року дякував тому ж М. Грушевському за вихід іншого історичного роману, «Гетьман Іван Виговський» (1899), і просив прилаштувати до друку «Князя Єремію Вишневецького»: «А примостити й надрукувати його треба, бо скільки я зауважив, широка

публіка коли й трохи знає долю з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. <...> І коли скінчите свою “Історію України-Русі”, напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. І не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярі понаписували чимало історичних повістів» [30; с. 362].

З листів І. Нечуй-Левицького від 28 січня та 26 лютого 1902 року до І. Белея дізнаємося, що він подав роман «Князь Єремія Вишневецький» до журналу «Киевская старина», але роман повернули, посилаючись на негативний відгук польського історика Корзона [30; с. 394–396]. І. Нечуй-Левицький просить І. Белея надрукувати твір у Львові, і той обіцяє виконати його прохання. На зауваження редакції журналу «Киевская старина» щодо польської критики, яка буде неприхильна до твору, І. Нечуй-Левицький відповів: «Їй нема чого чіплятись, бо Єремія був уже не поляк, а чистий українець, а тільки, знайшовши свій ідеал в Польщі і привілеях польської шляхти, став і перевертнем і одкаснувся од демократичної тогочасної України ще і пролив багато української крові. Певно, скільки пролили польської в Полонному та Барі» [30; с. 396].

Уперше з часу написання роман «Князь Єремія Вишневецький» було видано тільки в 1932 році. Однак це видання вже стало бібліографічною рідкістю. Тож знову майже вперше роман вийшов за автографом І. Нечуй-Левицького у «Зібранні творів...» [29], з передмовою та багатими на фактичний матеріал примітками Н. Крутікової. Як зазначає дослідниця А. Калининчук, письменник, зваживши на поради істориків, відредагував роман (1901), викреслив деякі уривки, які могли б сприйматися як переказ монографії

М. Костомарова [89; с. 64]. Отже, безсумнівним є те, що класик української літератури створив оригінальний історичний роман, а праці М. Костомарова використовував як авторитетне джерело фактажу.

Зберігся автограф й іншого роману І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» (1895; 1899) під назвою «Український гетьман Іван Виговський» [33], так само з численними авторськими правками та скороченнями. Як свідчить титульна сторінка рукопису, письменник писав твір для народу і планував здійснити нове видання саме за цим текстом. У першодруковій видавці зробили чимало редакторських правок, скорочень, замінив одних виразів і слів іншими [89; с. 72].

Постать українського гетьмана Івана Виговського в історико-популярній та художньо-історичній спадщині І. Нечуя-Левицького є одним із провідних образів. Його репрезентовано в історичній драмі «В диму та полум'ї» (написана 1875, надрукована в 1910–1911), історико-популярному нарисі «Український гетьман Іван Виговський» (1879), історичному романі «Гетьман Іван Виговський» (написаний 1895, надрукований 1899) [283; с. 17].

Аналіз художнього тексту роману і фактажу ряду історичних праць XIX століття й сучасності (Б. Грінченко, М. Костомаров, Й. Ролле, М. Грушевський, Л. Мельник, Ю. Мицик, Т. Яковлева) дає підстави стверджувати, що письменницький погляд на особу гетьмана відрізняється від усталених версій більшості вчених і митців XIX–XX століть, які розглядали Івана Виговського як зрадника, і є новаторським для художньої історіографії України. Високо оцінюючи його роль на посаді генерального писаря, І. Нечуй-Левицький зобразив І. Виговського гідним наступником Б. Хмельницького на гетьманстві, заперечив суто меркантиль-

ну зацікавленість генерального писаря в новій посаді, скориставшись науковими аргументами, вмотивував суть його антимосковської політики. Свої оцінки і висновки письменник обумовлював шляхом аналізу історико-політичної, економічної ситуації в Україні тих часів, які в художньо трансформованому вигляді (монологи, полілоги, репліки) знайшли відображення в тексті «Гетьмана Івана Виговського» [283; с. 23].

Водночас позитивний ракурс представлення образу І. Виговського на сторінках роману не був константним. Оцінна розбіжність зумовлена певними суперечностями в тому, як митець сприймав особу гетьмана: І. Нечуй-Левицький використав найголовніше, раціональне зерно двох концепцій — державницької (В. Липинський) і народницької (М. Костомаров),— проте не зміг досягти гармонії в їх поєднанні. Так, постать Івана Виговського, зважаючи на рівень його освіченості, морального й ментального розвитку, задовольняла письменника як образ лідера, керівника держави. Прийнятним і зрозумілим митцеві було й протистояння між урядом і Москвою (тобто такий напрямок розвитку зовнішньої політики І. Виговського І. Нечуй-Левицький не заперечував). Однак пропольська орієнтація гетьмана, а найбільше незгода з народом (тобто його внутрішня політика), викликали в письменника обурення та заперечення [283; с. 23].

Автор-дослідник у процесі доопрацювання обох романів намагався об'єктивно розкрити вплив обставин на дії персонажів у тій чи іншій ситуації, прагнув не просто показати власну інтерпретацію історичних подій, а й з'ясувати причини, що зумовили той чи інший вибір та вчинки персонажа. В обох історичних творах виявляються письменницькі пошуки шляхів продуктивнішого розкриття причинно-наслідкового

зв'язку ситуацій і способів формування персонажної й авторської точки зору на поставлену проблему [89; с. 79].

Творчість І. С. Нечуя-Левицького надзвичайно багатогранна, її не можна зводити до якихось узагальнень, до утилітаризму, які збіднять уявлення про автора, його світогляд, художню майстерність [142; с. 415]. За ці якості Іван Франко цінував письменника і не даремно назвав його «колосальним, всеобіймаючим оком України» [247; с. 374]. Його твори, у яких передано почуття, психічний стан людини, стали класичним зразком в українській літературі. Картини природи, які він часто використовує для відтворення психологічного стану героїв, стали хрестоматійними. Правда, є й нарікання сучасного покоління молодших науковців на великі описи природи, через які, мовляв, «ніхто з нас на дозвіллі — “для себе” — не читає Нечуя-Левицького чи Панаса Мирного» [257; с. 111]. Однак старшого віку літературознавці знають силу пейзажних картин, бо «краєвид у літературному творі може виконувати різні функції» [257; с. 111]. Через це можна сказати, що скільки письменників — стільки й варіантів відображення дійсності, а скільки літературознавців — стільки й інтерпретацій текстів.

І. Нечуй-Левицький усвідомлював, що творчість українського письменника має бути присвячена українському питанню, заради якого йому «водночас доводиться будити і “долати” національну свідомість» [284; с. 7]. Як зазначає сучасний нечуезнавець М. Тарнавський, І. Нечуй мусив захищати Україну від багатьох ворогів, головний серед них — брутальний політичний самодержавний режим Російської імперії. Не забуваймо і про російську культурну гегемонію та, меншою мірою, про польське культурне і суспільне

панування на Правобережжі. До переліків ворогів, від яких Нечуй намагався захистити Україну, потрапили й космополіти-інтернаціоналісти. Серед них було багато українських інтелектуалів, зокрема М. Драгоманов та І. Франко. Нечуй вважав, що необхідно опиратися всім силам, які зазіхають на місце української культури під сонцем. Позиція Нечуя, як і тих, хто нині виступає проти культурної та комерційної глобалізації, від початку була приреченою в цій нерівній боротьбі. Історію пишуть переможці. Народницькі антикосмополітичні погляди Нечуя висміювали і його опоненти, і наступні покоління українських інтелектуалів. Однак на той час його погляди не були ні сміховинними, ні проблематичнішими від решти [134; с. 188].

Отже, найбільш плідна пора творчості Івана Семеновича Нечуя-Левицького як українського прозаїка припала на період між двома історичними подіями — скасуванням кріпацтва в 1861 році та першою російською демократичною революцією 1905–1907 років. Між ними укладається схема розвитку суспільного життя, побуту українства, літописцем якого він став, давши живий та яскравий образ епохи у своїх мистецьких творах. Як талановитий митець і представник українського національно-культурного відродження другої половини XIX століття, Іван Семенович займався також і популяризацією історії України, яку подавав в охудожненому вигляді, спираючись на відомі тоді історичні факти. Аналіз творчої роботи І. Нечуя-Левицького над історичними романами показав становлення його як майстра історичної прози другої половини XIX століття. Його робота над історичною прозою була тісно пов'язана з ґрунтовним вивченням і творчим опрацюванням літописної традиції, фольклорних матеріалів, історичних джерел про період

національно-визвольних змагань XVII століття, позначена вправним уведенням у сюжет історичних осіб і вигаданих персонажів. Тим самим письменник поширював і продовжував попередню традицію розвитку української історичної прози, прагнучи поєднати елементи вигадки (домислу) з зображенням історичних осіб (основа, на якій розвивався художньо-історичний різновид прози другої половини XIX століття).

Розділ одинадцятий

ФОЛЬКЛОРИСТ. ЕТНОГРАФ

Український фольклор, а надто пісні вражають своєю моральною чистотою, високим ідеалізмом, глибиною думки, духовною красою, що створити їх міг лише народ дуже високої, старої культури, глибокого християнського світогляду.

Любор Нідерле¹

Фольклор, що є важливим виявом народної свідомості українців, досить різноманітний у жанрово-тематичному складі, адже в ньому в синкретичній формі відбивається міфопоетичне осмислення етносу, розкривається певна грань народної культури. Вивчення фольклору та етнографії переконливо довело, що українці є самобутнім народом із власною оригінальною та неповторною культурою. Активізація наукового вивчення народної культури всіх регіонів у другій половині XIX століття пов'язана з діяльністю Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства в Києві (1873–1876), члени якого запровадили й поширили цілий ряд наукових програм. Метою цих програм було не тільки вивчення

¹ Любор Нідерле — чеський археолог, етнолог, етнограф та історик-славіст; дійсний член Наукового товариства імені Шевченка.

традиційної етнокультури українців, а й пропаганда її найкращих зразків та піднесення культурно-освітнього рівня українського селянства. Особливе значення мали наукові студії та діяльність членів товариства, до кола яких належав, зокрема, Іван Семенович Нечуй-Левицький. Серед національно свідомої інтелігенції в умовах українського національного відродження вважалось громадським обов'язком пізнавати свій народ шляхом збирання та дослідження неповторних перлин його фольклорної творчості й стати на захист його прав та інтересів.

Важливу роль у пробудженні фольклорно-етнографічних інтересів І. Нечуя-Левицького відіграло сільське оточення мальовничого Стеблева над Россю, де проходило його дитинство. Враження того часу були тим плідним ґрунтом, на якому розвинувся фольклоризм письменника. З автобіографії І. Нечуя-Левицького відомо, що його батько «любив рідний край» [30; с. 8], багато розказував дітям про його історію, «любив українську історію і літературу» [30; с. 263]. Мати І. Нечуя «за роботою любила співати українські пісні, як роблять селяни, <...> говорила чудовим чистим українським черкаським язиком зовсім по-народному, з приказками й прислів'ями» [30; с. 263].

Народна пісня, казка, обряди весілля, хрестин і похорон, на які ходив малий Іван зі своєю нянькою бабою Мотрею, пробуджували його фантазію й западали в пам'ять, щоб пізніше виринути і вилитися на папір з-під пера талановитого письменника І. Нечуя-Левицького. Про ці враження дитинства від живого фольклору він розповість в одній із біографій: «Я переймав од баби Мотрі і наймичок всі пісні, які тільки вони співали ввечері та за роботою, і всі казки, які розказувала баба Мотря» [30; с. 264–265].

На подальше зацікавлення фольклором та етнографією І. Нечуя-Левицького вагомий вплив, за висновком українського радянського дослідника О. Дея, мала фольклористична діяльність батька, який зробив опис весілля з рідного села 1845 року. Цей запис, як зазначає дослідник, потрапив до О. Бодяньського через П. Куліша. Дістав цей опис П. Куліш безпосередньо від записувача — С. Левицького, з яким познайомився під час своїх мандрівок по Київщині. Це засвідчив сам П. Куліш у № 3 журналу «Правда» за 1870 рік, у написаній ним редакційній примітці до оповідання «Данила Медовника, що прозивають Погонцем» (тобто Вс. Коховського) «Пан Комарчук» [175; с. 86]. Запис весільного обряду, зроблений Семеном Левицьким, становить інтерес із кількох поглядів. По-перше, це один із найдавніших широких описів українського весілля. По-друге, походить він з території, де народився Тарас Шевченко (відстань між Кирилівкою і Стеблевым 25 км), а отже, має неабияке значення для вивчення народнопоетичної стихії, яка оточувала геніального поета (раніших записів із цього краю не маємо) і яка відобразилась у його творчості. По-третє, цей опис є цінним допоміжним джерелом для розкриття фольклоризму І. Левицького. Адже в ньому зустрічаємо і пісню «Тихо, тихо Дунай водоньку несе», яка так схвилювала ще в дитинстві майбутнього письменника, і ті «жалібні пісні, як молода прощається з чорною косою, дівочою красою, з батьком та матір'ю», про які згадано в повісті «Дві московки», і пісню «Летять галочки у три рядочки», наведену тут письменником при описі весільної неділі, і пісню «Заручена ти, Ганнусю, заручена», що звучить в одному з епізодів повісті «Причепа» [175; с. 86].

З фольклористичного боку опис весільного обряду С. Левицького 1845 року важливий як першодже-

рельний матеріал для порівняння з пізнішими описами з цієї території. Зокрема, для виявлення характеру змін у весільній пісенності Шевченкового краю доцільно порівняти записи весільних пісень зі Звенигородщини, зібрані А. Кримським на початку ХХ століття (А. Кримський «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного», К., 1928), із пісенним репертуаром, зафіксованим С. Левицьким у першій половині ХІХ століття [175; с. 86].

Проблема змісту народного світогляду, етнопсихологічних особливостей українців як нації за життя І. Нечуя-Левицького лише окреслювалася, заакцентовувалася в окрему наукову галузь. Етнологічні дослідження започаткував Микола Костомаров. Його стаття «Дві руські народності», щоправда, в порівняльному аспекті з етнотипами росіян і поляків, започаткувала вивчення цієї наукової проблеми. «Це була одна з перших народознавчих праць,— наголошує сучасний дослідник В. Дорошенко,— в якій на підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних визначалися типологічні риси цих народів, розкривалися історично сформовані відмінності між національними характерами українців і росіян» [188; с. 6].

Крім М. Костомарова, біля початків наукових досліджень народного світогляду й характеру, ментальності українського етносу стояли В. Антонович, Ф. Вовк, В. Гнатюк, М. Грушевський, Т. Рильський, І. Франко. Ґрунтовно й усебічно названа проблема вивчалася після смерті І. Нечуя-Левицького, аж до наших днів (І. Грабовська, О. Кульчицький, В. Липинський, П. Мірчук, Є. Онацький, В. Храмова, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський, А. Швецова, М. Шлемкевич, В. Щербаківський, В. Янів, Я. Ярема, С. Ярмусь та ін.) [188; с. 6].

Іван Нечуй-Левицький також не міг залишитись осторонь започаткованих його сучасниками та однодумцями досліджень самотності української ментальності. У численних статтях, нарисах, рецензіях, розвідках письменник не раз порушував проблему етнічної ідентичності, особливостей національного характеру нашого народу. Свої спостереження, результати вивчення питання він використовував у творчості під час художнього моделювання поведінки, світогляду, способу життя створених його мистецькою уявою літературних персонажів. Саме в цих наукових і публіцистичних працях викладено певну систему поглядів І. Нечуя-Левицького на етнопсихологічні особливості українців як окремої нації. Аналіз усієї сукупності спостережень, суджень і висновків письменника дає змогу, визначивши вплив загальноукраїнського контексту, скласти своєрідну концепцію його поглядів на означену проблему, що, у свою чергу, є ключем до вивчення літературних героїв прози як носіїв етнопсихологічних і етносвітоглядних архетипів [188; с. 7].

Питання етнографічних досліджень Івана Нечуя-Левицького в історичній науці вперше проаналізував у своїй дисертації «Етнографія в науковій діяльності та художній творчості І. С. Нечуя-Левицького» [281] відомий етнограф-дослідник другої половини ХХ століття Олександр Курочкін. У своєму дослідженні він, зокрема, аналізує статті, нариси класика української літератури з тематикою фольклористичного та етнографічного спрямування. Серед них науковець виділяє нариси «В Карпатах» (1885), «Хто були скіфи і сармати» (1915). Учителюючи в польських містах Каліші та Седльці (1866–1872), письменник глибоко зацікавився долею українського населення Підляшшя.

Унаслідок цього з'явився художньо-етнографічний нарис «Мандрівка на українське Підляшшя», надрукований у журналі «Правда» за 1872 рік. Цей твір можна розглядати як одну з перших спроб довести етнологічну спорідненість «підляських русинів» (за визначенням І. Нечуя-Левицького) з українським народом на підставі вивчення їхньої мови та культурно-побутових особливостей. Цей нарис є не лише доказом етнографічних зацікавлень письменника, а й корисним допоміжним джерелом. Це пояснюється, насамперед, надзвичайною обмеженістю спеціальної літератури про українське населення Підляшшя, особливо про його матеріальну культуру в той період [195; с. 92].

Нарис «В Карпатах» присвячений життю етнографічної групи українського народу — карпатських горян (лемків), з якими І. Нечуй-Левицький познайомився влітку 1884 і 1885 років у Щавниці (за тодішнім адміністративним поділом ця місцевість належала до Австро-Угорщини). У нарисі змальовано тяжке соціальне становище багатонаціонального населення цього краю. Вказуючи на матеріальні нестатки, неписьменність українців-лемків, поляків, словаків, І. Нечуй-Левицький звинувачує в цьому владні кола цісарської Австро-Угорщини. Гострому осудові піддає автор і політику покатоличення й полонізації українського населення Галичини. Слідом за Я. Головацьким та І. Вагилевичем він переконливо показав глибоку етнічну єдність лемків з рештою українського народу, що відчутно виявилась у їхніх культурі та побуті [195; с. 92].

Відомий учений-етнограф О. Курочкін також звертає увагу на публікації Івана Семеновича в європейських виданнях, а саме його статті «Чисельність українців в Європі, Азії й Америці» та «Від Києва до Миколаєва». Так, у статті «Чисельність українців

в Європі, Азії й Америці», що вийшла в десятому номері австрійського журналу «Ruthenische Revue» в 1905 році, письменник викрив політичний підтекст статистичних досліджень у царській Росії, принцип визначення національної належності на основі даних про мову. Нарис «Від Києва до Миколаєва через Поросся» був уміщений у 19-томному виданні «Земля і люди» (1873–1893), над яким працював французький географ Жан-Жак Елізе Реклю. Як стверджує нечужезнавець С. Хаврус, нарис було вміщено в скороченому вигляді на сторінках 5-го тому видання «Земля і люди», проте посилання на автора немає. З приводу цього І. Нечуй-Левицький писав М. Грушевському в травні 1905 року: «Статті “Од Києва до Миколаєва” мені не шкода, в географії Елізе Реклю (La Russie) вона вміщена в укороченому виді в статті: La vallce de Ros (Роси)». Дослідник указує на те, що нарис «Од Києва до Миколаєва» І. Нечуй-Левицький передав для французького географа Елізе Реклю через М. Драгоманова, і останній, на думку С. Хавруса, міг не зазначити І. Нечуя-Левицького як автора [296].

Таким чином, Іван Нечуй-Левицький, як представник національно свідомої української інтелігенції другої половини ХІХ століття, під впливом розвитку етнографічної науки активно включається у вивчення фольклору, духовного і матеріального життя, побуту українського народу, що згодом знайшло своє відображення в художній прозі письменника. Він також написав ряд статей, нарисів, які являють собою важливі джерела у вивченні етнографічних наукових студій митця. Отже, не тільки літературна діяльність, а й дослідження фольклору, етнографічні студії І. Нечуя-Левицького є складовою його різноаспектної національно-культурної діяльності.

В історію української літератури І. С. Нечуй-Левицький увійшов перш за все як автор «Миколи Джері», «Кайдашевої сім'ї», «Баби Параски та баби Палажки», «Бурлачки» та ін. Але маловідомою лишається його націокультурна діяльність як етнографа і фольклориста, хоча його авторству належить одна з перших наукових студій у цій царині — «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький» (Львів, 1876, 80 с.) [36]. У ній І. Нечуй-Левицький одним із перших спробував подати опис та характеристику не загальнослов'янської, а тільки української міфології. Він спирався на видання українського фольклору XIX століття — збірники колядок, щедрівок, легенд, переказів, прислів'їв і приказок, різних етнографічних матеріалів А. Метлинського, П. Куліша, П. Чубинського, М. Номиса та ін. Використав він і власні фольклорно-етнографічні записи з рідної Канівщини. Ця праця вперше була надрукована протягом 1876 року у львівському журналі «Правда» і того ж року вийшла окремим відбитком як передрук із «Правди». Автор виводив українську міфологію ще з дохристиянських часів, розглядав українську культуру в історичному розвитку серед інших слов'янських і неслов'янських культур, від її найдавніших витоків як питомо національну. Автор праці добре знав досягнення міфологічної школи в європейській і російській фольклористиці. І. Нечуй-Левицький був переконаний у тому, що український народ належить до сім'ї індоевропейських народів і основа його міфології та сама, що й в інших арійських народів, а отже, давні язичницькі її джерела треба шукати в книгах східних народів [264; с. 397].

Іван Нечуй-Левицький, продовжуючи наукову традицію М. Костомарова, став одним із перших, хто

спробував подати системний огляд української міфології. Свою працю «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» він починає з твердження про те, що українці багато втратили зі скарбниці своєї міфології, але з текстів усної народної словесності, особливо колядок і щедрівок, можна відтворити живі картини людської уяви, які відображають давнє світобачення наших предків. На думку письменника, спостереження наштовхували перших хліборобів на філософські роздуми про вічну й незмінну боротьбу світлих і темних сил: «Чорні снігові хмари, страшні холодні вітри здавались народові лихими силами; ясне сонце, тепло, грім і блискавка здавались добрими, світлими силами, котрі мусили усе боротись із своїми темними лихими ворогами, подаватись, слабіти і навіть умирати, але котрі все-таки після всього переважували темні сили і знов з'являлись і воскресали перед людськими очима, розливаючи життя на землю» [36; с. 4]. Аналізуючи міфологію українського народу, І. Нечуй-Левицький виходив із того, що її основою були небесні явища, які людська фантазія уособлювала у геоморфній і зооморфній формах, пристосовуючи їх до своїх щоденних потреб. Народ творив образи богів відповідно до свого смаку і психологічного характеру, переніс із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії. Він звернув увагу на естетичний бік народної міфології українців, дотримання в ній натуральних форм і уявлень.

Для свого часу праця І. Нечуя-Левицького відзначалася повнотою матеріалу, а отже, комплексним підходом до предмета дослідження. Спочатку автор показав «світлих богів» — бога Господаря, богинь Сонце, Зорю, Хмару, Весну, Громовака у вигляді воїна, пастуха, хлібороба, ловчого, далі — Купайла і Коляду. Після

цього вищого ешелону влади йдуть нижчі духи і півдухи, що ними людська фантазія заселила землю: русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми й відьмаки, упирі й вовкулаки, Доля й Злидні. І завершується книжка розділом про пантеїзм в українській міфології: метаморфози (перетворення людини на дерево, траву, росу, квітку, птаха, тварину та ін.), створення світу і світове дерево, створення людини [36; с. 35–70].

Автор оперував тим матеріалом, який на той час був зібраний і піддавався науковому узагальненню. Багато положень книги не витримують нині суворої наукової критики, але її фактичний матеріал, його систематизація, влучні спостереження письменника-вченого, прозорий виклад приваблюють читача, розкривають перед ним широку панораму давньої української народної культури.

Дослідник докладно зупиняється на розгляді язичницьких богів, на описах дій із їхньою участю, ретельно розкриваючи сутність різноманітних обрядів, серед яких не останнє місце посідають таємні, ірраціональні церемонії: «В купальську ніч діються на землі й на небі великі чуда. В лісі цвіте папороть, як огнева іскра; цвіт папороті стережуть чорти, вовкулаки і всяка нечиста сила. В ту ніч відьми ходять доїти корови. Селяни кладуть на вікна кропиву, а в хлівах осичину, щоб оборонитись од відьом і всякої нечистої сили» [36; с. 52].

Язичницькі вірування характеризуються ірраціонально-таємничою сутністю, яка на підсвідомому рівні лишилася у нашого народу. Говорячи про їхній вплив, наголошує І. Нечуй-Левицький, слід звернути увагу на значення деяких символів у слов'янській міфології. «Слово мара — привид, має спільне з назвою

Маржани, води у важливому моменті її буття, і означає не сутнісне, позірне, образ без сутності, протилежне світові, оживленому світлом, рухомому й діяльному» [36; с. 75].

Птахи, як указує І. Нечуй-Левицький, у слов'ян також мають символічне значення. Переважно міфологічні уявлення стосувалися зозулі, голубів, ластівок і ворон. Зозуля уявлялася провісницею майбутнього з таємничим змістом. Із символічним пошануванням речей фізичного світу у слов'ян міцно був пов'язаний догмат перевтілення; у піснях слов'янських народів дуже багато історій про перевтілення. Напевно, наші пращури вірили в те, що душа покійника і навіть жива людина з тілом може обернутися на дерево чи птаха або на якусь іншу істоту. І. Нечуй-Левицький був упевнений, що слов'янська міфологія мала анімістично-магічний характер. Давні українці мали свій язичницький Олімп, обожествляли й одухотворювали природу, вірили в її чарівну, ірраціональну силу [36; с. 77].

Етнографічно-фольклористична розвідка І. Нечуя-Левицького, присвячена міфології українського народу, стала гідним внеском у наукові дослідження членів Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, надавши матеріали для вивчення міфологічних уявлень українців, що склалися в дохристиянський період, а згодом трансформувалися з прийняттям християнства. Матеріали, зібрані автором, і нині залишаються важливим джерелом для вивчення світоглядних уявлень українського народу.

Дослідження етнокультури українців допомагали Іванові Нечую-Левицькому під час створення картин життя, побуту, образів у його прозових творах, де він дотримувався принципу неупередженого зображення

етнічних рис українців. Народнознавчий матеріал становить основу прозових творів І. Нечуя-Левицького.

Вдаючись до порівняльно-історичного методу, дослідники творів І. Нечуя-Левицького (М. Грицюта, В. Власенко, Р. Міщук) акцентували увагу на проблемі впливу фольклору на творчість письменника. У сучасних дослідників прози митця постає потреба розглянути його твори з погляду інтертекстуальності, вдаючись до нових методик. Це дозволяє відійти від проблеми джерел і впливів та з'ясувати особливості творчого засвоєння, обробки фольклорно-етнографічного матеріалу в моделюванні художнього тексту письменником.

Значення творчості І. Нечуя-Левицького в розвитку українського реалізму є незаперечним. Проголошений ним принцип національності базується на тому, що українське життя варто зображувати по-українськи. Завдяки проникненню в життєвий контекст українського народу, текстура повістей помережана національним матеріалом, що робить його змістотворчим засобом komponування тексту. Слушною є думка літературознавця В. Власенка про те, що наближення літератури до життя народу передбачає не лише правдиве змалювання характерів та обставин, а й надання творам своєрідного національного колориту, збагачення мови творів за рахунок народної лексики [265; с. 362–363].

Створюючи власні художні тексти, письменник аналізував і синтезував усні та письмові тексти, що вже існували в культурному середовищі. Підтвердженням є оцінка Р. Іванченка, одного з біографів прозаїка: «В перших творах І. Нечуя-Левицького простежується прагнення спертися на досвід, набутий його попередниками в українській прозі, і спроби залучити в свій

творчий арсенал все те краще, що здобуло визнання у представників «натуральної школи» [83; с. 32–33].

Для творчості І. Нечуя-Левицького характерним є зображення традиційно-побутової культури українців, зокрема використання назв свят обрядово-календарного циклу українців із народного календаря. В основі календаря українського селянина XIX — початку XX століть — розпорядок життя хлібороба і релігійна обрядовість. Протягом року людина перебувала у звичаєво-обрядовій системі. Завдяки символічній сигментації часу, яка позначена назвами дат церковного календаря, письменник розкриває національну специфіку циклічності свят на селі. У повістях «Дві московки», «Кайдашева сім'я» автор уживає календарну назву свята «друга Пречиста», що узгоджувалося з господарським циклом. За християнським календарем свято припадало на 21 вересня й збігалося з закінченням польових робіт. Люди дякували Богородиці за зібраний урожай і користувалися останньою можливістю заготувати лікарські трави. У сюжетній канві творів І. Нечуя-Левицького назва «друга Пречиста» співвідноситься з фазами життя людини, зокрема сватанням та весіллям [265; с. 369].

Звичаєво-обрядові традиції в повістях І. Нечуя-Левицького — це не прості етнографічні замальовки, а детальне зображення рис етнокультури українців. Як стверджує дослідниця Т. Клименко, завдяки літературним та історико-культурним ремінісценціям, топонімам, наслідуванню письменник проходить шлях утвердження своєї творчої індивідуальності. Авторська концепція літературного творення І. Нечуя-Левицького синтезувала колективне національне і власне сприйняття й відображення дійсності [265; с. 370].

Одну з важливих рис творів І. Нечуя-Левицького становить побутова деталізація, що характеризує одяг різних соціальних верств тогочасного суспільства. Докладно описані також народні обряди та звичаї, страви, напої, предмети домашнього вжитку, знаряддя праці тощо. Для змалювання образів своїх героїв і картин тогочасного життя І. Нечуй-Левицький постійно використовував побутову лексику. У творах письменника чимало слів, що вже не використовуються в сучасному мовленні. Кілька десятків назв одягу, взуття, головних уборів, тканин дають читачеві змогу уявити зовнішній вигляд українських селян, їхні побут, звичаї тощо [265; с. 520–521].

Отже, прозові твори І. Нечуя-Левицького створені на фольклорній основі, ілюструють період історії, сучасником якого був письменник. Тому проза І. Нечуя-Левицького становить важливе етнографічне та краєзнавче джерело.

Кожна історична епоха накладає відбиток на традиційний одяг, адже соціально-культурні умови, взаємні контакти з сусідніми народами зумовлюють формування культури вбрання. У творах І. Нечуя-Левицького досить поширені автентичні назви українського одягу, вивчення якого є складовою етнографічної науки. Завдяки своїм самотнім рисам традиційний костюм українців був певною позначкою належності людини до тієї чи іншої верстви суспільства, мав досить широку й складну семантику, символізуючи, крім етнічних, регіональних чи соціальних ознак, вік і стать людини, її сімейний стан тощо. Можна з упевненістю стверджувати, що особливості костюма становлять одне з важливих джерел вивчення етнічної історії населення України, його соціальної структури, естетичних поглядів та уявлень тощо.

Дослідниця Т. Левченко детально проаналізувала назви одягу українців, які зустрічаються в повісті «Кайдашева сім'я». Ось деякі з них: *запаска* означає жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. Спереду на нього надягався шматок такої ж тканини у вигляді фартуха, і обидва разом підперезувалися червоним бавовняним поясом («Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, і попускала кінці трохи не до самого долу»). Крім того, цією ж назвою позначали різні види жіночого фартуха, який одягали до спідниці. Серед назв жіночого вбрання є ще на сторінках «Кайдашевої сім'ї» *очіпок*. Ця назва означає старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з подовженим розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Зверху очіпок покривали наміткою, серпанком, хусткою. Найчастіше очіпок виготовляли з квітчастого ситцю. Слово *кожух* означає зимовий одяг з овчих шкур хутром усередину. Цей вид одягу є одним із найдавніших у слов'янських народів. У різних регіонах України кожух мав свої особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення, тобто містив у собі ознаки регіональної символіки. Наявність кожуха у господарів була символом заможності, бо тільки заможне населення в Україні влітку носило жупан, а взимку кожух з овчини («Мотря мовчала; тільки зуби зціпила. Вона вхопила кожух, накинула на себе та й побігла до своєї матері»).

У повісті «Кайдашева сім'я» І. Нечуй-Левицький неодноразово згадує типові народні прикраси: намисто, сережки, хрестики, згарди, дукачі, каблучки тощо. Протягом тривалого часу вони виконували функції талісманів і оберегів. Прикрасам приписувались цілющі

властивості, їх використовували в народних обрядах і повір'ях [265; с. 521–522].

Традиційний одяг, взуття і прикраси українців, зображені в творах І. Нечуя-Левицького, виразно розкривають специфіку народу, особливості його матеріальної та духовної культури. Українці вважали, що кожна людина повинна пройти основні етапи свого суспільного життя, а одяг і прикраси виступали найвиразнішими символами цих етапів. Вони були засобами соціальної, статевої, вікової, регіональної та обрядової символіки та втіленням художнього і культурного рівня майстерності народу [265; с. 524]. Збережені Іваном Нечуєм-Левицьким матеріали з побуту українців, їхнього повсякденного життя слугують важливим джерелом для етнографічної реконструкції культури українського етносу.

Важливу роль у творчості та етнографічній діяльності І. Нечуя-Левицького, як зазначає дослідник О. Дей, відіграє вплив усної народної творчості, зокрема записи українських народних пісень, зроблені Іваном Семеновичем. Варто згадати, що записи фольклору та його збереження стали одним з аспектів національно-культурної діяльності української інтелігенції XIX століття. Нечуєзнавець О. Дей указує на те, що народна поетична творчість відіграла роль одного з першоджерел розвитку української культури, активно впливала на становлення соціального й естетичного світогляду видатних діячів класичної літератури, музики і живопису. Демократизм і народність їхньої творчості живилися та збагачувалися зі скарбниці народної поезії, художньо відтвореного життєвого досвіду мас. Тим-то висвітлення творчих зв'язків письменників з усною словесністю, розкриття літературно-фольклорних взаємин складають органічну

частину загальної концепції історії українського літературного процесу. Під благодатним впливом народної поезії відбувався художній розвиток прозаїка-реаліста І. Нечуя-Левицького, постійними духовними й мистецькими супутниками якого впродовж усього життєвого і творчого шляху стали пісня українського народу та образна колоритна мова [74; с. 5].

З автобіографії автора «Миколи Джері», до якої зверталися всі біографи письменника, відомо, що його любов до народної пісенності зародилася під впливом матері та оточення селянської дітвори: «В кухні дівчата співали за роботою, і я навчився всіх пісень, які тільки вони співали, бо сам дуже любив пісні» [30; с. 9].

Народна пісенність стала цікавити І. Нечуя-Левицького не тільки як чудове словесно-музичне мистецтво, здатне давати високе естетичне задоволення, а й як джерело художньої творчості, арсенал поетичної образності й колоритної мови. Передусім з творчою метою Іван Нечуй-Левицький збирає пісні, приказки, прислів'я, вислови та слова зі своєрідним місцевим змістом чи діалектним звучанням. Так, записані «з уст бабів і дівчат» у червні 1874 року в селі Трушки на Білоцерківщині весільні пісні та обрядові дії він без змін включає до лібрето опери «Маруся Богуславка», музику якої мав створити М. Лисенко. У листі до композитора від 1 липня того ж року письменник підкреслив, що «1-ша дія вся складається з народних пісень» [30; с. 252]. До другої ж дії ввійшли його переробки численних народнопісенних творів (письменник на той час знав та мав під рукою величезну кількість ліричних, соціально-побутових та історичних народних пісень) [74; с. 9].

Поряд із відгомонами минулого письменник бачив у фольклорі широке відображення живого народного

побуту, людських відносин, переживань і почуттів, навколишньої природи. Особливо високо він цінував народну пісенність за правдиве й глибоко поетичне відтворення дійсності, ставлячи її в приклад письменникам і орієнтуючи їх на неї. Поруч з українськими піснями І. Нечуй-Левицький цікавився російськими та білоруськими. Зокрема, в його альбомі зустрічаємо чимало російських романсів та пісень, популярних серед інтелігенції в 1860-х роках. На основі власних спостережень письменник відзначив велику близькість українських та білоруських пісень і мови. «На Білій Русі,— писав він 1881 року в одному з листів до Б. Грінченка,— й пісні в народі однакові з українськими, й приказки, й казки, і весільні пісні, і лексика одна» [30; с. 289; 74; с. 11].

Цінною рисою української літератури письменник вважав саме її органічний зв'язок зі змістом і духом народної поезії. «Українська література,— писав І. Нечуй-Левицький,— явила в собі національний український дух та характер: широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сміх з слізми, гумор. Все се виявилось в народних українських піснях, в їх мотивах, зачіпаючих самі глибокі струни серця». У власній творчій практиці письменник прагнув утілювати ці погляди, нагадував про це в листах до своїх молодших сучасників-літераторів. Характерно, що зі своїх записів він подав до друку як фольклорний зразок тільки «Пісню про Бондарівну», зафіксовану ним зі співу дівчат в Могилівському повіті на Поділлі. У замітці до тексту цієї балади він згадав про її популярність та про поширеність портрета Бондарівни на цій території. Очевидно, йдеться про олійні малюнки народного змісту, які були модними в XVII–XVIII столітті й трималися в першій половині XIX століття.

До речі, картина подібного характеру була і в хаті батька І. Нечуя-Левицького у Стеблеві [74; с. 12].

Інші свої етнографічні записи письменник переважно використовував у власній творчості, звертаючись до них як до джерела колоритного слова та образу і як до компонента живого народного побуту. Про це свідчать не тільки повісті, оповідання і п'єси І. Нечуя-Левицького, а й безпосередні його зізнання. Скажімо, в одному з листів до Н. Кобринської він писав: «Прийдеться знайти підходяче слово, то ніяк його дібрати. Знаєте, що тоді роблю? Нагадую собі наші пісні і якраз знаходжу те, що треба» [30; с. 270].

У цьому випадку письменник звертав увагу своєї сучасниці на народну поезію як арсенал поетичного слова та образу. Подібно ж він радив і Б. Грінченкові на початку його творчого шляху «добре вчитуватись в збірники українських народних пісень, хоч не зовсім, але хоч трохи щоб на Вашій музі залишили слід народності та національності» [30; с. 289].

Усі наявні матеріали з власних публікацій І. Нечуя-Левицького (задокументовані зразки з його літературно-критичних та мовознавчих праць, лібрето опери «Маруся Богуславка» та ін.), публікації з його архіву в десятитомному зібранні творів письменника, а також українські народні пісні з його альбому часів навчання в Київській духовній семінарії вмістив дослідник О. Дей у збірнику «Народні пісні в записах Івана Нечуя-Левицького» [74]. Нині ця праця є основним джерелом для вивчення фольклорних інтересів письменника, а також свідченням вагомого внеску І. Нечуя-Левицького в розвиток краєзнавства, фольклористики та етнографії України.

І. Нечуй-Левицький був визначним знавцем народного побуту і духовної культури українського народу,

що передусім необхідно було йому як письменникові. Сучасники, як зазначає дослідник О. Дей, убачали в його особі й визначного збирача та дослідника фольклору, і тому на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у вересні 1874 року І. Нечуя-Левицького було обрано членом цього товариства.

Дослідження етнокультури українського народу стало важливою складовою національно-культурної та громадсько-політичної діяльності І. Нечуя-Левицького, який зробив досить вагомий внесок у розвиток української та європейської етнографічної науки, яка в період життя митця перебувала на етапі свого становлення. Використання фольклору в творчості письменника, правдиве, науково достовірне зображення ментальних етнічних рис українців Західної та Наддніпрянської України робить його художні твори та етнографічні студії цінним внеском у вивчення та дослідження етнокультури українців.

Розділ дванадцятий

ЦЕНзуРА. ЖАНДАРМЕРІЯ

...возвращаемая при сем рукопись на малороссийском языке под заглавием «Кайдашева симья», повесть Ивана Левицкого, должна быть запрещена к напечатанию.

*Начальник Главного управления
по делам печати
21 мая 1884 г.*

Цензура, за визначенням сучасних дослідників, є дієвим знаряддям урядового впливу на створення, зберігання, розповсюдження і споживання соціальної інформації. Опції цензури незмінні: контроль, охорона, санкція, регламентація, репресія, але значення й ієрархія їх у часі змінюються залежно від політичної кон'юнктури. Відомості історичного характеру завжди розглядалися як соціально важливі, тому в різний час накладалися заборони на висвітлення тих чи інших проблем, фактів, діяльності особистостей, замовчувалися цілі історичні періоди, історичні персоналії. Цензурні вимоги та обмеження істотно впливали на зміст історичної літератури як наукової, так і художньої [102; с. 20].

З середини XIX століття в українських культурницьких процесах спостерігаються певні закономірності,

властиві багатьом народам Європи, що перебували під імперською владою й торували шлях до незалежності. Якщо в першій половині XIX століття пошук шляхів еволюції національної культури спирався насамперед на національну минувшину, її ідеалізацію (особливо козацько-гетьманської доби), то в другій половині відбулася трансформація суто культурницького руху до створення інфраструктури української культури. У другій половині XIX століття організаційно згуртованішою стає українська інтелігенція, яка висуває новий ідеологічний принцип національного визволення — «повернення обличчям до народу», що передбачав духовне, а згодом і політичне самовизначення. Важливим було й те, що впровадження саме цієї ідеології відкрило мовну та етнічну єдність усіх українських земель як передумови культурного, а згодом і політичного об'єднання українців. На цій ідеологічній основі формується й національний менталітет. Формування національно свідомої інтелектуальної еліти Наддніпрянської України відбувалося в умовах жорсткого урядового тиску, заборон та утисків з боку цензурних органів російського самодержавства [104; с. 125].

У різні епохи повноваження російської імперської цензури наповнювалися специфічним змістом, причому зміни відбувалися в напрямі посилення урядового контролю над інформаційним простором у суспільстві. Зі зростанням значення засобів масової інформації в XIX столітті, їхнього впливу на формування суспільної думки, умонастроїв пересічних підданих, із підвищенням культурного та освітнього рівня населення, цензура ще більшою мірою ставала засторогою до поширення опозиційних ідей, що підривали засади самодержавного устрою. До інституцій, що мали такі функції, належала і духовна цензура.

Діяльність органів духовної цензури в зазначений період регламентувалася Цензурним статутом 1804 року. У 1808–1809 роках була проведена реформа духовних навчальних закладів, що зачепила і духовну цензуру, якою опікувались духовні академії та створені при них особливі цензурні комітети. До складу цих комітетів включали професорів, у тому числі світських вищих навчальних закладів. За рішенням Священного Синоду при кожній духовній академії створювались духовно-цензурні комітети. Первісний склад і спосіб дій комітетів при академіях були визначені нормами Статуту духовної цензури, які не змінювались з 1828 року і залишалися дійсними до 1905 року, що негативно позначалося на розвитку діяльності семінарських та академічних бібліотек. Рік 1828 дуже важливий в історії цензури в Росії: у цьому році центральне цензурне відомство перейшло з підпорядкування міністерства народної освіти до міністерства внутрішніх справ відповідно до прийнятого нового Цензурного статуту і введення в дію норм особливого Статуту духовної цензури від 22 квітня 1828 року [130; с. 27].

Зіткнення з цензурними органами не уникла й родина І. Нечуя-Левицького, зокрема йдеться про відносини Семена Степановича Левицького з органами духовної цензури. За словами С. Єфремова, «цікава взагалі була доля його культурно-просвітніх заходів. Казання Семена Левицького, коли він послав їх до друку у Київ, віддано на розгляд до духовної академії, а там засудили їх за мову, очевидно,— українську: язик, мовляв, не достоїн церковної кафедри» [79; с. 9].

Заборони у використанні рідної мови, а також загальні обмеження в розвитку української культури справили негативний вплив на ціннісні орієнтири та

життєву позицію батька І. Нечуя-Левицького, просто-го парафіяльного священика. Як зазначає дослідник С. Єфремов, «всі оці невдачі зневірили старого Левицького, полишаючи йому вільною і не наказаною одним-одну стежку, одну сферу інтелектуальних переживань — чисто особисту, як читання книжок, записування казаннів, без надії, проте, побачити їх надрукованими» [79; с. 10].

Можемо припустити, що С. Левицький, маючи такий негативний досвід, застерігав сина від обрання письменницького шляху, що міг спричинити конфлікти як з державною, так і з церковною владою. Не даремно митець в автобіографії розповідає, що батько не знав про початок його літературної діяльності, хоча перші повісті були надруковані в «Правді» ще за життя С. Левицького [30; с. 17].

В автобіографії «Життєпись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим» письменник згадує про свої перші кроки на літературній ниві, про проби пера ще під час навчання в Київській духовній академії. «В мене з'явилась думка писати оповідання українським язиком для “Основи”, але вона швидко потім перестала видаватись,— занотовує він і уточнює: — Після скінчення курсу академії <...> в Полтаві я почав писати українську повість “Дві московки”» [30; с. 15–16].

Літературний дебют І. Нечуя-Левицького відбувся на сторінках часописів, що видавались на українських землях, підвладних династії Габсбургів. Надруковані перші твори письменника, як зазначає академік С. Єфремов, з'являються «року 1868-го у львівській “Правді”, під псевдонімом Іван Нечуй. Так, першою друком побачила світ згадана вже повість “Дві московки” і того ж таки року “Бориславська ніч, або Рибалка Па-

нас Круть”»; через цілий 1869-й рік тягнеться у “Правді” ж таки друком велика повість “Причепа”. Року 1872-го названі три повістки вийшли вже й окремою книгою у Львові під заголовком: “Повісті І. Нечуя”» [79; с. 19].

Національно-культурницька активність української інтелігенції, в тому числі і політичні форми, раніше набуває легально організаційних форм в імперії Габсбургів, політика якої в українському питанні і щодо українського друкованого слова була більш ліберальною. Так, з 60-х років XIX століття українська мова використовується в Австро-Угорському сеймі, тому ця ліберальна суспільно-політична ситуація сприяла тому, що журнал «Правда» був провідним органом патріотичного руху в українських землях у складі Австро-Угорщини, який гуртував українців на позиціях національної ідеї. Часопису «Правда» матеріально допомагали письменники — піддані Російської імперії О. Кониський, П. Куліш, підтримуючи патріотичні починання західноукраїнської інтелігенції [39; с. 10].

Як зазначено вище, І. Нечуй-Левицький в українському народівському літературно-науковому журналі «Правда», що виходив у Львові, надрукував свої перші літературно-критичні та культурологічні трактати українською мовою, які в умовах політики цензурних обмежень, що діяли в Російській імперії, не мали перспектив бути опублікованими, а їх автор не міг ознайомити читацький загал зі своїми критичними поглядами. Причиною такого стану речей, на думку дослідників, були обмеження щодо видання книг українською мовою в Російській імперії, визначені «Циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р.», у якому зазначалось:

«Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой стороны, имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Св. Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить. О распоряжении этом было повергаемо на высочайшее государя императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное монаршего одобрения» [113; с. 240–241].

Крім літературно-критичних та культурологічних трактатів у часописі «Правда», в іншому львівському виданні — журналі «Основа» був виданий аналітичний трактат І. Нечуя-Левицького «Органи російських партій» (опублікований у 1871 році під криптонімом І. Н.). За оцінкою сучасного дослідника М. Чернопиского (він першим виявив і опублікував цей трактат) автор спробував проаналізувати періодичні видання найбільш поширених суспільно-політичних течій у Російській імперії, розкрити їхні ідейні засади. У цьому аналітичному огляді письменник, за висновком дослідника М. Чернопиского, «показав, як дико на фоні цивілізованої Європи виглядає пропагована Москвою та Петербургом ідея “обрусения окраин

империи” таких реакціонерів, як московський професор Катков, партії слов’янофілів, або, як їх точніше іменували, слов’яноїдів, їх численних прихвостнів» [258; с. 72].

Наступні літературно-критичні та культурологічні статті І. Нечуя-Левицького стали наслідком осмислення ним суспільно-політичних чинників, що визначали умови розвитку української літератури, творчої діяльності українських поетів та прозаїків і були, на думку ряду дослідників, пов’язані з попереднім — кишинівським періодом громадсько-політичної та національно-культурної діяльності митця (з 1873 року І. Левицький працює в Кишинівській чоловічій гімназії викладачем російської словесності). Крім літературної діяльності (у роки вчителювання в Кишинівській гімназії митець створив лібрето «Маруся Богуславка» (1875), драму «В диму та в полум’ї» (1875), комедію-водевіль «На Кожум’яках» (1875)) І. Нечуй-Левицький — активний учасник зібрань прогресивної місцевої інтелігенції, на яких висловлює свої погляди щодо суспільно-політичних процесів у Російській імперії та їхнього впливу на становище українства. Про цю діяльність прозаїка у своїй монографії «Іван Левицький Нечуй» академік С. Єфремов зазначав: «На чолі гуртка став І. С. Левицький, вже тоді популярний і відомий письменник, — згодом він те кишинівське життя, змагання і товариство й описав у повісті “Над Чорним морем”. Члени гуртка частенько збиралися, читали гуртом літературні новинки, ділилися думками з приводу прочитаного або виступали з власними рефератами, присвяченими питанню життя і письменства» [79; с. 21]. Власне, один з рукописів трактатів, представлених І. Нечуєм-Левицьким для обговорення серед членів цього гуртка, на початку 1920-х років українському

академіку С. Єфремову передав О. Гребенецький, який отримав його від Д. Щеглова, який був близьким до згаданого українського гуртка. Цей власноручний рукопис праці Левицького академік і використав під час написання першої монографії, присвяченої життю та творчості письменника [39; с. 11].

На думку академіка С. Єфремова, у трактаті «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини», надрукованому у львівському часописі «Правда» під редакційним заголовком «Сьогочасне літературне прямування», молодий літератор намагався окреслити «цілу програму літературного й почасти громадського прямування свого покоління» [79; с. 21].

Цей літературно-критичний трактат І. Левицького складався з двох частин: перша була надрукована в II томі XI річника львівського журналу «Правда» за 1878 рік (с. 1–41), друга — у 1884 році (через брак коштів журнал виходив з тривалими перервами), у літературному збірнику, що вийшов додатком до XIII річника цього ж журналу (упорядники В. Барвінський та І. Франко). Щоб убезпечити автора, тоді вчителя Кишинівської гімназії, від переслідувань з боку російської адміністрації та жандармерії, трактат було надруковано анонімно. Найперше свідчення про його авторство знаходимо, за висновком дослідника М. Чернопиского, у листі І. Франка, написаному 26 грудня 1878 року до О. Рошкевич, де він переказує своїй нареченій зміст упорядкованого спільно з М. Павликом збірника «Молот» і не без бравади додає: «На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної Правди <...>, а іменно на статтю Левицького (автора “Хмар“, “Джері“, “Причепи”). Літературне прямування новіших літератур Левицького сокрушаю вельми

і висказую рішуче деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками правдянами» [258; с. 71].

На суспільно-політичні обставини написання трактату «Непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини» звертає увагу дослідник М. Чернопиский, зазначаючи, що трактат написаний І. Нечуєм-Левицьким у відповідь на акт російського самодержавного режиму — затвердження імператором Олександром II Емського указу 18 травня 1876 року, спрямованого проти дій передового українства з відродження та розвитку національної мови, літератури, музики, культури.

І. Нечуй-Левицький, за оцінкою М. Чернопиского, «постійно стояв у козацькому дозорі, стояв баштовим на оборонній вежі української духовності перед новітнім наступом вишколених ординців імперської Московії. Письменник усвідомлював цю свою місію. Свій третій антиімперський полемічний трактат «Українство на літературних позвах з Московщиною» (1891) він підписав характерним псевдонімом І. Баштовий. У трактаті автор «уважно анатомував московських учених культуртрегерів, ніби лібералів, ество яких маскує підступне імперське жало того ж таки обрусенія» [258; с. 73].

Антисамодержавні трактати І. Нечуя-Левицького віддзеркалюють нову добу в історії української нації — добу її державно-політичного відродження на ґрунті національної ідеї. Письменник усвідомлював, що цю ідею не може вбити обрусіння зверху, «бо коли появилась у нас ідея національності, то її не здолає жодна сила» [258; с. 73].

Діяльність І. Нечуя-Левицького привернула увагу поліції, яку насторожували настрої вчителя та його виступи на захист рідного народу, української літера-

тури та мови [83; с. 18–19]. Серед архівних документів збереглося свідчення щодо діяльності кишинівського гуртка. У листопаді 1881 року начальник Бессарабського губернського жандармського управління конфіденційно доповідав по інстанції: «Весною 1879 р., коли в Кишиневі були поширені зібрання молоді, проводилась розклейка та розсилка прокламацій, а слідом за цим почалися адміністративні висилки, в той час звернув на себе увагу вчитель російської мови в Кишинівській гімназії, колезький радник Іван Семенович Левицький як завзятий хохломан. Тоді в садах з'явилися гуртки, і в одному з них брав участь Левицький, завжди в глухій алеї, котрий перед іншими проповідував енергійно. За дальшими агентурними спостереженнями виявлено, що І. Левицького відвідували деякі семінаристи, що він сам підтримує зв'язок з М. Драгомановим та ін., друкує свої твори за кордоном, пропагує серед молоді Кишинєва малоросійську літературу» [19; с. 9].

Аналізуючи кишинівський період діяльності письменника, радянський академік-мовознавець О. Білецький в 1960-х роках, висловив припущення, що причина звільнення письменника з кишинівської гімназії крилася в національно-культурній діяльності І. Нечуя-Левицького, і при цьому він посилається на повість «Над Чорним морем», у якій, на його думку, є багато автобіографічних моментів [61; с. 247].

Характеризуючи суспільно-політичні чинники та аналізуючи ставлення ряду вищих посадових осіб Російської імперії до українського питання, сучасний російський історик О. Міллер звертає увагу на той факт, що ситуація, яка склалася з розглядом у Головному управлінні друку рукопису праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу», стала приводом до

обговорення на рівні вищих сановників Російської імперії питання щодо необхідності змін обмежувальних положень Емського указу. Це обговорення фактично вилилося у форму політичного протистояння між головою Верховної розпорядчої комісії з охорони державного порядку та громадського спокою М. Лоріс-Меліковим та його опонентом — головою Комітету міністрів Російської імперії П. Валуєвим. М. Лоріс-Меліков вважав, що боротьба з терористичними організаціями на зразок «Народної волі» має бути доповнена союзом з благонадійною частиною суспільства, лояльності якої він прагнув домогтися скасуванням найсуворіших обмежувальних норм Емського указу, тоді як П. Валуєв був одним із головних ініціаторів репресивних заходів щодо україномовних книговидач [113; с. 204–208].

Знаючи про протистояння між вищими імперськими сановниками, харківський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков 1880 року прагнув скористатися цим, відстоюючи ідею необхідності пом'якшення урядової політики щодо української національно свідомої інтелігенції, в цілому лояльної до центральної російської влади. Тому він також ініціював перегляд ряду положень Емського указу. 10 січня 1881 року він відправив телеграму київському генерал-губернатору М. Черткову, у якій просив надіслати йому всі матеріали Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, явно розраховуючи, що отримає можливість відновити діяльність Відділу в Харкові. Офіційним приводом для надсилення прохання харківського генерал-губернатора став запит Головного управління друку від 9 грудня 1880 року про можливість допущення до друку двох книг українською мовою — альманаху «Руська хата»

і книги І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу», у якій він одним із перших спробував подати опис та характеристику української міфології як окремої самобутньої складової міфології загальнослов'янської. Висловившись на користь публікації цих видань, О. Дондуков-Корсаков відзначав, що «дозвіл на обіг окремих видань перебуває в близькому зв'язку з питанням про допущення до вживання малоруської мови в літературі та школі взагалі» [113; с. 208].

Ці загальні питання О. Дондуков-Корсаков розглядав у багатосторінковій і дуже ретельно підготовленій «Записці про малоросійську мову», доданій до листа. Це, мабуть, найбільш ґрунтовно підготовлений документ про українське питання з усіх написаних у бюрократичних структурах часів царювання Олександра II. У своїй записці О. Дондуков-Корсаков визначає українське питання як «справу найбільшої державної важливості, неправильна постановка якого здатна викликати незлічені ускладнення в майбутньому як щодо внутрішньої, так і зовнішньої політики. Основна частина документа присвячена аналізу думок, висловлюваних на цю тему в пресі. Самих українофілів за їхніми публікаціями О. Дондуков-Корсаков звинувачував у нещирості та недомовленості їхніх цілей [113; с. 209].

Трагічна загибель Олександра II 1881 року в результаті терористичного акту призупинила розгляд питання щодо зміни положень Емського указу, які продовжували діяти до 1905 року. Рішенням стосовно книги І. Нечуя-Левицького стала така резолюція: «Згідно з поданням від 24 листопада минулого року за № 1489 повідомляю Санкт-Петербурзький цензурний комітет для відповідного розпорядження, що брошури закордонного видання на малоросійському наріч-

чі «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Написав Іван Левицький у Львові. 1876» і «Руська хата. Буковинський альманах за рік 1877 Львів і Чернівці», надруковані з відступами від загальноприйнятого російського правопису, повинні бути заборонені до розповсюдження в Росії в силу Найвищого повеління від 18 травня 1876 р.» [19; с. 8–9].

І після виходу на пенсію та переїзду до Києва І. Нечуя-Левицький перебував під пильним жандармсько-поліційним наглядом. Зокрема, він опинився в полі уваги спеціальних правоохоронних органів під час урочистостей, організованих на честь відзначення 35-літнього ювілею його творчої діяльності, який відсвяткували передові представники української національно свідомої інтелігенції в 1904 році. Ювілейні урочистості засвідчили шану, якою користувався видатний майстер художнього слова серед передового українства. На святкування 35-ліття літературної творчості письменника в Києві зібралися численні гості з Москви, Петербурга, Варшави, Львова, Чернівців, Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова та інших міст і сіл. 19 грудня 1904 року на ювілейному вечорі в приміщенні Літературно-артистичного товариства з вітальними промовами виступили Олена Пчілка (вручила ювілярові портрет Т. Шевченка), М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, О. Маковей, М. Глінка (польською мовою) та інші видатні письменники й діячі українського руху. Вони відзначали велику заслугу І. Нечуя-Левицького в розгортанні національно-культурницької діяльності. Було також зачитано численні поздоровлення, вітальні адреси і телеграми на ім'я ювіляра, зокрема від Панаса Мирного і Володимира Короленка з Полтави, від редакції «Літературно-наукового вісника», Наукового товариства

ім. Т. Шевченка, товариства «Просвіта», драматичного товариства ім. І. Котляревського, «Львівський боян», «Академічна громада» та інших. На честь І. Нечуя-Левицького 31 грудня 1904 року було поставлено комедію «За двома зайцями» (здійснена М. Старицьким переробка п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках») за участю І. Карпенка-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського — славнозвісних братів Тобілевичів, які вручили ювілярові срібний вінок [209; с. 6].

Архівні матеріали засвідчують, що київське охоронне відділення встановило таємний, не санкціонований офіційно нагляд за ювілейними торжествами, докладно доповідаючи про все в Петербург. Жандарми чекали на цей час значних виступів, антиурядових протестних маніфестацій, зокрема у зв'язку з приїздом зі Львова одного з видатних представників українського руху Галичини — Івана Франка. Начальник департаменту поліції наказав арештувати І. Франка разом з організаторами ювілейних зборів, присвячених статському радникові І. Левицькому. Наляканий телеграмою з департаменту поліції, київський губернатор П. Саввич, зі свого боку, зажадав від охоранки докладного звіту про цей ювілей. Відразу ж після ювілейних торжеств він надіслав у київське охоронне відділення запит такого змісту: «22 декабря 1904 г. Секретно. Начальнику Киевского охранного отделения. Прошу Ваше высокоблагородие сообщить мне, какие имеются у Вас сведения о происходившем во время чествования 19 сего декабря в помещении Литературно-артистического общества юбилея писателя Левицкого. Губернатор генерал-майор Саввич» [209; с. 7].

У своєму донесенні начальник київського охоронного відділення підполковник Спиридович перелічує представників редакцій та інших громадських органі-

зацій, присутніх на ювілеї І. Левицького, підкресливши, що промовці у своїх виступах вимагали конституції, висловлювались проти заборони українського друкованого слова, викладання в школах українською мовою» [209; с. 7].

Стеження царських жандармів та заборони з боку цензури як інструмента підтримання самодержавних порядків не перешкодили національно свідомій громадськості віддати шану таланту та привітати письменника з річницею творчої діяльності.

Прикметно, що саме на цьому ювілейному вечорі українські прогресивні діячі культури прийняли рішення звернутися до царського уряду з вимогою скасувати «горезвісні закони», спрямовані на придушення української літератури і культури, а саме так званий Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Учасники урочистостей ухвалили звернутися до Комітету міністрів з вимогою запровадити в школах українських губерній Російської імперії викладання навчальних предметів рідною мовою для українських дітей. У цьому зверненні, зокрема, зазначалося: «У такому становищі народ позбавлений засобу, єдино придатного для проведення в темні маси знань,— книги і школи рідною мовою, завдяки чому десятки років підтримується темрява серед народу, знищують його духовні сили і затримують економічний розвиток. Українська інтелігенція позбавлена своєї літератури, позбавлена можливості будь-якого ясного вираження своїх думок, так багато днів у тій надто вузькій галузі оригінальної белетристики, яка, очевидно, є незабороненою, письменники зазнають не обмеженої нічим сваволі цензорів. Тому ми, що підписались, глибоко переконані в необхідності скасування зазначених заборон, вважаємо своїм обов'язком

довести викладене до відома міністра внутрішніх справ» [209; с. 6].

Це звернення, як стверджує дослідник М. Мандрика, підписали понад 120 культурно-освітніх діячів — цвіт української нації, а саме: В. Антонович, В. Перетц, С. Тимченко, Б. Грінченко, В. Науменко, М. Коцюбинський, П. Житецький, С. Тобілевич, Т. Рильський, О. Косач, Є. Чикаленко, Н. Тобілевич, І. Стешенко, В. Чехівський, В. Дурдуківський, М. Лисенко, О. Кошиць, К. Стеценко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Косач, С. Єфремов, Ф. Красицький, В. Стефаник, І. Тобілевич та інші.

Ініціатива звернутися до царського уряду з названою петицією належала чернігівському земському діячеві І. Шрагу. Вимогу було подано з доповідною запискою редакції журналу «Киевская старина», і в січні 1905 року направлено в Петербург царському уряду. Російська Академія наук підтримала це прохання і звернулася до міністра внутрішніх справ із «Запискою про скасування обмежень малоросійського друкованого слова». Проте всі ці вимоги були відхилені урядом. Міністр внутрішніх справ наклав на цю петицію таку резолюцію: «Оставить без движения» [209; с. 6].

Відзначення ювілею І. Нечуя-Левицького, задокументоване в жандармських звітах, зокрема документах цензурних відомств, засвідчує пильну увагу правоохоронних інституцій самодержавної Росії до українського руху, національно-культурницької діяльності його найбільш свідомих і активних діячів. Серед них був і лагідної вдачі, тихий та скромний у побуті, але дошкульний у слові та твердий переконаннями у справі захисту права свого народу вільно спілкуватися рідною мовою І. Нечуй-Левицький.

Таким чином, цензурні заборони та утиски, що перешкоджали творчості І. Нечуя-Левицького, не вплинули на активну національно-культурницьку діяльність письменника, одного з учасників літературного процесу другої половини XIX століття, про який М. Грушевський писав: «Історія нашої літератури відродження є zarazом історією нашого відродження національного й культурного, нечасто літературі випадало таке важне значення в житті народу. <...> Українське слово <...> вирятувало українсько-руський народ від видимої загибелі» [88; с. 712].

Розділ тринадцятий

ПЕРЕКЛАДАЧ БІБЛІЇ. УКЛАДАЧ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА

Біблія є найправдивішим висловленням, будь-коли вираженим літерами нашого алфавіту, що вийшли з душі людини, крізь яке, ніби крізь Богом відчинене вікно, всі люди можуть подивитися на тишу вічності й розгледіти вдалині проблиск давно забутого дому.

Томас Карлайл

Не бійтесь заглядати у словник —
Це пишний яр, а не сумне провалля,
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

Максим Рильський

Святе Письмо — це не звичайна книга, ще одна між мільйонами книжок, які з'явилися на світі впродовж віків. Це книга дуже особлива, книга, в якій записане Слово Боже. Бог і Його Слово не прив'язані до якоїсь однієї культури, мови, одного народу. Бог не ховається від нас за якусь одну географічну обставину чи за одну мову. Кожному з нас Він дає можливість безпосередньо в дуже зрозумілий спосіб своєю рідною мовою сприйняти Його Слово [300].

Біблія поєднує сакральну і літературну функції, «Дух і Літеру». Старий і Новий Заповіти — високохудожні тексти гебрейської і (меншою мірою) грецької культурної полісистем. Усі канонічні книги Старого Заповіту написані гебрейською мовою (івритом), з незначними арамейськими і халдейськими вкрапленнями. Второканонічні книги, найімовірніше, були створені грецькою. Книги Нового Заповіту, за винятком Євангелія від Матвія, написані грецькою, а Євангеліє від Матвія — сіро-халдейським діалектом гебрейської мови. У духовному сенсі Біблія — це Книга Книг, вічна Книга, у котрій визначальною є не лише синхронна, але й висхідна діахронна проекція (спрямування на майбутнє покоління). Біблія як прототекст породжена текстовістю, яку можна проаналізувати, і Духом, що не піддається аналізу [177; с. 214].

Універсальність Біблії — відносна категорія. Біблія як центральний текст європейської культури фактично не має загальнодоступного оригіналу, і саме її національні переклади визначають особливості біблійних мовних картин світу, які, відповідно, зумовлюють своєрідність авторських інтерпретацій. Оскільки «християнство як релігія з самих витоків залежало від перекладу», переклади Святого Письма не просто заміняли оригінали: вони самі ставали оригіналами, які, як вважалося, мали силу об'явлення. Перші такі «переклади-оригінали» і досі сприймаються як сакральні канони [177; с. 214].

Византійська традиція втілилася в церковнослов'янських перекладах Святого Письма, першоджерелом яких слугували переважно грецькі тексти. Найважливішою церковнослов'янською Біблією стала Острозька Біблія (1581), яка вперше об'єднала всі книги Святого Письма включно із второканонічними. Навіть Москов-

ська Біблія 1663 року, що заклала основу всіх наступних варіантів церковнослов'янського тексту для Російської православної церкви, була, як наголошується в її передмові, лише передруком «с готового переклада князя Константина Острожського печати неизменно, кроме орфографии и некоторых в мале имен и речений». Передруки тексту Острозької Біблії сприяли тому, що вжитий у ній варіант церковнослов'янської мови став найавторитетнішим [85; с. 320].

Перші часткові переклади народною мовою в Україні з'явилися в другій половині XVI століття. Метою цих «учительних Євангелій», як і англомовних перекладів періоду Реформації, було зробити Біблію зрозумілою для простого люду. Як зазначає І. Франко, Реформація «бухнула, мов велика пожежа, не лише по Німеччині, але й по всіх її сусідніх краях <...>, не минаючи й нашої України, і скрізь під її подихом бачимо зусилля чи то одиниць, чи більших корпорацій — дати народним масам повну Біблію, виложену по змозі чистою народною мовою» [142; с. 403].

Наприкінці 30-х або на початку 40-х років XIX століття Святе Письмо перекладав М. Шашкевич, зокрема, він здійснив повний переклад Євангелія від Івана. Зберігся рукопис його перекладу чотирьох глав Євангелія від Матвія [177; с. 216].

Історія перекладів Святого Письма новоукраїнською мовою починається 1861 року, коли інспектор Ніжинської гімназії вищих наук П. Морачевський завершив переклад Євангелій. Дещо пізніше він переклав Псалтир, Діяння Апостолів і Апокаліпсис. На жаль, попри схвальну оцінку Російської академії наук, цей переклад не побачив світу за життя П. Морачевського і тривалий час поширювався лише в рукописних копіях. У 1863 році, коли вступив у дію Валуєв-

ський циркуляр, Священний Синод заборонив друк Євангелій. Уперше переклад П. Морачевського видали лише 1906 року. Невеликим накладом його перевидували в 1914 і 1917 роках. Перекладом П. Морачевського й досі послуговуються під час богослужінь у Канаді та США, де він перевидався в 1948 і 1966 роках відповідно. У 2007 році Святе Євангеліє в перекладі П. Морачевського вийшло друком у київському видавництві «Простір» [177; с. 216].

Незалежно від П. Морачевського над перекладом Біблії працював В. Александров. Його переклади Книги Буття, Виходу, Йова і Товита поширювалися у вигляді літографій, що видавалися в невеликій кількості. У 1883 році В. Александров опублікував переклад Псалтиря під назвою «Тихомовні співи на святі мотиви» [177; с. 216].

Першим повним українським перекладом Біблії стала праця П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького (1903). За однією з версій, задум узятися до перекладу Святого Письма в П. Куліша визрів у роки його державної служби чиновником з особливих доручень царського уряду у Варшаві (1864–1867). Побутує також думка, що це був давній задум, спільний з Т. Шевченком або з М. Костомаровим.

Будучи безпосередньо причетним до заснування у Львові літературного журналу «Правда», П. Куліш спочатку публікує там переклади двох Давидових псалмів та двох Мойсеевих пісень (числа 39 і 45 за 1868 рік), а потім — Книгу Йова. У 1869 році як додаток до цього журналу виходить ціле П'ятикнижжя Мойсея, що мало назву: «Святе Письмо, або вся Біблія Старого і Нового Завіту русько-українською мовою переложена. Частина I. П'ять книг Мусієвих». «Давидові Псалми» увійшли до Псалтиря, виданого 1871 року

під псевдонімом Павло Ратай. У Відні, у ці ж роки, І. Пулюй переклав і видав двома виданнями «Молитвослов» (1869 і 1872). Кулішеві переклади Біблії, як пізніше Пулюїв «Молитвослов», викликали шалений спротив у частини духовенства москвофільської орієнтації, що категорично виступала проти введення української народної мови в церковну літературу та обряд. Лише завдяки прихильному ставленню до цієї справи митрополита Спиридона Литвиновича П. Кулішеві вдалося уникнути великих неприємностей. У той же час святоюрський отець М. Малиновський, якому був переданий на рецензію рукопис переробленого для другого видання «Молитвослова» Івана Пулюя, прирік його на знищення, «яко отрую, загибуню для руського народу». Причинами такої заборони було те, що, на думку М. Малиновського, 1) Пулюй вважав кулішівку і так звану українщину якимось тайним ключем, за допомогою якого можна було б «відкрити» розуміння церковних служб і молитв церковнослов'янською мовою; 2) українські переклади слов'янських текстів є навмисною агітацією молитися по-українськи; 3) українщина і кулішівка ще «не допровадили» нашої літератури до такої досконалості, щоб вона могла служити взірцем для перекладів; 4) слово «насушний» ложно перекладається як «щоденний», наше «вірую» називається «апостольським», п'ята заповідь Божа перекладається словом «не вбивай», а головна чеснота «мужество» передається словом «муженність», слово «дариносима» перекладається як «яку в дарах носять». М. Малиновський сподівався, що І. Пулюй упокориться, але вже тоді останній виявив немало сміливості і тверду волю, давши аргументовану й розвінчувальну відповідь своїм «Листом без коверти». Він писав, що право знищення без об'єктивних на те причин було

правосильним у XV столітті, коли знищували не лише рукописи, але й живих людей, у XIX столітті все не так. Свій переклад молитовника Пулюй обороняв сміливо і відверто: «Одягнувшись плащиком “малоруським”, воюєте проти “українщини”, вбачаючи в українському народові не рідного брата, а якогось чуженицю, ворога». Перекладач звертався до М. Малиновського за порадою та мудрим словом, натомість отримав приниження і образи. Однак І. Пулюй був настільки порядною і освіченою людиною, що не став «відкидуватись болотом», а лише виставив проти М. Малиновського «зеркало правди». У листі-відповіді автор стверджував, що «кожна бесіда, що жие в народі, є для нього тайним ключем, котрим може відтворити розуміння церковної, як і кожної чужої мови та розуміння всякої науки. Забороняти народові молитовник в його власній мові, а давати незрозумілий, значить, що годиться: нехай нарід розуміє молитву, як хоче» [177; с. 217]. Уміння І. Пулюя обстоювати права української мови високо оцінив І. Франко, зауваживши, що «Пулюй 1871 р. дав себе знати в руській письменстві як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі — вживання народного язика в церковних книжках» [177; с. 218].

Безпосередньо з текстами Святого Письма Пантелеймон Куліш розпочав працювати, перебуваючи у Венеції, в Італії, в родині Білозерських. Але оскільки у Венеції було недостатньо літератури, він переїжджає до Відня. Прискорило перекладацьку працю Пантелеймона Олександровича знайомство у Відні з галичанином Іваном Пулюєм, вихованцем Віденського університету, видатним фізиком (саме він відкрив промені, які сьогодні називаємо «рентгенівськими»), філософом, богословом, перекладачем, який багато

в чому поділяв погляди П. Куліша. Перша зустріч двадцятичотирирічного студента-богослова і відомого письменника відбулася з ініціативи П. Куліша навесні 1869 року у Відні. Пізніше Пулюю згадував про неї так: «Перша зустріч наша <...> була не конвенціональна, а вельми сердечна. Куліш очарував мене своїм незвичайно широким світоглядом, і великою щирістю до літературного діла в Галичині, і своєю ніжністю в розмові. Пішла між нами розмова про національні відносини в Галичині, про те, як нам вести далше видавницьке діло, а потім про академічну громаду віденську і львівську. Була розмова і про переклад Святого Письма, над котрим Куліш вже працював, і про потребу народного молитовника» [254; с. 7]. У лютому 1871 року розпочалась їхня безпосередня співпраця над перекладом. І. Пулюю, знаючи давні мови — латину, грецьку, єврейську, — допомагає Кулішеві і в його опануванні давніх мов, і в перекладі текстів. Іван Пулюю залишив такі спогади про спільну працю: «Поділили ми роботу між себе так, що я перекладав із грецької мови, дбаючи більш про докладність, як про красу слова». Пізніше порівнювали ми цей переклад із церковнослов'янським, російським, польським, арабським, німецьким, латинським, англійським і французьким» [254; с. 7].

На той час уже існувало Британське і Закордонне Біблійне Товариство, яке було куратором перекладів Біблії на національні мови всього світу. Воно ж давало офіційний дозвіл на друкування перекладу Біблії, якщо переконувалося, що переклад зроблено правильно і з оригінальних текстів, а не з текстів інших мов. Попередня домовленість з Британським і Закордонним Біблійним Товариством надала перспективу видати офіційним шляхом повний текст Біблії для

українців як Галичини, так і Наддніпрянської України. А приєднання до справи Івана Пулюю дало змогу Пантелеймону Олександровичу приділяти більше часу виправленню перекладеного українською мовою і вивіренню з церковнослов'янським, російським, польським, сербським і латинським текстами [300]. У співпраці з І. Пулюєм П. Куліш досить швидко опанує давні мови староеврейську і старогрецьку, бо оригінали Святого Письма написані саме ними. Тому лєвова частина перекладу належить Пантелеймону Кулішеві.

Саме в період початку спільної роботи П. Куліша та І. Пулюю над перекладом І. Левицький знайомиться з їхнім задумом, про що згадує в листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 року: «За границею я був на другий рік після першої мандрівки і хотів прямувати з Відня в Італію. Я стрівся в Відні з Кулішем, котрий тоді працював з п. Пулюєм над перекладом Євангелія на український язык» [30; с. 326–327].

Провідний дослідник життя та творчості І. Нечуя-Левицького С. Хаврусь припускає, що задум перекладу Біблії з'явився у П. Куліша під час знайомства з С. Левицьким, батьком майбутнього письменника: «Ще в середині XIX століття кирило-мефодіївці передбачали перекласти українською мовою найголовніші книги християнського світу. Так, 1845 року П. Куліш і М. Костомаров відвідали стеблівського священика Семена Левицького — батька І. Нечуя-Левицького, — який в умовах синодальних заборон читав проповіді рідною мовою, надсилаючи їх на затвердження до Київської духовної академії. Однак звітти надійшла відповідь про те, що “украинское наречие не достойно церковной кафедры”. Очевидно, П. Куліш і М. Костомаров під час стеблівської зустрічі

з С. Левицьким зачіпали тему перекладу “Святого Письма” українською мовою. Про зацікавленість цим питанням Семена Степановича неодноразово згадує його син І. Нечуй-Левицький в автобіографіях, спогадах та листах» [254; с. 7].

Підготовлені до друку всі чотири Євангелія були передані до Біблійного товариства через його представника у Відні Мілярда 1871 року. Відповідь була негативною. Головний рецензент перекладу, відомий віденський славіст Франц Міклошевич, зазначив, що переклад досить віддалений від грецького оригіналу й не може бути прийнятий до друку під патронатом цієї організації. Незважаючи на такий суворий вердикт, на скрутний матеріальний стан, Пантелеймон Куліш не припиняє роботи над перекладом. За сприяння брата дружини Василя Білозерського в 1886 році у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові П. Куліш друкує «Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали П. О. Куліш і д-р І. Пулюй». Видання, що складалося з 464 сторінок, зустріли не дуже прихильно. Проти книги виступили передусім греко-католицькі священики та москвофіли, але й українці вдалися до критики [300].

Переклавши Старий Заповіт, від руки переписавши весь цей величезний обсяг текстів, Пантелеймон Куліш переїжджає жити в Україну, у свій хутір Мотронівка в Чернігівській губернії. На деякий час він відкладає передрук. Після численних переробок і доповнень, після чотирнадцяти років листування з Біблійним товариством останнє таки погоджується в 1885 році купити переклад Нового Заповіту. Це видання побачило світ у Відні 1887 року, а через п'ять років було здійснено повторне видання. Ця перемога вселяє П. Кулішеві надію видати повну Біблію в Російській імпе-

рії. Його ідею підтримує М. Драгоманов, який навіть спеціально приїздить до Петербурга, щоб владнати з М. Костомаровим питання про виділення для Кулішевого перекладу спеціальних коштів. Але ці спроби не увінчалися успіхом [300].

У 1885 році стається велика трагедія — на хуторі Мотронівка спалахує пожежа. Це був умисний підпал садиби. І хоча в літературі побутує думка, що разом з усім майном гине в полум'ї й рукопис Старого Заповіту в єдиному примірнику, дослідник О. Лотоцький стверджує, що версія, ніби Кулішів переклад Біблії згорів під час пожежі на хуторі Мотронівка, — неправдива. «Гарячий Куліш» в одному зі своїх листів до М. Драгоманова написав, що, розлючений і подразнений відношенням земляків до нього, спалив свою довголітню працю: «Не в пожарі згорів мій давній переклад Біблії: я спалив його в каміні, — зізнається він у березні 1895 року в листі до І. Пулюя, — гнівлючись на земляцтво, а воно сего й не стоїть — ні по сім, ні по тім боці політишної прірви» [300]. Немає причин не вірити цим словам П. Куліша, адже він працював над новим перекладом до останніх днів свого життя, так і не завершивши його. Дружина П. Куліша, Ганна Барвінок, передала незавершену працю чоловіка на зберігання поміщику В. Тарновському (фундатор Музею українських старожитностей (нині Чернігівський державний історичний музей), який він відписав 1897 року Чернігівському земству). Незабаром помирає і сам В. Тарновський, але встигає домовитися з І. Нечуєм-Левицьким про закінчення перекладу [300].

Варто зазначити, що познайомив В. Тарновського з І. Левицьким саме І. Пулюй, оскільки, як зазначає дослідник Є. Нахлік, «ще у Варшаві десь наприкінці

1867 — у 1868 р. П. Куліш заохочував його [І. Нечуя] пристати до спільної праці над перекладом Святого Письма» [116; с. 284].

Процес роботи над перекладом Іван Семенович згадує в листі до П. Стебницького від 15 березня 1899 року: «Про переклад Св. Письма Морачевського мушу сказати, що й досі його не бачив. Був в редакції “Київської старини” і нікого не застав. Оце сьогодні піду вдруге, може, застану кого. Але, сказати по правді, чи маю я або хтось інший порушувати текст перекладу без згоди з перекладчиком, само по собі, окрім тих випадків, де переклад зроблено невідповідно оригіналові? Тут і закарлючка: принаймні щодо себе, то скажу, що я б не дозволив виправляти комусь мову своїх перекладів Біблії на якийсь інший лад та спосіб... Оце тільки що скінчив переклад “Книги премудрості Соломонової”. Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон — александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софіст! Ця кружанина софістики та риторства схожа на промови президентів французьких або мудро-хитрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що й сам чорт їх не розкрутить» [30; с. 357–358].

Про свою співпрацю з В. Тарновським Іван Семенович сповіщає в листі до І. Пулюя від 2 липня 1901 року: «...бо я вкупі з Тарновським перебирав Кулішеві первописи “Біблії”, списував їх список, доглядав за переписчиками, мав часто розмову з ним про цю справу, про видання “Біблії” чи в Росії, чи в Галичині. В останній рік свого живоття, вже незадовго до смерті, Тарновський казав мені як людині дуже близькій, що якби оце в Росії дозволили надрукувати “Біблію”, то він зараз ладен пожертвувати 3000 карбованців

на видання... (пожертвувати, а не видавати для заробітку, бо небіжчик був вельми грошовитий чоловік)» [30; с. 382].

Про свою працю над Біблією І. Нечуй-Левицький у листі до І. Пулюя від 14 травня 1901 року пише: «Небіжчик Куліш не переложив якраз четвертої частки “Біблії”, і я мусив сидіти коло цієї праці півтора року! Я переложив ось які книги: “Руфь”, 1 і 2 книгу “Параліпоменон”, 1 книгу Ездри, Неемії, 2 книгу Ездри, “Іудифь”, “Товія”, “Есфирь”, “Послання” Єремії, Варуха, книгу пророка Даниїла, книгу премудрості Соломона, 1, 2 і 3 книгу Маккавеїв і 3-ю книгу Ездри і останній псалом. Між ними неканонічні ось які: “Іудифь”, “Товія”, “Послання” Єремії, “Варух”, виділ з пророка Даниїла про Сусанну й змія, указ Артаксеркса в к[низі] “Есфирь”, книга премудрості Соломона, 3-я книга Маккавеїв і 3-я книга Ездри. Ці неканонічні книги в синодальному виданні в Росії всі друкуються обов’язково, і в протестантському виданні (німецькому), Лютера вони друкуються, тільки окреме, на кінці “Біблії”, навіть уривки неканонічні з канонічних книг: указ царя Артаксеркса з книги Есфирі, оповідання про Сусанну з книги пророка Даниїла. Не знаю, чи купує їх Лондонське біблійне товариство. Врешті, коли товариство схоче придбати в власність український переклад, купивши його, то я, само по собі, згодний на це хоч на самі канонічні книги мого перекладу, коли неканонічних воно не видає. А щодо Росії, то неканонічні книги доконче треба було попереказати, бо св[ятий] синод в нас не прийняв би навіть рукопису без цих книг» [30; с. 373–374].

Про завершення роботи над перекладом Біблії І. Левицький повідомляє в листі від 24 червня 1901 року Б. Грінченку, який мав переслати рукопис І. Пулюєві: «Наша справа за продаж українського перекладу Біблії

“Британському й заграничному Біблійному товариству в Лондоні” вже оце скінчилась. Продав переклад Біблії професор Іван Пулюй в Празі, зробивши за-продажний контракт з Мільярдом, заступником Британського біблійного товариства в Відні на продажну ціну — 5000 австрійських гульденів, або 10000 крон. По підписаній Александрою Михайлівною Кулішевою і мною умові, добр. Кулішевій і мені будуть видані гроші тільки тоді, як проф. Пулюй дістане з Чернігова рукописи перекладу усїєї Біблії і передасть їх добр. Штальшмідові, заступникові Британського біблійного товариства в Празі, котрий має уповносиління од Мільярда видати нам через пр. Пулюя постановлену плату. З цієї причини, будьте ласкаві, висилайте таки зараз, не гаючи часу, усі рукописи перекладу в Прагу на ймення проф. Івана Пулюя» [30; с. 380].

У листі до І. Пулюя від 18 липня 1901 року І. Левицький звертає увагу на цікавий факт, а саме на проблему з можливістю користуватися матеріалами перекладу Біблії після смерті В. Тарновського: «На мій лист в Чернігів, щоб вислали в Прагу і первописи, і копії перекладу “Біблії”, бо Британське біблійне товариство бере на свій кошт виправляння й перевірювання рукописів в Галичині, Б. Грінченко одповів мені ось що: “Тарновський оддав Чернігівському земству свій музей з такою умовою, щоб нічого з його ніколи не було видавано й вивожено з Чернігова. Це було надруковано в земських виданнях кілька разів... Земство постановило нікому нічого не висилати з музею, не хоче видавати й сих рукописів не те що за кордон, а навіть і до Києва. Через те я вислати первописів нікуди не можу. Просіть, коли хочете, про се душеприкажчика Тарновського, председателя Чернігівської губернської земської управи Ф. М. Уманця”. Первописи “Біблії”

видають Б. Грінченкові на квартиру для виправок, і то через те, що будівання для музею недобудоване ще зовсім. Очеvidячки, коли така була воля небіжчика Тарновського і потім ще й вийшла постанова земських зборів, то це певна річ, що первописів “Біблії” не видадуть. Шкода й заходу! Довелось б обертатись з проханням до земських зборів, а коли будуть ті збори? Доведеться ждати хоч “до святого голубчика”, як кажуть на селах» [30; с. 387].

Про співпрацю з І. Пулюєм та мову перекладу видатний нечуезнавець С. Хаврусь у своїй статті «І. Нечуй-Левицький — перекладач Біблії» зазначає: «Листування І. Нечуя-Левицького з І. Пулюєм свідчить про те, що вчений фізик не перекладав “Біблію”, а лише редагував переклад та змінював окремі фрази й слова галицьким правописом — “желехівкою”, яку рішуче відкинули П. Куліш та І. Франко. Не прийняв галицького правопису й І. Нечуй-Левицький, пропонуючи І. Пулюю у другому виданні “Біблії” замінити тягучі фрази й незрозумілі для своїх земляків слова: “він йшов по крутій горі і хутчій пішов на рівнину та йшов далій”; хісно, розопсотилась, стручений, стребуємо, борше, ймившись, недоста, бутній і т. ін. Минуло понад три роки після виходу в світ українського перекладу “Біблії”, але читачі Наддніпрянської України так і не сприйняли галицького стилю її викладу. З цієї причини І. Нечуй-Левицький змушений був звернутися із заявою до Британського біблійного товариства в особі його агента А. Моррісона в Берліні, мотивуючи своє клопотання тим, що “Біблія” на галицькому наріччі не буде пропущена синодом в Україну, де проживало 30 мільйонів українського народу. Чи прислухався пан Моррісон до слушного прохання І. Нечуя-Левицького — невідомо» [254; с. 7].

Гонорар, одержаний за переклад Біблії, І. Нечуй-Левицький передав на користь убогих студентів-русинів Львівського університету, кафедру української літератури якого було запропоновано очолити знаменитому авторові «Миколи Джері» та «Хмар» [254; с. 7].

На схилі літ Іван Семенович перекладав українською мовою «Молитовник», проте його авторство так і не було зазначено. Про цю діяльність магістра богослов'я свідчить спогад М. Грінченко, яка також була залучена до цієї діяльності: «...Потім ще знайшлася Ів. Семеновичеві нагальна робота. Тоді єпископ Олексій перекладав Молитовник і попросив Ів. Семеновича допомогти йому. І як же радів старенький з тієї роботи. Який був щасливий. Раз у раз говорив про неї, радився про слова, про вислови. Одного разу від порога почав:

— А як би ви переклали “ангел-хранитель”?

— А ви як переклали?

— Янгол-захисник. Правда гарно?

— Гарно.

Іноді єпископ приїздив до Івана Семеновича; іноді присилав коні і Ів. Семенович їздив до нього. Присилав єпископ таку трусську бричку, що потім бідолашний старий кілька день кородився на спину, але все ж їздив.

Нарешті переклали Молитовник і єпископ мав віддати його до видання, здається, Череповському. Коректувати мусів Іван Семенович, сам того схотів. Прислано було йому коректу разів зо два, а потім нема й нема. Дуже він тим турбувався:

— І що вони собі думають, що не присилають коректи? Я ж усе дужче темнію. Тепер же хоч крізь лупу бачу, а далі вже й крізь лупу не бачитиму — отемнію зовсім. А коректи не було...

Одного разу приходив Іван Семенович з якимсь високим брезклим ченцем. Я здивувалася — що воно? — думаю. Іван Семенович пояснив:

— Це ми з владикою до Вас прохатимем, щоб ви мене замінили, як я помру. Владика і далі перекладатиме богослужбні книги на українську мову. Так треба буде часом порадитися. То вже ви не зрікайтеся!

Я відповіла дуже стримано: владика не сподобався мені. А Іван Семенович радів і говорив веселенько:

— О, бачите, владико! От і єсть! Я ж вам казав, що не покину вас самого і замість себе знайду вам замітника! Знайшов. Тепер уже мене це не турбуватиме.

Через якийсь час бачу у книгарні надрукований Молитовник. Купила два примірники: собі й Іванові Семеновичу. Подумала, що хоч і прикро йому буде, що без його коректи обійшлися, та все ж зрадіє, побачивши книжку. Дома переглянула Молитовник і побачила, що єпископ ані одного словечка не написав про те, що Ів. Семенович допомагав йому. Так боляче стало та погано. Сховала обидва примірники, щоб і не знав старий, що Молитовник надруковано. Так він і помер, не знаючи» [45; с. 121].

Коректури перекладів «Молитовника» віднайшов в архівах нечузнавець С. Хаврусь. Ось як він це описує: «Працюючи в Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки імені В. Вернадського за відрядженням дирекції Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, я натрапив на частину авторської коректурної правки “Молитовника” в перекладі рідною мовою класика української літератури Івана Нечуя-Левицького (33–45 сторінки)». Наприкінці цієї коректури Іван Семенович власноручно написав: «Після цього ще буде глава: “Молитви на усякі випадки в хазяйстві. (Требники Петра Могили)”».

А далі письменник просить видавців прислати наступну коректуру «Молитовника» [146; с. 17]. Далі дослідник зазначає: «Перекладаючи “Молитовник”, мудрий і благородний Нечуй написав до його глав цікаві коментарі, що показують звичаї та обряди в духовно-му житті язичників та християн... Нижче подаються уривки перекладу “Молитовника” та окремі Нечуєві коментарі до нього: “Десять заповідей Закону Божого були дані Богом на горі Сінаї через пророка Мойсея за 1615 рік до Різдва Христового. Заповіді були висічені на двох кам'яних плитках, щоб люди знали волю Божу й не одговорювались, що вони не знали або забули її... Примітки до другої заповіді: Тоді, як були дані заповіді Закону Божого, тільки в євреїв була віра в істинного Бога, а сусідні з ними народи не знали істинного Бога й були язичниками — ідоляцями. Одні звали богом сонце, другі мали за бога небо або землю. Вони постаті нібито тих богів робили з дерева, витісували з каменя або мрамора, ставили ці подобини богів по високих місцях і кланялись їм, і приносили їм жертви”» [146; с. 18].

Цілком справедливо, на наш погляд, твердження дослідників про те, що факт участі Івана Семеновича Нечуя-Левицького в перекладі Біблії не є випадковим, адже редагування його повісті, здійснене П. Кулішем, мало надзвичайно важливе значення для формування мовостилю Івана Левицького; та й історія їхнього знайомства є досить цікавою. А М. Возняк висловлює таку думку: «Як то дивно в'яжеться одно з одним там, де судила доля бути будущині словесній» [171; с. 3].

Таким чином, син священика, випускник духовних шкіл Іван Семенович Нечуй-Левицький, розуміючи, як відзначає М. Тарнавський, що віра — засадничий

складник української культури, особливо сільської [134; с. 152], погодився завершити переклад Біблії, започаткований П. Кулішем, та перекласти українською ще й «Молитовник», до якого додавав коментарі, що мали допомогти пересічним українцям зрозуміти й усвідомити фундаментальні засади християнського віровчення. Це засвідчує неоціненний внесок митця у формування національної самоідентичності українців.

Важливою складовою національно-культурної діяльності І. Нечуя-Левицького стала участь у роботі над упорядкуванням «Словаря української мови». Перекладний українсько-російський словник, виданий у 1907–1909 роках у Києві в 4 томах, зібрала редакція журналу «Киевская старина», упорядкував із додаванням власного матеріалу Борис Ірінченко. Правопис, заведений словником, отримав назву «грінченківка», або «грінчевичівка».

Історія словника сягає ще часів «Основи», коли про свій намір надрукувати український словник заявив П. Куліш. Він же повідомив прізвища осіб, які сприяли йому в збиранні матеріалу: Т. Шевченко, М. Костомаров, О. Маркович, М. Номис та інші. Однак у зв'язку з опублікуванням «Опыта южнорусского словаря» К. Шейковського П. Куліш припинив цю роботу, а зібрані матеріали потрапили в 1864 році до Києва, де їх почали опрацьовувати літератори і вчені під керівництвом П. Житецького. З того часу підготовка словника то жвавішала, то затихала, і на кінець XIX століття вже важко було назвати когось із відомих українських діячів, котрі не зробили якогось внеску у формування картотеки: М. Лисенко, М. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, П. Чубинський. Дедалі більше ставало зрозуміло, що успіх тут залежатиме від підключення до роботи

сильної своєю працьовитістю та посидючістю особистості, патріотично відданої рідній культурі. Для цієї роботи було обрано Б. Грінченка [320].

Одним з ініціаторів запрошення Б. Грінченка до праці над упорядкуванням словника був Євген Чикаленко, який добре знав Б. Грінченка і вірив, що він зуміє вправитися з цим нелегким завданням, на виконання якого не зважились навіть дипломовані спеціалісти-мовознавці. Відповідно до умов, укладених між Б. Грінченком і редакцією «Киевской старины», словник повинен був містити не більше ніж 52–53 тисячі слів. Борисові Грінченку та його дружині Марії Миколаївні, відомій у літературі під псевдонімом Загірня, випало зробити 50 650 виписок. Не зупиняла письменника й відмова редакції виділити кошти на виписування слів з книжок — цю роботу, доки він редагував, безкоштовно виконувала Марія Миколаївна. Б. Грінченко додав до словника велику кількість свого матеріалу, а все зроблене до нього піддав ґрунтовному перегляду. Значною заслугою Б. Грінченка стало й те, що в «Словнику» представлене мовне багатство всієї тогочасної України — як східної, так і західної, що утверджувало ідею омріяної єдності українського народу.

За півтора року словник мав бути готовим. Робота вимагала надзвичайних зусиль, щоб закінчити її у визначений термін. У нормальних умовах для неї потрібно було не менш як два десятки кваліфікованих мовознавців. Напружена праця Бориса і Марії увінчалася успіхом. У 1907–1909 роках «Словарь української мови» вийшов у світ. Російська імператорська академія наук удостоїла його другої премії імені М. Костомарова. Словник містить понад 68 тисяч реєстрових слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою. У ньому представлена лексика літературної

мови XIX століття, фольклору, більшості українських діалектів. Словник насичений багатим і часто унікальним ілюстративним матеріалом [320].

І. Нечуй-Левицький, досвідчений педагог, філолог, знавець народної мови, особисто знайомий з подружжям Грінченків, був задіяний як один з упорядників словника. Про роботу над «Словарем української мови» знаходимо відомості в епістолярії письменника. Зокрема, ставлення Івана Семеновича до цієї справи характеризує лист від 22 серпня 1881 року до Б. Грінченка: «Про український словар скажу, що це діло добре, але для поетів воно не на руку: це робота суха, нудна й загаїть багато часу. Білоруську мову я сам маю за наріччя (вимову) українське, бо на Білій Русі й пісні в народі однакові з українськими, й приказки, й казки, і весільні пісні, і лексика одна — виходить, що й словар повинен бути один, тільки не треба ставити лексикону цієї мови нарізно, на кінці, а просто проти кожного слова приписувати, як воно вимовляється на Поліссі, коло Чернігова та на Білій Русі» [30; с. 288].

Іван Семенович зробив свій важливий внесок у підготовку «Словаря», надсилаючи Б. Грінченкові зібрані ним слова, пояснюючи їхнє значення. Ось фрагмент одного з листів: «В[исоко]п[оважний] Борисе Димитрієвичу! Умкніть (включите) в словарь оці недавнечко записані мною народні слова: “облапки”, то же, что і полапки — ошупью (Чернігів[ська] г[убернія]). Недохватка — недобор. “Як на війні буде недохватка, то й мене візьмуть в москалі” (Луцк[ий] по[віт]). Повстанки — валенки (Остер[ський] п[овіт]). Недотепа — безтолковый человек (Васильків[ський] пов[іт]). Нестепний — недоумельй, неспособный скоро понять работу. “Ти до цієї роботи нестепний” (Канів[ський] п[овіт])» [30; с. 423]. У листі до Л. Жебуньова від

15 квітня 1915 року письменник згадує роботу разом з Б. Грінченком: «У цих моїх записах є багацько дечого цікавого. Як небіжчик Грінченко складав “Словарь українського язика”, то брав у мене ці усі тетраді, в котрих я записував по селах українські слова. Він перечитав багацько дечого і казав мені, що в цих записах є чимало оповіданнів, котрі варті друку» [30; с. 494].

Важливим є той факт, що І. Левицький добирав матеріали і для наступних видань «Словаря». Вже після смерті Б. Грінченка у листі І. Левицького до М. Лободовського від 21 травня 1915 року зазначено: «...Я[к] у вас назбира[но] кілька тисяч слів, позаписуваних в Слободській Україні, то, будьте ласкаві, спишіть їх на поштових листочках і пришліть мені, а я передам їх в комісію, котра готує до видання словар русько-український. Вона може покористуватись, а що не ввійде в словар, то й то добре буде, як Ваш збірник не загине й збережеться для другого видання Грінченкового великого «Словаря», бо в ньому я не знаходжу чимало українських народних слів навіть з Київської губернії» [30; с. 496].

Отже, не менш важливою складовою націокультурної діяльності І. Нечуя-Левицького поряд з його участю в роботі над перекладами Біблії та «Молитовника» українською мовою, стала його довголітня активна діяльність як укладача «Словаря української мови».

Ці складові діяльності Івана Семеновича формують цілісний портрет митця як національно свідомого представника української інтелігенції періоду національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття, що всі свої зусилля, весь запал свого генія клав на вітвар духовного піднесення українського народу, незважаючи на складнощі та перепони.

Розділ чотирнадцятий ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ

Українські шкільні книжки вже давно готові: їх треба тільки запровадити в народні школи. І в бібліотеки при народних школах треба так само вкладати як можна більше популярних книжечок, писаних українською мовою.

Іван Нечуй-Левицький «Російська народна школа на Україні»

Представники свідомої української інтелігенції, педагоги, культурні й громадські діячі українського національно-культурного відродження середини ХІХ — початку ХХ століття, будучи небайдужими до освіти для простого народу, розуміли важливість його навчання рідною мовою.

З середини ХІХ і до початку ХХ століття тривала наполеглива діяльність представників української інтелігенції зі створення підручників, які були б доступними та зрозумілими дитині тогочасної української родини. Підручники середини ХІХ та початку ХХ століття мали яскраво виражену національну спрямованість. Національно свідомі представники освітньої інтелігенції добре розуміли, що загальнолюдські духовні цінності можна прищепити лише формами національного виховання. Зміст творів був скерований

на виховання любові до рідного краю, народу, його історії, культури, що сприяло пробудженню в дітей національної свідомості, гідності, формуванню органічного національного способу мислення, розуміння своєї належності до українського народу.

У сучасних умовах розвитку освіти в Україні дидактична теорія висуває ряд вимог до нового покоління підручників: висока науковість, доступність, конкретність, наступність та яскравість у викладенні змісту, практична спрямованість, забезпечення міжпредметних зв'язків. Підручник має бути одночасно стабільним (забезпечувати рівновагу між компонентами змісту, відносну сталість основних наукових теорій) і мобільним (передбачати можливість уведення нових елементів знань без порушення основи).

Ключовими завданнями, що мають бути реалізовані повною мірою в навчальному процесі, сьогодні поставили виховання патріотичних та національних цінностей в учнів, формування національної самоідентичності, які б мінімалізували ідеологічні впливи на молоде покоління в умовах інформаційної війни. Вирішити ці питання можливо, перш за все, врахувавши досвід національного підручникотворення в історії України, особливо діяльність у цій царині національно свідомої української інтелігенції в умовах протистояння русифікаторській політиці самодержавної Росії впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ століття, зокрема й проаналізувавши та узагальнивши досвід і внесок у підручникотворення письменника-педагога І. Нечуя-Левицького, що є актуальним і науково значущим.

У публіцистичній спадщині І. Нечуя-Левицького висловлено низку міркувань про роль підручників для учнів народних шкіл Російської імперії. Серед критеріїв, за якими письменник оцінював їхню придатність

для використання в навчальному процесі, основними були мова і зміст. У Російській імперії, навіть і після скасування кріпосного права 1861 року, мовою навчання в народних школах України залишилася незрозуміла для дітей молодшого шкільного віку російська. І. Нечуй-Левицький, як і багато інших прогресивних культурно-освітніх діячів того часу, що здобували освіту нерідною мовою, пізнав на собі всі трагічні обставини такого навчання. У статті «Російська народна школа» (1889) письменник зазначає, що українською дозволялося навчати дітей лише в першому півріччі шкільної освіти, в добукварний період. Після того, як діти навчалися читати, учитель не мав офіційного права продовжувати подальше навчання рідною для школярів мовою. Проте учні зовсім не розуміли пояснень чужою мовою, і вчителі, ризикуючи бути звільненими з посади, вдавалися до пояснень зрозумілою для учнів класу мовою — українською. А вже вдома учні мали завчити новий навчальний матеріал за російськомовним підручником, щоб у разі потреби, під час перевірки школи інспектором, викласти його офіційною мовою навчання. Наслідком такого навчання, як зазначає сучасна дослідниця В. Шляхова, були, по-перше, удвічі більші витрати навчального часу, по-друге, формування особистості, яка не може послуговуватися зв'язно жодною з мов [276; с. 415]. За І. Нечуєм-Левицьким, наслідком такого підходу до навчання є «мова відповіді [учня] така чудернацька, така мішанина гороху з капустою» [35; с. 141].

Аналізуючи мову тогочасних підручників, Іван Семенович зауважував, що видатний тогочасний російський педагог К. Ушинський, українець за походженням, автор читанки «Родное слово», за якою навчали українських дітей, розумів шкідливі наслідки викла-

дання чужою мовою на початковому етапі організації навчання в школі. На його думку, воно не сприяє розумовому розвитку дітей, гальмує пізнавальні процеси, викликає відразу до навчання. Для засвоєння учням пропонували мовні одиниці, які позначали поняття з іншої культури, з якою учні ніколи раніше не зустрічалися. І. Нечуй-Левицький зазначає, що крім нормативних російських лексем такі підручники містили лексику діалектну (народну, сільську), яку й учителі не розуміли та не могли пояснити. Тексти підручника «Закон Божий» були написані складною мовою, не адаптованою до рівня мовної підготовки школярів молодшого віку. Навчаючи учнів за російськомовним підручником з арифметики, учитель розтлумачував зміст задач українською мовою, залишаючи без перекладу російську термінологію: сложение, вычитание, сложить, вычестъ [276; с. 416]. Письменник образно характеризує мовлення учнів на таких уроках: «Терміни рябють в українській мові школяра, як білі нитки на чорному шитві» [35; с. 140].

Багато уваги у своєму підручникомтворенні І. Нечуй-Левицький приділяв змісту навчальних текстів, оскільки розумів, що вони повинні розповідати вихованцям народної школи про близьке для них довкілля, про знайомі елементи побуту народу, що, на його погляд, сприяло б реалізації розвивальної функції навчання. Однак «обрусителі» в освіті намагалися нівелювати у свідомості українських дітей національні цінності, а тому тексти містили інформацію про історію та етнографію Росії, про її природу та народний побут. І. Нечуй-Левицький у статті «Педагогічна проява в російській народній школі» (1893) робить висновок, що «такі тексти можуть бути корисними для російських школярів, а не для українських та білоруських»

[30; с. 144]. Замість російських казок, приказок, прислів'їв учні мали б засвоїти найліпші зразки з духовної скарбниці українського народу, адже їх не бракувало.

Порівнюючи читанку «Родное слово» К. Ушинського, яку вилучили з практики навчання тому, що в ній, на думку тогочасних керманців освіти, було мало церковного, релігійного та офіційно-патріотичного змісту, з наступним поколінням шкільних підручників, І. Нечуй-Левицький у статті «Загальний огляд найновішої русько-української літератури» (1894) зауважує, що навчання за ними викличе подив і обурення української громади, що настав час упроваджувати в навчальний процес українські шкільні книжки, які вже розпочали готувати М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. Адже, як зазначає Іван Семенович, маючи на увазі дозвіл про відкриття недільних шкіл, «одним з перших указів царя Олександра II було дозволено в Україні та Білорусі навчати народ його мови і наказано складати шкільні книжки для народних шкіл народною українською та білоруською мовами» [30; с. 161].

Чинні за часів І. Нечуя-Левицького шкільні підручники, на його думку, не сприяли розумовому розвитку українських дітей, а повертали школу в XVI–XVII століття. Письменник наголошує, що час у народних школах запровадити українську мову для навчання, а в гімназіях та семінаріях розпочати вивчення української мови та літератури. Риторично звучить його запитання: «Невже нам не дадуть в школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського?» [30; с. 147]. І. Нечуй-Левицький розумів, що ознайомлення українських дітей з творчістю, життєвим шляхом цих синів українського народу сприяло б формуванню національної самосвідомості серед українського

школярства, адже й сам зізнавався, що саме читання «Кобзаря» Т. Шевченка та журналу «Основа» спонукало його до національної самоідентифікації й навело на думку зайнятись літературною творчістю рідною мовою — українською.

Ще підлітком, прочитавши «Кобзаря», І. Нечуй-Левицький був вражений високою поезією, її народністю, йому здавалося, що автор записав народні пісні, а не створив власну поезію. Вплив Шевченкового «Кобзаря» був настільки сильним, що Нечуй-Левицький починає писати українською, незважаючи на заборони. На власному досвіді І. Нечуй-Левицький переконався, що навчальна книга — і підручники, і книги для додаткового читання — має великий вплив на формування інтелектуального потенціалу учнів, на їхній світогляд, самосвідомість, на подальшу їхню самоідентифікацію. Він наголошував, що крім українських навчальних підручників до шкільних бібліотек мають надходити й популярні книжечки, писані українською мовою, так звані «метелики» [276; с. 417].

Важливою сторінкою в творчості письменника є створення художньо-популярних нарисів, які в доступній для дітей та дорослих формі мали розповісти про історію України починаючи з доби перших київських князів, про часи Хмельниччини, про добу Руїни, про релігійні та звичаєві відносини в Україні. У 70-ті роки XIX століття такі нариси виходять з друку окремими виданнями, як-от: «Перші київські князі» (1876); «Татари і литва на Україні» (1876); «Унія і Петро Могила» (1876); «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878); «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький» (1879). За визначенням І. Франка, головною ознакою історичних науково-популярних видань І. Нечуя-Левицького

було популяризування історичних поглядів М. Костомарова та В. Антоновича. Разом з тим ці видання були одним із перших систематизованих популярних викладів історії України [280; с. 59]. Значимо, що Головне управління у справах друку Російської імперії в 1901 і 1903 роках заборонило історичні художньо-популярні видання І. Нечуя-Левицького на теренах Наддніпрянської України.

Сучасна українська дослідниця А. Калинчук звертає увагу на те, що львівська газета «Правда» (1876, № 15) поставила історичні нариси Івана Семеновича поряд із роботою М. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків», за зразок для популяризаторів історичних тем. Зокрема, в газеті відзначалося, що тут можна навчитися, як належить писати «історичні книжечки для народу, щоб вони не були ні родоводом рюриковських князів, ні томливим описом всіляких битв і пригод козацьких» [280; с. 60].

Критика схвально оцінила нариси І. Нечуя-Левицького, визнала за ним право називатися популяризатором найважливіших сторінок з історії України, бо, пишучи «про минувшину для народу, він не прагнув ідеалізувати її, а намагався осмислити стосунок дій та вчинків будь-кого з історичних осіб до буття простих українців. За призначенням історіографічні праці такого типу можна віднести до підгрупи, що мала на меті збагатити читачів спопуляризованими нарисовими життєписами тих чи інших історичних осіб, до певної міри замінивши собою небажані в очах російської імперської влади історичні романи. Цим обумовлювалася форма їх написання: проста, дохідлива, з використанням стилістики народних дум» [280; с. 61].

Таким чином, вагомою складовою творчості І. Нечуя-Левицького стали історико-популярні нариси для

пересічних українців, у яких висвітлюється історичне минуле України у формі поширеного в той час видання — книжечок-«метеликів», які слугували засобом самоосвіти простого народу, оскільки система освіти самодержавної Росії унеможлиблювала для українців вивчення своєї історії. Робота над цими нарисами стала поштовхом для подальшої діяльності Івана Семеновича у сфері підручникотворення в Україні на початку ХХ століття.

Після революції 1905 року, «Маніфесту 17 жовтня», коли фактично офіційна заборона українського друкованого слова скасовувалась, українська інтелігенція сподівалась, що царський уряд дозволить також навчати дітей у початковій школі українською мовою. Почали з'являтися друком шкільні правописи української мови педагогів П. Ф. Залозного «Коротка граматики української мови», ч. 1 (1912), ч. 2 (1913), Г. П. Шерстюка «Українська граматики для школи», ч. 1 (1907 і 1912), ч. 2 (1909 і 1913) та відомого мовознавця Є. К. Тимченка «Українська граматики» (1907) [181; с. 34].

Потреби розбудови національної школи, боротьба за досконалість української мови, упорядкування й узгодження єдиних літературних норм, створення українського правопису спонукали не одного письменника взятися за укладання підручника з граматики української мови. Це була необхідна праця, яка б визначила успішність національно-культурної діяльності української інтелігенції у сфері просвіти простого народу [120; с. 138].

У 1911 році розпочав роботу над граматикою української мови й І. Нечуй-Левицький. У листі до Михайла Коцюбинського від 9 січня 1913 року Іван Семенович повідомляє: «Оце скінчив першу части-

ну української граматики (Етимологію) і зараз пуцу в друк» [30; с. 490].

У серпні 1914 року в київські магазини Черепковського і Тушинського надійшли перші 200 примірників «Граматики українського язика: частка I (етимологія)» І. С. Нечуя-Левицького [31]. Підручники було видано власним коштом автора. Друга частина підручника — «Синтаксис» [32] — виходить дещо пізніше, у кінці 1915 року, хоча титульна сторінка датована 1914 роком [120; с. 138]. Таке припущення можемо зробити на підставі листа І. Нечуя-Левицького до М. Лободовського, редактора харківської газети «Порада» від 2 травня 1915 року, де він повідомляє, що «вже закінчив писати “Синтаксис”, але друкування його затримується, бо в типографі забрали всіх молодих наборщиків, і зосталось трохи старих, так що вони не встигають набирать» [30; с. 496].

Обидві частини підручника («Етимологія» і «Синтаксис») призначалися для учнів двох нижчих класів гімназій і трьохкласних народних шкіл. Вони користувалися великим попитом, швидко були продані, й автор почав готувати друге видання. І. Нечуй-Левицький дуже серйозно ставився до критичних зауважень, висловлених у пресі щодо змісту і побудови «Граматики українського язика». Він вніс у видання багато змін і доповнень, що значно підвищило його науковий рівень. Віднині підручник призначався для вищих народних шкіл та вчительських семінарій. Виходу в світ другого видання граматики І. Нечуя-Левицького перешкодили події 1917 року [224; с. 33].

Сучасна українська дослідниця Н. Побірченко звертає увагу на те, що підручники видатного письменника, педагога привернули до себе увагу не тільки спеціалістів, а й широких кіл української громадськості.

Дуже схвально поставився до цих видань відомий учений-українознавець А. Кримський [224; с. 33]. Високо оцінив працю письменника і М. Лободовський. Він збирався писати на цей підручник рецензію, про що Іван Семенович згадує в листі до М. Лободовського від 21 травня 1915 року: «Ви хочете писати рецензію на мою “Граматику українського язика”... Це добра була б річ, якби Ви написали... Та згадали за статтю, в котрій зроблені мною виводи з “Словаря”. Може б, котрась харківська газета і згодилась надрукувати» [30; с. 496].

І. Нечуй-Левицький розумів, що в тодішніх умовах викладання української мови в школі — справа нереальна, і тому в процесі праці над підручником змінив свій погляд на його призначення. Свою працю автор орієнтував на інтелігенцію, якій вона допоможе опанувати українську мову. З цією метою він включив до книги багато матеріалу, розрахованого на дорослого читача [120; с. 139].

Під час складання своєї граматики І. Нечуй-Левицький опрацював і використав цілу низку граматики різних авторів, що існували на той час. Так, ми у підручнику бачимо посилання на граматику Є. Тимченка, Г. Шерстюка, Д. Смірновського, Ф. Буслаєва, М. Смотрицького та інших [120; с. 140].

Ґрунтовний аналіз підручника І. Нечуй-Левицького здійснив український мовознавець М. Жовтобрюх. Так, він відзначає, що перша частина праці обіймає фонетику і морфологію української літературної мови, назва «Етимологія» традиційна в тогочасних шкільних граматах російської мови, хоч зміст підручника й не відповідав сучасному науковому розумінню терміна «етимологія». У фонетичній частині стисло характеризуються всі голосні й приголосні української мови та

вимова. Звук [й], як і в тодішніх російських шкільних граматах, вважається напівголосним і напівм'яким. Так само за тодішньою шкільною практикою, в граматиці І. Нечуй-Левицького розглядається дев'ять частин мови: частку як окрему категорію слів тоді в шкільних підручниках з мови не виділяли. Характеристика частин мови, як відмінюваних, так і невідмінюваних, набагато повніша, ніж мовних звуків. Чимало уваги приділяється характеристиці морфологічних особливостей української мови. Так, з'ясовується значення кличного відмінка іменників. Окремими параграфами подані матеріали зі словотвору української мови. Як для такої праці, досить докладно розглядається й словотвір іменників, прикметників та дієслів. До першої частини граматики доданий словник народних та нових «книжних» слів (неологізмів) і досить розлога стаття «Загальні примітки до словаря». У другій частині викладено вчення про просте й складне речення української мови в такому обсязі, який передбачала тоді звичайна шкільна програма з російської мови. Як і в морфології, зверталася увага на синтаксичні явища, специфічні для української мови [181; с. 34–35].

Для мовознавців підручник І. Нечуй-Левицького може становити певний інтерес із погляду вивчення історії української мови. Граматика побудована за п'ятивим тоді в методиці викладання мови дедуктивним методом: спочатку подавалось правило, а потім його ілюстрували прикладами. Майже на кожне правило чи розділ подані вправи — до речі, цього принципу не завжди дотримувались інші автори українських граматики. Крім того, Іван Семенович залишав за вчителем право вибирати на свій розсуд вправи з додатка чи добирати свої, особливо в тих випадках, коли треба було урізноманітнити роботу. Усі правила чітко

розмежовані, виділені різним розміром та накресленням шрифту (курсив, розрядка, жирний шрифт тощо). Підручник побудований за принципом навчання, що виховує, та принципом народності. Через широке використання прикладів з українських казок, прислів'їв, приказок, народних пісень, ігор, звичаїв, обрядів, прикмет підручник сприяв вихованню поваги до народу, його традицій, звичаїв, формуванню кращих моральних якостей людини. Особливо багато прикладів наводить письменник із творів Т. Шевченка [120; с. 143].

Варто зазначити, що коли прогресивна громадськість початку ХХ століття схвально зустріла граматику І. С. Нечуя-Левицького, то консерватори-«обрусители» відгукнулися про неї недоброзичливо, з великою неприязню й упередженістю.

На полеміку в тодішній пресі щодо підручника Івана Семеновича звертає увагу сучасна українська дослідниця Н. Побірченко, зокрема, аналізує статтю літературознавця А. Ніковського «Грамматика І. Нечуя-Левицького», надруковану в журналі «Основа» (1915, № 2), і робить висновок, що «в ній проглядається більше некомпетентності, ніж професіоналізму, більше сварливих образ на адресу автора, ніж об'єктивної оцінки. Подібним був і відгук Д. Залужного в газеті «Киевлянин», де автора було звинувачено в примітивізмі, тенденційності за використання в підручниках прикладів з усної народної творчості» [224; с. 33].

На такі упереджені, непрофесійні закиди І. Нечуй-Левицький відповідав завжди з притаманною йому толерантністю, аргументовано й логічно. Прикладом може бути його відповідь Д. Залужному, яку письменник готував російською мовою, бо мав друкувати її в російськомовній газеті «Киевлянин». Проте з невідомих причин стаття не була закінчена і надрукова-

на, текст неопублікованої відповіді знайшла та опублікувала Н. Побірченко в статті «Цікава знахідка» (1994). Ось фрагмент із записів Івана Семеновича: «Напрасно вы станете уверять подобных киевских великоросов и украинских обрусителей, что интересы Украины и политические и экономические требуют (нерозб.) государствен[ого] единения, и что Украина, Великороссия и Белоруссия могут составлять сильное государство и в будущее время <...>. Взгляд Г. Залужного на примеры, приведенные в грамматике, взятые мною из народных песен и пословиц, мне кажется странным. Подобные примеры приводятся и в новых грамматиках русского языка, и они никому не кажутся странными и никого “не погружают” (нерозб.) в первобытное состояние деревни. Особенно нельзя этого сказать об украинских народных песнях и думах, высокая поэтичность которых давно признана. Боденштедт (німецький поет, перекладач, автор збірки перекладів українських народних пісень “Поетична Україна” — ще в сорокових годах первый в Европе перевел на немецкий язык народные украинские песни и познакомил с ними Европу, признавая их высокую поэзию и высокое нравственное значение казацких дум. Профессор Буслаев в [шестидесятых] годах издал свою книгу “Наука и искусство” в Москве. В этой книге помещены его статьи (о) “Слове о полке Игореве”, которое он признает по характеру поэзии картин сходным с украинскими песнями. В другой статье “О народных украинских песнях” Буслаев говорит, [что] некоторые малорус[ские] народные песни так поэтичны, как будто составлены гением. Составленная моя укр[аинская] грам[матика] для широкой публики, для людей наук, для людей, любящих свой родной язык, хотя на обложке й напечатано, что это

учебник “для высших народных школ и низших классов гимназий”» [224; с. 33–34].

Отже, І. Нечуй-Левицький послідовно і аргументовано відстоював власну позицію, а саме необхідність використання в підручнику етнографічного матеріалу, прикладів розмовної мови, що відповідає принципу народності в навчанні. Принцип народності передбачає єдність і взаємозбагачення загальнолюдських і національних цінностей, забезпечення національної спрямованості виховання; оволодіння духовними багатствами свого народу — мовою, традиціями, звичаями, національно-етнічною культурою. Це відповідає і теперішнім педагогічним підходам. Необхідно зазначити, що метою «Граматики» було не лише її використання в навчальному процесі початкових та середніх закладів освіти, а поширення знань з української мови серед широких верств населення. І. Нечуй-Левицький, розуміючи необхідність навчання українців на національному ґрунті, активно включився в процес популяризації історії України, підготувавши історико-популярні нариси та видавши їх у формі книжечок-«метеликів», а також створивши підручник «Грамматика українського язика». Підручникотворення стало тією складовою діяльністю І. Нечуя-Левицького, яка, поряд з роботою інших представників українського національно-визвольного руху, підтовувала ґрунт Української національно-демократичної революції 1917–1921 років, сприяючи формуванню самосвідомості українства, його консолідації.

Розділ п'ятнадцятий

ІДЕЙНЕ КОЛО. ГРОМАДІВЦІ

Завдання Київської Старої громади, як і всіх громад тоді, було відродити українську націю, а для того, в першу чергу, крім заходів до скасування закону 1876 року, провадилася пропаганда української свідомості у всіх шарах населення...

Євген Чикаленко
«Київська Стара громада»

Починаючи з 60-х років XIX століття, під впливом національно-визвольних рухів у Європі, а також з початку доби Великих реформ у Російській імперії спостерігається пробудження інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя українських земель. Цей рух охопив міста Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів та інші й вилився в потужну просвітницько-педагогічну діяльність української інтелігенції. Саме тоді виникають нелегальні гуртки, об'єднання, товариства, члени яких сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Ці товариства незабаром стали називатися громадами. За мету своєї діяльності громади ставили формування національної свідомості українського народу, пробудження його національної

гідності через ознайомлення зі здобутками насамперед української, а потім і світової культури шляхом навчання грамоти, рідної мови, читання, математики, історії, народної культури, долучення до книги, театру, красного письменства тощо. Громади проіснували в активній формі до 1907–1908 років, до того часу, коли були дозволені легальні громадські організації й почали утворюватися осередки «Просвіти», що стали природним продовженням діяльності громад [225; с. 17].

На формування світогляду Івана Нечуя-Левицького, його ідейних переконань, мистецьких уподобань впливала не тільки суспільно-політична ситуація, що склалась у Наддніпрянській Україні в пореформену добу, а й особисті знайомства в колі передової української інтелігенції, де письменник знаходив своїх однодумців у справі українського національного відродження. Так, академік С. Єфремов, характеризуючи літературну творчість митця, окреслив чинники, що мали вирішальний вплив на становлення творчих принципів І. Нечуя-Левицького: «Напря́м його літературної діяльності й зміст його численних творів залежить цілком від тієї незвичайної епохи, коли він почав літ і свідомості доходити. Як знаємо, то був час скасування кріпацького ладу, час першого серйозного звороту інтелігенції до народу, час великих надій на «увінчання зданія» конституційними формами державного життя. Почавши свідомо жити під час перелому громадського життя в Росії, І. Левицький, поруч з М. Тобілевичем та П. Мирним, став найкращим заступником і виразником цього перелому в нашому письменстві. Це, скажу так, літописці українського життя пореформеної доби, хоча, певна річ, корінням свого світогляду вони сягають далеко глибше, ставлячись осудливо до всього ладу» [79; с. 48].

Іван Нечуй-Левицький і Пантелеймон Куліш.
Пантелеймон Олександрович був особисто знайомий з батьком І. Нечуя-Левицького — Семеном Степановичем, співпрацював з ним у сфері збирання фольклору. Іван Семенович пізніше, коли вирішив стати на літературну стежку, особисто познайомився з П. Кулішем і перейнявся від нього ідеями національно-культурної діяльності. Письменники підтримували творчі взаємини протягом подальших років.

Про обставини особистого знайомства І. Левицького з П. Кулішем у 1868 році відомо зі статті В. Шенрока «П. А. Кулиш: Биограф. очерк», уміщеної в № 7–8 журналу «Киевская старина» за 1901 рік. Іван Семенович так розповідав про це: «Узнав, что Кулиш и Белозерский состоят на службе в Варшаве, я отправился в Варшаву и представил Кулишу одно из первых моих произведений для просмотра и для передачи в Галицию, в редакцию малорусского журнала “Правда”. Кулиш в это время потерял место директора духовных дел и состоял членом комиссии по переводу польских законов. Он получал жалование в 1500 р. <...> Я нашел его в небольшой, но очень опрятной квартирке. Ему в то время было не более 45 лет. С виду он был молод, с блестящими острыми глазами, но страдал кашлем и жаловался на болезнь груди. <...> Две зимы сряду он проживал в Венеции, а лето проводил в Вене, занимаясь переводом Нового Завета с еврейского языка на украинский. На столе лежала стопа исписанных листов перевода, которым он, по словам его жены, добрейшей Александры Михайловны, занимался аккуратно каждый день. Зашла речь о пророчествах, о лице Иисуса Христа. Я полюбопытствовал прочесть эти места, чтобы убедиться, не сделано ли какого-нибудь искажения в пророчествах Даниила

о седмицах, в пророчествах Исаии, Захарии и проч., тем более что Кулиш перевел эти места стихами, как они написаны стихами в еврейском оригинале. Я начал перелистывать рукопись, отыскивая эти места.— «Навіщо ви шукаєте? Я вам і так їх прочитаю»,— сказав Кулиш и прочитал мне на память все пророчества в стихах... Память Кулиша поразила меня. Действительно, память у него была феноменальная, как у индусов браминов» [156; с. 78–79]. Про обставини цієї зустрічі Іван Семенович пригадував також і в листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 року: «Пробуваючи в Седльці, я прочув, що в Варшаві живуть П. О. Куліш з жінкою О. М. Білозерською-Куліш (Ганна Барвінок) та В. М. Білозерський. Я побував у їх і познайомився з ними. Ця знайомість додала мені моральної сили на чужині: мені було з ким душу одвести. В той час на вакації я вибирався на мандрівку по Росі[ї], в Вільну, Ригу, Петербург та Москву. <...> За границею я був на другий рік після першої мандрівки і хотів прямувати з Відня в Італію. Я стрівся в Відні з Кулішем, котрий тоді працював з п. Пулюєм над перекладом Євангелія на український язик, і він не радив мені їхати літом в гарячий час та спеку в Італію, а лучче побувати в Швейцарії. Я поїхав в Швейцарію» [30; с. 326–327]. Черговий свій візит до П. Куліша у Варшаві Іван Семенович описує в листі до М. Грушевського від 28 лютого 1902 року: «Якось раз, будши з одвідинами в Куліша в Варшаві, я розбалакався з ним про Шевченка і спитав в його: навіщо то Шевченко писав свої повісті по-російському? Чи він думав, що такі речі, як-от, приміром, повісті, не треба писати українською мовою, а треба доконче писати по-російській. “Де там! — казав Куліш.— Шевченко думав, що треба писати українською мовою не тільки повісті, але й усе. А писав він

свої повісті для журналів, ради заробітку, бо в його засіб був малий. Писав він, як непросвічена людина, дуже поганою російською мовою, а я йому виправляв, бо без цієї поправки жоднісінький російський журнал не заходився б друкувати їх» [30; с. 397].

Іван Семенович у той час, коли в 1868 році виходили друком його перші оповідання («Дві московки», «Рибалка Панас Круть»), надруковані за посередництва П. Куліша, уже працював над наступним твором — повістю «Причеп», у якій змальовано моральний і фінансовий занепад та денаціоналізацію українських родів унаслідок нездорових амбіцій і матеріалізму печеного наймолодшого покоління. Як і попередні оповідання І. Нечуя-Левицького, ця повість побачила світ у «Правді», у номерах 12–46 за 1869 рік. Цього разу П. Куліш не просто благословив твір у добру путь, а й суттєво відредагував,— зазначає сучасний український дослідник М. Тарнавський [133; с. 40]. Український радянський дослідник М. Возняк у статті «Куліш як редактор “Причепи” Левицького» [171; с. 2] звертає увагу на те, що «Кулішеві завдячував Левицький щось більше ніж впровадження себе в літературний світ. Доказ цього маємо в автографі Левицького першої половини “Причепи”, датованому “1868 року 13-го декабря”» [171; с. 2]. У своїй статті дослідник робить детальний аналіз редакторської роботи П. Куліша над повістю «Причеп» тоді ще молодого автора І. Левицького й робить висновок: «А втім Куліш до деякої міри називав Левицького навіть своїм учеником. <...> Радіючи появою нового талановитого письменника, Куліш піддав “Причепу” Левицького пильній редакційній праці. <...> В автографі Левицького справляв Куліш не тільки правопис і мову, але й перекресляв цілі речення або уступи, дописуючи

замість них свої над перекресленими рядками або на крисах рукопису. Коли ж при першому зшитті рукопису обрізано декуди його дописки, П. Куліш написав олівцем на верхній сторінці білої обкладинки, не врахованої в число нумерованих листків, із заголовком, переписаним рукою П. Куліша з відворотного боку обкладинки, де виписаний епіграф із 109 псалма, ось що: «Одрізані странички поприкладуйте и попріписуйте, що одрізано». Далі П. Куліш подавав наголоси, яких не було в автографі, й навіть повизначував, які частини друкувати в поодиноких числах Правди» [171; с. 3].

Текст «Причепи» в «Правді» виказує низку відхилень від рукописного варіанту. Ще більше відрізняється текст окремого львівського видання «Повістей» Левицького: тут не тільки змінений у дечому правопис, а в кількох місцях дещо вилучено з тексту. Чи це робив автор, чи П. Куліш, чи обидва в тісному порозумінні, за словами М. Возняка, не можна сказати напевно. М. Возняк робить висновок, що «Слівце від видавництва» до тому «Повістей» написав напевно П. Куліш. У цьому тексті зазначалось: «З того часу, як зроблено в Галичині особне видання Квітчиної повісті «Маруся», жоден з українських повістярів не видавав у нас особливою книжкою своєї праці. Тож Галицька публіка не могла навіть добре познакомитись з прозою України, а ще менше могла вона її полюбити і на її образуватись. Іван Нечуй, оцім виданням своїх трьох повістей, перший подає нам, галичанам, методу запізнатись краще з українською прозою і через те дуже заслугується перед нами. Його повістей виходить перший том. Скоро сподіватись би нам і дальших томів, наколи Галичина щиро привітає оцей гарний гостинець українського писателя, нажившого собі через інші ще твори доброї слави у письменному кружку» [171; с. 53].

Пантелеймон Куліш, прочитавши третю повість цього тому, стверджував, що І. Нечуй «перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновок до романів соціальних» [171; с. 53].

Нечузнавець М. Тарнавський звертає увагу на те, що іншому твору І. Нечуя-Левицького значно менше пощастило у П. Куліша. У листі до М. Грушевського від 29 листопада 1900 року І. Нечуй пояснює, що подав рукопис із затримкою, бо мусив спершу зробити копію. Того, що копії потрібні, його навчив досвід із раннім рукописом «Наймит Ярош Джеря», який украли у П. Куліша на вокзалі в Кракові [30; с. 369]. Найповніше реконструював ці події О. Федорук: на його думку, І. Нечуй передав П. Кулішеві «Яроша Джерю» у Відні не пізніше серпня 1870 року, а втрачено рукопис у грудні того самого року. Судячи з назви, йдеться про ранню редакцію «Миколи Джері» [134; с. 41]. Про цей випадок пізніше згадував сам Іван Семенович у листі до О. Кониського від 1 травня 1876 року «В Полтаві я написав «Дві московки», в Каліші «Рибалку», в Седлеці «Причепу», потім — згублену десь за границею Кулішем повість «Наймит Яріш Джеря»» [30; с. 270].

І. Нечуєві-Левицькому судилося завершити задум П. Куліша — переклад Біблії українською мовою. Після смерті П. Куліша в 1897 році І. Пулюй звернувся до І. Левицького з пропозицією продовжити переклад Біблії. Як стверджує дослідник Є. Нахлік, сам П. Куліш приблизно в 1867–1868 роках заохочував письменника долучитися до роботи над перекладом [116; с. 284].

Український дослідник М. Антонович указує на те, що І. Нечуй-Левицький вважав П. Куліша великим авторитетом у мовних питаннях, але десь через десять років після смерті П. Куліша (близько 1907 року)

І. Нечуй-Левицький став дуже нетерпимим у питаннях правопису, і тоді перепадало вже й покійному П. Кулішеві, якщо він писав щось не так, як подобалося І. Нечуєві [160; с. 41].

У питанні літературної мови ставлення Івана Семеновича до поглядів П. Куліша було загалом неоднозначним. Так, у статті «Українська декадентщина» (1911) І. Левицький, оцінюючи оповідання Г. Хоткевича «Як тітка майстриха глечика скидала», пише, що воно «написане гарною чистою народною мовою, якраз такою, як Гродчук (П. Куліш) писав відоме оповідання, “Сіра кобила”» [30; с. 201]. Суперечить цій думці висловлювання в листі до П. Стебницького від 21 вересня 1905 року: «Я йду за народною живою мовою й за Шевченком, а не за чернігівцем Кулішем, та й годі» [30; с. 455]. А в листі до М. Лободовського від 29 травня 1907 року Іван Семенович писав: «А ще Куліш казав мені, як я почав писать: пишіть так, як говорять в вас в Канівському, Черкаському, Чигрин[ському] повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Таращі й Білої Церкви, додам я) нема нічого великоруського й польського» [30; с. 471].

Усе ж таки основні підходи обох митців до мови протилежні: П. Куліш нарочито архаїзує мову, а І. Нечуй виявляє часом просто революційні тенденції в пристосуванні до найновіших, часто випадкових мовних форм,— такий висновок робить М. Антонович. Про це свідчить, зокрема, лист до П. Стебницького від 7 лютого 1905 року: «Грінченко знов проводить ту думку, щоб зв'язати нову укр[аїнську] письменність з старою та з Кулішем, і через те треба писати — щасте, сей, мені. А Куліш мені казав, що він пише так не по-чернігівській, а щоб був зв'язок теж з старою літературою... Але так можна дійти до Максимови-

чевої правописі і... навіть до Нестора-літописця. А я по своїй вдачі не люблю усякого староття і маю потяг до живої сьогочасної мови» [30; с. 434].

Необхідно зазначити, що І. Левицький досить високо оцінював поезію П. Куліша. У листі до М. Грушевського від 11 грудня 1900 року він дуже високо ставить такі твори П. Куліша, як «Маруся Богуславка» і «Драмована трилогія» («Байда Вишневецький», «Гетьман Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай»). Ці твори, на його погляд, «мають високу поетичну вартість». Трохи згодом він, щоправда, «Царя Наливая» називає римованою історією, але «Гетьмана Петра Сагайдачного» І. Левицький ставить «нарівні з утворами М. Лермонтова та Альфреда Мюссе» і додає: «Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з утворами Кулішевими, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартости... І все те виложено гарними віршами, не білими, котрих я не зношу, а через стрічку римованими» [30; с. 371].

Критично Іван Семенович характеризував діяльність П. Куліша як історика. Зокрема, у листі до Б. Грінченка від 24 лютого 1901 року він схвально висловився про те, що Б. Грінченко задумав видати альманах на пам'ятку П. Куліша («такого славного письменника»), але додає від себе: «Тільки горенько, що це усе освічено неправдивим світлом, поглядами на українську минувшину, чисто польськими, через котрі він поставив нашу історію догори ногами, як сказав у свій час критик Карпов. Це багато попустило його твори та ще й з додатком оригінальничання та супротивності Костомарові та Шевченкові... Ось, мов, вам! Дивіться! Он якої я заспівав вам зовсім не в унісон з вами і пошкодив своїм утворам таки здорово» [30; с. 372].

Отже, Іван Нечуй-Левицький завдячує своїм становленням як письменника та входженням в український літературний процес другої половини XIX століття саме П. Кулішеві, який розгледів новаторські риси творчості письменника-початківця і приділяв значну увагу редагуванню перших творів І. Левицького. Проте характер взаємин митців на певному етапі змінюється: І. Нечуй-Левицький сформував власні позиції як літератора, і його концепція розвитку української літературної мови та бачення історії України відрізнялися від поглядів П. Куліша. Проте діяльність обох митців мала важливе значення в процесі українського національного відродження і, попри відмінні національнокультурні позиції, сприяла процесу формування модерної української нації.

Іван Нечуй-Левицький і Микола Костомаров. Найбільший ідейний вплив на формування історичних поглядів, поглядів на минуле українського народу І. Нечуя-Левицького, на думку дослідників, мали історичні дослідження М. Костомарова. Про захоплення творчістю М. Костомарова свідчить той факт, що І. Нечуй-Левицький називав його «невсипущим нашим істориком». Крім того, аналіз історичної прози Нечуя засвідчує його знайомство з історичними працями М. Костомарова. При цьому варто зауважити, що певний вплив на історіософію І. Нечуя-Левицького справили також історичні праці професора Київського університету, одного з лідерів «Старої громади» В. Антоновича [172; с. 12].

Особисте знайомство І. Нечуя-Левицького з М. Костомаровим відбулося за посередництва П. Куліша. У листі до О. Огоновського від 24 липня 1890 року Іван Семенович писав: «Куліш казав мені зайти в Петербурзі до Н. І. Костомарова, взяти в нього руко-

пис “Первый период казачества” і привезти йому. Я побував тоді у Костомарова і познайомився з ним» [30; с. 326].

Про творчу співпрацю з М. Костомаровим після їхнього знайомства свідчить лист І. Левицького від 26 грудня 1880 року: «Оце думаю перероблювати “Руїну” (монографія М. Костомарова. — Авт.) для народного читання. Велике спасибі Вам за “Руїну”. Коли можна помістити “Миколу Джерю” в збірникові, то я зараз пришлю» [30; с. 283].

Історичні праці М. Костомарова, без сумніву, мали значний вплив на творчість Івана Семеновича. Наприклад, Ю. Волинець звертає увагу на схожість у трактуванні образу Богдана Хмельницького в нарисі І. Нечуя-Левицького «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» і в монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (докладніше про це див. у розділі десятому). Варто зазначити, що до праць М. Костомарова І. Нечуй-Левицький звертався більше під час написання власних історичних нарисів, і лише частково — під час написання історичних романів. Зауважимо при цьому, що постать Богдана Хмельницького в Нечуєвих романах окреслена лише епізодично.

Таким чином, в ідейному колі І. Нечуя-Левицького М. Костомаров займав вагоме місце. Погляди Івана Семеновича на історичне минуле українського народу формувалися значною мірою під впливом саме історичних концепцій та візій Миколи Івановича Костомарова, який наголошував, що І. Нечуй-Левицький «як письменник, що присвятив свою діяльність показу народного побуту, займає одне з перших місць серед письменників цього роду у нас в Росії» [99; с. 36].

Іван Нечуй-Левицький і Михайло Драгоманов. Однією з найвидатніших постатей в українській суспіль-

ній думці після Тараса Шевченка був Михайло Драгоманов (1841–1895). Людина різнобічного обдарування, М. Драгоманов зробив вагомий внесок в історію, літературну критику й літературознавство, етнографію та фольклористику, політологію й соціологію, філософію політики і філософію історії. Учений-енциклопедист, історик, етнограф, соціолог, літератор, публіцист, він підняв «українські студії» до європейського рівня як за методом наукового мислення, так і за широтою аргументації, глибиною теоретичних узагальнень. Він одним із перших прагнув з'ясувати, «що таке була і єсть українська література щодо ідей, т. є., які потреби і які обставини суспільно-політичні викликали до життя цю літературу і давали їй той чи другий напрямок і характер? Які шанси може мати для будучого розвитку українська література і яка, при тих обставинах, у котрих вона знаходиться, може бути дорога, котрою мусить іти українська література, одвічаючи тим потребам і цілям, що її викликали, і щоб послужити на користь нашому народові!» [75; с. 161].

Михайло Драгоманов, лише на кілька років молодшим за І. Нечуя (народився 1841 року), за характером і вихованням тяжів до академічних кіл. М. Драгоманов — природжений політичний і громадський діяч. З перших років навчання в університеті він активний організатор недільних шкіл, один із засновників Київської громади. Він був, як справедливо зазначає М. Тарнавський, однією з ланок, що пов'язували українців Галичини з Російською імперією. М. Драгоманов — політичний мислитель, який прагнув об'єднати українців Сходу і Заходу. Він відрізнявся від І. Нечуя в усьому: в любові до науки, соціальній орієнтації, політичних поглядах, філософській вишуканості. Шкільний учитель зі Стеблева був самітником, який не зби-

рався засновувати громадські рухи чи втручатися в політичну діяльність. І. Нечуй завжди підкріплював свої аргументи практичними прикладами, а не філософськими принципами. На відміну від М. Драгоманова, він не вмів вибудовувати логічні аргументи й вести інтелектуальні дискусії. Його погляди доводиться вичленовувати із заяв на різні теми, розпорошених по художніх творах, публіцистичних нарисах і епістолярній спадщині. Вони були дуже різними людьми, тому не товаришували, але, без сумніву, вони були знайомі і кілька разів зустрічалися. Обидва є на фотографії членів Київської громади за серпень 1874 року. Друзями вони не стали, свідчень про листування між ними не збереглося. Хоча М. Драгоманов, імовірно, писав І. Нечуєві, бо в листі від 16 листопада 1871 року він просив М. Бучинського дати Нечуєву адресу. Вони рухалися в різних напрямках і географічно, і організаційно, що унеможливлювало прямі контакти. Вони по-різному уявляли, як і куди треба просувати українську справу [134; с. 175–176].

«Кристалізація» національної свідомості І. Нечуя-Левицького, як і інших українських письменників та культурних діячів, формувалася у взаємодії з однодумцями, а часом і в полеміці. Однією із таких стала полеміка, викликана літературно-критичними статтями М. Драгоманова. Новизна тематики і проблематики, образна система, неабиякий мистецький рівень творів, із якими дебютував у літературі І. Нечуй-Левицький, забезпечили їм сильний резонанс. Першим ґрунтовно проаналізував твори письменника саме М. Драгоманов у своїй статті «Українське письменство 1866–1873 років», яка була написана в кінці 1873 або на початку 1874 року, а вперше надрукована в «Літературно-науковому віснику» 1902 року [133; с. 23].

Стаття М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», вміщена у Львівському часописі «Правда» (1873–1874), буквально шокувала галицьких і російських українців полемічними судженнями про рівень розвитку української літератури, російську літературу та її значення для української літератури і українських митців. Вона викликала зливу відгуків, що започаткували велику літературну дискусію 1873–1878 років, у якій взяли участь галицько-українські письменники старшого і молодшого поколінь. У цій статті зроблено і перший загальний критичний огляд творчості І. Нечуя-Левицького: «Пан Нечуй, молодший з белетристів українських, показав у первих своїх повістях, що його більш усіх, окрім М. Вовчка, торкнула, хоть може мимо волі, школа Тургенева, і намітив правдиві типи з українського народного побуту, але, як тільки захотів вийти з наївного натуралізму, у “Причепі” зараз став не тільки тенденційним, але й сів на дуже небезпечного коня тенденційності — націоналізм, котрий довів його до узькоглядства доволі крайнього, котрий попсував йому вірно задумані характери у його повісті, однявши у них всякий індивідуалізм, а поробивши з них кукли з загальними етикетками» [75; с. 161–162].

Іван Нечуй-Левицький був одним із тих, хто відповів М. Драгоманову на його бачення української літератури як «дитини Росії XIX віку», котра «через те мусить жити і рости, поки Росія є Росією». «Пан Українець (Драгоманов) у своїй статті “Література російська, великоруська і т. ін.” зовсім помиляється, назвавши нову українську літературу дочкою великоруської,— відповідав І. Нечуй-Левицький Драгоманову,— бо виходить на ділі, що дочка або перевесниця, або старша на літа від своєї мами... Шановний пан

Українець, познаходивши в великоруській літературі батьків та кумів для українських письменників, забув знайти там такого кума, що держав до хреста Шевченкову музу. Це зовсім подібне на “Любопытного” в байці Крилова, котрий “слона-то и не приметил” між букашками та таракашками. Конечно, ми говоримо тут не про масу писаного паперу, а про літературне прямування, про глибоку основу й її душу» [39; с. 110].

На початку 1877 року М. Драгоманов знову звернувся до «Правди» з відкритим листом під назвою «Спізнаймося», у якому йшлося про стан української літератури та шляхи її дальшого розвитку. Різкі безапеляційні оцінки відомих українських письменників, звинувачення в націоналізмі, сепаратизмі й проповідування космополітизму, захвалювання «демократизму» російської літератури і росіян обурили правдян. Вони відмовились друкувати лист у своєму часописі; Драгоманов надрукував його в журналі «Друг». В. Барвінський у відповіді «Слівце до опізнання» («Правда», 1877) категорично заперечив апологетичний пафос Драгоманова, наводячи слушний аргумент: «Росія є економічно і культурно відсталою» і російська література «не може стати ще нарівні з німецькою, англійською, французькою, а тим самим явитись яко optimum літературного образования, особливо для галичан» [292]. Стаття В. Барвінського була досить гострою і переконливо-доказовою. В унісон В. Барвінському виступив І. Нечуй-Левицький у статтях «Сьогочасне літературне прямування» (1878, 1883), «Україна на літературних позвах з Московщиною» (1884), у яких зробив спробу теоретично обґрунтувати потребу розвитку української літератури на національній основі та вироблення імунітету проти впливу російської: «Ми далеко стоїмо від того ультра-реального

погляду на літературу, котрий запанував недавно у великоруській літературі, і від ультра-реальної школи, котру пропагував молодий критик Писарев і редакція давнього журналу «Современник» [39; с. 120]. На заклик М. Драгоманова порушувати проблеми всесвітні, й насамперед всеросійські, І. Нечуй-Левицький відповідає: «Український писальник не повинен клопотатись, що йому буде мало роботи на Україні. Українська жисть — то непочатий рудник, що лежить десь під землею, хоть за його вже брались такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріал, що тільки ще жде робітників на літературному полі. От перед ним розгортається широким, широким полотнищем народна мужицька жисть од Кавказа й Волги до самого лимана Дунаю, до Карпат і за Карпати, до далекого Гроднянського та Мінського полісся... Словом сказати, все, що захоплює етнографічна границя української народності, все це повинне бути і конечно буде матеріалом для реальної української літератури, не викидаючи й чужоземців нашої літератури» [39; с. 132]. Виходячи з трьох принципів: реальності, національності, народності, І. Нечуй-Левицький твердить, що «українська література йде цією стежкою з самого початку XIX віку ще тоді, як у великоруській літературі не було й мови про національність та народність» [39; с. 133].

Отже, у багатьох своїх працях М. П. Драгоманов, як відомо, зосереджуючи увагу на аналізі тогочасного стану української літератури в світлі проблем і завдань, які висувалися самою дійсністю, вважав, що українська література мала розвиватися під тим самим прапором, що й творчість видатних письменників світу, — «реалізм і соціальний аналіз». З цих принципів критик виходив і в оцінці перших творів І. Нечуя-

Левицького. М. Драгоманов побачив у них відповідь на домагання, які стали «аксіомою в російській белетристиці, а то, аби образи скусих творів були взяті з дійсності, а не з вільної фантазії автора»; він звернув увагу на живість та повноту малювання життя, а головне — запримітив у повістях Нечуя «особи й образи, взяті з такого життя, до якого ще не доторкали й інші руські белетристи» [75; с. 275]. М. Драгоманову належить пальма першості у справі розгляду художнього доробку молодого талановитого письменника І. Нечуя на тлі тодішніх української й російської літератур та визначення його місця в літературному процесі. Оповідання «Рибалка Панас Круть» Михайло Петрович порівнював із «Записками мисливця» І. Тургенева; він писав, що повість «Дві московки» буде високо цінувати «не одна тільки Малоросія». «Не поступаючись талантом ні перед жодним з молодих російських белетристів, які вивчають народне життя, д. Левицький чи не перевершує їх силою уявлення і теплою почуття» [75; с. 275].

Іван Нечуй-Левицький і Михайло Старицький. Михайло Старицький — багатогранна особистість: поет, драматург, прозаїк, перекладач, видавець, актор, режисер, організатор професійного українського театру. Він належав до однієї з ушлюблених українських родин — Старицьких-Лисенків, що своєю подвижницькою працею сприяла розвитку культурного руху останньої третини XIX — початку XX століття, плеканню цілого літературного покоління. Мистецька постать Старицького гармонійно поєднала в собі літературний і артистичний дар, почуття громадянського обов'язку, культуру наставництва.

Особистість Михайла Старицького є ключовою в українському загальнокультурному дискурсі, бо, будучи

не лише режисером, а й антрепренером, багато часу і зусиль він присвятив поповненню україномовного репертуару тогочасного театру. Драматург написав близько 30 п'єс, серед яких як оригінальні, так і написані на запозичені сюжети популярних прозових творів, а також ґрунтовні переробки малосценічних драм інших авторів. Михайло Рудницький так схарактеризував М. Старицького: «Справжній запорожець — вдачею, темпераментом, свободолюбними ідеями. Те, що його дужа голова та енергійний вираз обличчя мають у собі із предківської козацької спадщини, поєднане дивним дивом із нахилами інтелігента, чулого на нові духовні потреби» [128; с. 143].

«Я думаю, що моя сила найбільша у драмі»,— писав М. Старицький І. Франкові [315; с. 121]. Це й справді так. Інтенсивній роботі митця в царині драматургії сприяли суспільні й особисті обставини. Очолити українську професійну трупу в 1883 році, М. Старицький послідовно творив справді народний реалістичний театр.

Традиційно вважалося, що І. Нечуй-Левицький уперше спробував подати своє осмислення національної ідеї ще в статті «Сьогочасне літературне прямування» (1878). Однак, на думку дослідниці А. Калинчук, це сталося на десять років раніше. У 1868 році письменник надрукував у львівському часописі «Правда» рецензію на п'єси Марка Онука «Мотря Кочубеївна» та Михайла Старицького «Малоруська опера», у якій сформулював народницьке розуміння літератури як вихователя національної свідомості на основі історичної пам'яті, а також дав актуальну політичну оцінку гетьманові І. Мазепі, проникливо вважаючи, що «на образі Мазепи найвдаліше можна було б розгорнути національну ідею» [89; с. 21].

Сучасний дослідник В. Поліщук, аналізуючи впливи ідейного оточення на творчість митця, указує на тісні взаємини М. Старицького та І. Нечуя-Левицького. Іван Семенович прихильно ставився не лише до особистості Михайла Петровича, а й до його творчості, літературно-театральної діяльності. Та й останній відповідав Нечуєві тим самим: довірливо сповіщав, скажімо, про свої проблеми і міркував про незавидне становище українського письменника в тогочасному суспільстві. Ще 1874 року М. Старицький допомагав М. Лисенку й І. Нечую-Левицькому розробляти лібрето до опери «Маруся Богуславка» за однойменною народною думою і твором І. Нечуя (зауважимо, що дещо пізніше, року 1897-го, Старицький написав і власну драму «Маруся Богуславка», теж художньо осмислюючи поширену в творах Івана Семеновича проблему національного відступництва) [270; с. 319–320].

У 1881 році М. Старицький спільно з Оленою Пчілкою, М. Лисенком, театральними діячами і представниками культурної громадськості Києва організували літературно-драматичний гурток «з метою поширення та збагачення дуже бідного та задушеного українського репертуару». Власне, з цією метою М. Старицький узявся до обробки комедії І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках».

У березні 1883 року М. Старицький звернувся з листом до І. Нечуя-Левицького, у якому, посилаючись на доручення Драматичного комітету, запропонував ознайомитися з планом нової версії комедії та дати свою санкцію на постановку. «Драматичний комітет мені допоручив переглядїть Ваші “Кожум'яки” і виробить план, як би їх пририхтувать до сцени. Я зробив це і читав свій план, і його дуже хвалили; отож тепер засилаю його до Вас на санкцію... І дію треба зробити

зовсім наново, а також здебільша й IV. II дія вирихтується із різних шматочків I Вашої і VI із нових додатків; III зостанеться без переміни», — писав у листі від 17 березня 1883 року М. Старицький до Івана Семеновича.

Суперечити наміру М. Старицького «пририхтувати до сцени» п'єсу, яка залежала, І. Нечую-Левицькому не було ніякого сенсу...

І сценічне життя «Зайців» почалося 4 листопада 1883 року в Києві. Щоправда, на тодішніх афішах писали іншу назву, яка відповідала поширеній традиції використання народних прислів'їв: «Панська губа, та зубів нема». І лише в дужках додавали: «За двома зайцями». Утаємничені київські театральники знали, що твір, за яким поставлено спектакль, був переробкою давньої, написаної ще 1875 року, «міщанської комедії» І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках». П'єси Івана Семеновича свого часу не пощастило: за нею закріпилася репутація твору, мало придатного для сцени.

З особливим успіхом п'єса йшла за участю Панаса Саксаганського, який блискуче виконував роль Голохвостого, Марії Садовської в ролі Проні, Івана Карпенка-Карого в ролі Сірка [306].

Отже, обидва представники української національної інтелігенції були членами Київської громади, палкими й послідовними українськими патріотами, які вирішили покласти життя для праці «на рідному полі». Для обох письменників така праця реалізувалася передовсім через художнє слово, через твори, у тому числі твори на історичну тематику, бо й І. Нечуй-Левицький, і М. Старицький одним зі шляхів пробудження в народі національних почуттів бачили правдивий (проукраїнський) показ національної історії, передовсім її героїчних сторінок [270; с. 317–318].

Іван Нечуй-Левицький і Микола Лисенко. Особливою постаттю в історії України не лише для музикантів, а й для письменників, істориків, культурологів, театрознавців, мовознавців, етнологів, фольклористів, педагогів є М. Лисенко (1842–1912) — видатний український піаніст, етнограф, громадський діяч, хормейстер, викладач і композитор. У кожній із цих галузей він проявив себе талановито і неординарно. За 44 роки творчої діяльності композитор М. Лисенко написав 11 закінчених опер і оперет, музику до 15 драматичних вистав, близько 90 творів на вірші Т. Шевченка, 65 солоспівів та 15 хорів на тексти різних авторів, 23 оркестрові й камерно-інструментальні твори та 69 творів для фортепіано. Щодо народних пісень, то М. Лисенко видав їх понад 500, із них близько 150 — у хорових обробках. Крім того, було опубліковано ряд його серйозних фольклористичних праць, статей критичного і публіцистичного характеру [317].

«Кожну дитину при народженні огортає крилами ангел-охоронець. Крилами ангела, що схилився над коліскою Миколи Лисенка, були Слово і Музика. А тим ангелом — народна пісня, яка не просто виходала Лисенка-музику, а була, мабуть, споконвіку закладена в генетичний код його роду. І з найперших творчих спроб спричинилася — визріла у його таланті у такий собі біном — слово-музика. Лисенкові притаманне винятково тонке відчуття словесного відповідника музичному тексту і навпаки: у поєднанні з текстом музичним, з музичною ідеєю, — поетичне обдарування Миколи Лисенка спалахує дивним вогнем», — такий висновок робить сучасна дослідниця творчості Миколи Віталійовича — Р. Скорульська [313].

«Микола Лисенко — не тільки український композитор, а й діяч світового масштабу. Він уособлював

у власній творчості три потужні струмені європейської культури: німецької музики — через своїх викладачів Ігнаца Мошелеса — друга Бетховена та Шопена, Карла Рейнеке — учня Мендельсона й Шумана, російської — Римського-Корсакова, Чайковського та Мусоргського — й автентичної поліфонії українського музичного фольклору в поєднанні з духовним надбанням Бортнянського, Веделя та Березовського», — зазначає сучасний український музикознавець Т. Філенко [301].

Як відомо, творчий процес композитора — складний, багаторівневий, детермінований низкою чинників — історичних, естетичних, соціокультурних, індивідуально-психічних. Написання опери має кілька етапів: від зародження художнього задуму, створення лібрето, виношування ідеї майбутнього твору та пошуків адекватної системи виражальних засобів її втілення в музичній драматургії — до остаточного варіанту твору, його подальшого сценічного втілення і підготовки до друку. У кожного митця творчий акт не є однолінійним, а тому не завжди вкладається у прокрустове ложе дослідницької схематизації. Однією з притаманних М. Лисенку особливостей індивідуального методу роботи було те, що сам намір, ідея задуманого ще на «дописьмовій» стадії створення лібрето опери, її цілісний, експресивно-художній образ миттєво спалахував в уяві й фантазії композитора. І тоді у спілкуванні з лібретистом композитор апробував цю ідею, «проговорював» її у своїй натхненній імпровізації за роялем. Композитор вдумливо ставився до співпраці з лібретистом, у виборі якого також не було випадковостей. Авторами лібрето до його музично-театральних полотен були не тільки високоосвічені, всебічно обдаровані, а духовно близькі композитору особистості, які у творчому тандемі з композитором

стали, як образно зазначає С. Єфремов, справжньою «інтимною силою українського руху» [180; с. 5].

У 1860–1870-х роках через політику національних утисків і цензурних заборон перед українським театром україно гостро постала проблема репертуару і сюжетів для опер. Як наголошує дослідник О. Кисіль, репертуар був надто обмеженим і «складався тоді з небагатьох п'єс здебільшого невисокої художньої вартості або перестарілих» [92; с. 109]. У цих несприятливих умовах творча співпраця М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького ніби символізувала ідейно-стильовий поступ української літератури і мистецтва від романтичного побутописання до зрілого модерного стилевиявлення.

Пошук сюжету, який би відповідав соціальним потребам часу і художнім завданням, був для М. Лисенка надзвичайно актуальним. Композитор усе наполегливіше прагнув утілити на оперній сцені історію духу народного, історичну пам'ять народу. Перша спроба втілена в опері «Гаркуша» (незакінчена), далі — «Чорноморці», та особливий тріумф мала «Різдвяна ніч» — вони стали для митця важливими сходинками до формування інтерпретаційної моделі опери, власного самоусвідомлення. Тоді, у ситуації вибору теми майбутнього твору, М. Лисенко обирав між «Страшною помстою», «Тарасом Бульбою» і «Марусею Богуславкою». М. Старицький свідчив: «Сам Лисенко відчув велику віру у своє призначення і задумав написати ряд опер на сюжети Гоголя. Ми з ним обговорювали дві теми — “Страшну помсту” і “Тараса Бульбу”, на які я написав програмні схеми. Лисенко було захопився за “Страшну помсту”; однак писати цієї опери йому не довелося» [317].

Зустріч двох майстрів була історично зумовлена пошуками втілення національного стилю, палким

патріотичним почуттям, розумінням високого етичного і соціального сенсу опери, бажанням утілити на сцені українську характерність. Улітку 1874 року за пропозицією І. Нечуя-Левицького М. Лисенко обрав для творчої роботи сюжет «Марусі Богуславки», лібрето якої вже почав створювати письменник. П'ять листів композитора й один дивом уцілілий лист-повідь І. Нечуя-Левицького дають змогу реконструювати творчий процес написання лібрето, його поетапність, розкривають думки і позицію кожного з митців [317]. Ось як І. Левицький у листі до М. Лисенка від 1 липня 1874 року описує початок своєї співпраці з композитором: «Послухавши Вашої ради, я оце на селі, в Трушках (під Білою Церквою), почав лібрето, записавши з уст бабів і дівчат обряд весілля і весільні пісні... Я залишив комедію і буду працювати коло лібрето» [30; с. 257].

Сучасна дослідниця О. Таранченко звертає увагу на те, що, прирівнюючи письменницький талант І. Нечуя до таланту І. Тургенєва, М. Лисенко з великою радістю і натхненням узявся до спільної роботи над лібрето «Марусі Богуславки». У листі від 23 серпня 1874 року з Петербурга композитор пише до І. Нечуя про початок праці над оперою «Маруся Богуславка»: «Коханий, кривий землячєнку, Йване Семеновичу! Вашого листа з Трушок перехопив у дорозі, як уже вирушив з дому у Київ... одписуючи вам першого листа, чухав потилицю, вбачав, що щось є недоладного у тій схемі, в якій ми розпочали свої плани й будову нового лібрето» [106; с. 114].

За обопільним задумом, опера мала відповідати сюжету народної думи про Марусю Богуславку. Як свідчать листи М. Лисенка, І. Нечуй-Левицький прагнув розгорнути зміст до рівня широкого епічного полотна

[106; с. 114]. Відповідно до його плану лібрето, опера мала включати п'ять актів, вирішених в історико-побутовому ключі. Притаманна письменнику деталізація сюжету, епічний тон розгортання подій зумовлювали перенасичення лібрето побічними лініями і героями. У початковому варіанті (а всього їх, судячи з Лисенкових листів, було кілька) письменник запропонував програмну схему, яка виразно розпадається на два плани: перший — обрядово-побутова лінія (перша дія — обряд весілля; друга — сцена обрання гетьмана). Він був тлом і контрастував подальшому розгортанню сюжету. Ним опосередковано окреслювався другий план, який відображував основний внутрішній конфлікт твору (третя дія — сцена Марусі Богуславки з султаном; четверта дія — прихід Марусі до бранців у темницю; п'ята дія — зустріч Марусі Богуславки з її коханим Тетерею і визволення українців-невольників) [317].

Докладно відповідаючи в листі І. Нечуєві-Левицькому щодо цього плану, М. Лисенко пропонував своє бачення сюжетної фабули лібрето, висловлював свої зауваження. Він належно оцінював деталізацію письменником обрядових сцен, та водночас наполегливо пропонував підпорядкувати дію показу живого, «рухливого» народно-національного характеру, «всіляких ефектів гуртової вдачі», за його висловом. Композитор прагнув, щоб характерність, виразність типів та героїв опери сприймалась на сцені як жива виразність самого народного життя, ментальних процесів свідомості народу. «Завважте, коханий, на мою пораду з погляду музики: рада козацька повинна якнайефектніш обставлена бути. Сперечання, гомін, змагання хорів (котрі можна поділити на два табори або партії); отдільні речі промовців. Згода, ухвала тут, несогласка деінде в задніх лавах, така турбація, ваганина в голосах

в цілих навіть купах козачих; — росте той вигук голосніш та голосніш, наче море, до гамору великого, потім зачина тихшати помалу, наче море на одливі, і уповні стиха, як дійде до кінечної згоди» [106; с. 112].

Та все ж не деталізована, ситуативна подієвість насамперед була вихідною в розгортанні лібрето для М. Лисенка, на відміну від І. Нечуя-Левицького. Увагою та уявою композитора володіє думка про ідейні важелі внутрішньої цілісної організації майбутнього твору. Дія, за М. Лисенком, має бути спрямована на показ величного образу Марусі Богуславки. Композитор акцентує на посиленні соціального та морально-етичного звучання лібрето. Маруся Богуславка для М. Лисенка — це відродження і втілення національного знакового архетипового образу [317]. «Тим-то я б раяв Вам і прохав, і благав Вас мотив любові, кохання Богуславки у Тетерю змінити на любов до родини-матері України, до своїх кривих земляків. Вона тут повинна запеклою патріоткою виявитись. Цей мотив незмінно вищий од звичайного плотського чуття хоча б жінки до чоловіка або й дівчини. Такі ласощі не дадуть поважної соціальної підкладки опері, але незабаром приїдяться (перша дія — любов-кохання, IV — теж кохання, V — знову старе кохання)» [106; с. 112].

М. Лисенко підкреслює: «Патріотичне чувство було більше і вчинок, подію героїчну вона вчинила, як того слід було ждати від натури високої, з гарячою любов'ю до родини. От тоді лібрето і сама опера страшенно виграють. Бісового батька хто матиме право докору скласти, що по ваших комедіях да операх тільки лише цалуються да милуються: разлюбезный, права, народ» [106; с. 114].

Визначена М. Лисенком ідея не тільки скеровує поведінку героїв, а й структурує лібрето: «III і IV дії

становлять суть цілої опери,— підкреслює М. Лисенко,— на їх вона мусить і скінчитись. Усе попереднє було хіба інтродукцією, зав'язкою до цих двох дій. Тим-то й сама опера повинна бути охрещена на “Марусю Богуславку”» [106; с. 114].

«За листами М. Лисенка можна простежити динаміку і послідовність роботи над лібрето. Народження задуму, початковий емоційно-інтуїтивний відгук на нього в перших двох листах М. Лисенка змінюється поглибленою деталізованою роботою над композицією з погляду музичної драматургії, наскрізним розвитком характеристик головних персонажів. М. Лисенко обґрунтовує своє розуміння колізії твору, звертає увагу на психологічну мотивацію поведінки і вчинку Марусі Богуславки. Композитор на рівні лібрето спрямовує увагу на психологію героїні у межовій ситуації життєвого вибору. На той час така спроба була новаторською для української опери»,— такий висновок робить дослідниця О. Таранченко [317].

І. Нечуй-Левицький цілком погоджувався з композитором, бо й сам відчував певні недоліки свого плану лібрето. Письменника, як і М. Лисенка, хвилювала вмотивованість появи образу Марусі Богуславки: «Третю і четверту дію я складу так, як Вам сподобалося. Одно, що мене трохи збиває, як епіка, то те, що Маруся Богуславка, ім'ям котрої назветься опера, з'явиться аж у III-й дії. Я вже думав, думав та й не придумав, як би її хоч показати публіці трохи попереду» [106; с. 114].

М. Лисенко також напружено розмірковував над цією проблемою. У листі до І. Нечуя-Левицького від 23 серпня 1874 року він зазначав: «Щось є недоладного у тій схемі, в якій ми розпочали свої плани й будову нового лібрето. Де ж пак справді,— опера, охрещена на

“Марусю Богуславку”, виявля найвидніше дійове лице, коло котрого заснована й драма уся,— виявля, кажу, в бозна-якій аж дії,— і все те якось білими нитками постьобано. Останній лист Ваш ще більш мене в тому пересвідчив» [106; с. 115]. Композитор доходить висновку: «Весь попередній план не більш, як мозаїка, концепція кількох картин, котрі мають навіть мало живого, органічного зв'язку межи себе, так хіба далеку ниточку, що їх ніби злучає, але щодо виводу вдачі кожного дійового лица, до розвою його самостійного, котрий впливав з самих обставин,— і в гадці немає» [106; с. 115].

Лисенків задум опери певною мірою суперечить наявному варіанту лібрето І. Нечуя-Левицького. Композитор вважає, що у ньому «нема і не може бути порушаючої драми» [106; с. 115]. Тому заради спільної високої мети він пропонує звернутися за порадою до М. Старицького, особливо до М. Драгоманова, «котрому цей сюжет вельми до серця впадав спрежда, який ще, може, й досі він у собі носить» [106; с. 115]. М. Драгоманов, як зазначає О. Таранченко, ще в 1860-х роках працював над драматургічним планом п'єси про М. Богуславку і надсилав його через О. Русова для ознайомлення членам Київської громади. Проте невдовзі цей план загубився. Однак М. Драгоманов продовжував обмірковувати ідею твору на сюжет «Марусі Богуславки» [317]. Цікаві маловідомі факти з цього приводу наведено 1930 р. у статті «Листування Миколи Лисенка з Іваном Нечуєм-Левицьким». Її автор указує, зокрема: «Зробившись емігрантом, Драгоманов не покинув цікавитись “Марусею Богуславкою”. Бувши він літом 1883 року в Парижі, захопив цим сюжетом хворого тоді Тургенева, а зять Поліни Віардо — Дювернуа заходився компонувати на цю тему оперу. Програму

лібрето обіцяв для нього скласти Драгоманов. Але ці плани перекинула смерть Тургенева» [203; с. 135].

Після редакції М. Старицького план лібрето став чіткішим, логічнішим, сценічним. У ньому, відповідно до класичних вимог драми, було посилено внутрішню концентрацію конфлікту, більш продуманою виявилась логіка поведінки і дії героїв. Завдяки винятковій драматургічній майстерності М. Старицького, стрункішою стала і композиція, яка тепер мала чотири дії (перша і четверта дії у двох картинах). Знайдено і мотивацію появи Марусі Богуславки у першій дії, над якою замислювались раніше М. Лисенко та І. Нечуй-Левицький. У новому варіанті лібрето, уже крізь закони музичної драматургії, М. Лисенко окреслив основні сольні епізоди і масові хорові сцени, виявив показові риси характерів героїв. Увиразнилась також і лінія контрдії. Важливого значення набули авторські ремарки М. Лисенка. Після спільних зусиль перероблене лібрето композитор надіслав І. Нечуєві-Левицькому [317].

Про високий пієтет, з яким М. Лисенко ставився до І. Нечуя-Левицького, свідчать слова його промови, виголошені під час ушанування ювілею письменника 1904 року: «Хто з нас, тоді ще досить молодих людей, не уносивсь гадками та мріями та солодкими надіями на славу будущину розросту рідного слова, рідної літератури, перечитуючи удесяте ваші “Дві московки”, “Панаса Крутя”, “Причепи”. А той чудовий апотеоз Запорожжя в ваших “Запорожцях”,— свіжо народний, як первісна польова квітка весняна, гарячим люблячим серцем писаний скітц. Ми постаріли, а вражіння минулих, давніх літ живо снуються в серці, і ще й досі гріють в Богу душу, дратовану щоденними обставинами дійсності» [124; с. 141].

Аналізуючи авторські присвяти, сучасна дослідниця В. Бодіна звертає увагу на дійсно особливе ставлення композитора до Івана Семеновича. Так, у листі до І. Нечуя-Левицького, датованому 4 листопада 1878 року, М. Лисенко писав: «Прийміть же ласкаво, сердешний добродію, утвір мій, присвячений імені Вашому <...> коровай мій <...> (мається на увазі «Пісня без слів» ор. 10 № 2 для фортепіано — примітка В. Бодіної) як ознаку щирої любові до Вас і глибокої незмінної поваги до Вашої чесної та високої праці» [106; с. 135]. Крім того, в кінці листа знаходимо ще один цікавий факт. Лисенко, завершуючи, написав: «Може, в тій рожевій будущині яка квіточка скрасить Вашою увагою і моє ім'я. Був би дуже щасливий, коли б часом який невеликий малюночок з народного життя стався тією квіткою» [106; с. 136]. Як знак теплих стосунків та взаємоповаги М. Лисенко просить отримати від письменника зворотню присвяту. Прохання композитора невдовзі було виконане. І. Нечуй-Левицький присвятив Лисенкові свою знамениту повість «Микола Держя», яку написав ще за два роки до того, у 1876 році [287; с. 5].

І хоча задум опери не був утілений у музиці, співпраця двох митців над створенням лібрето опери «Маруся Богуславка» мала важливе значення у творчій еволюції М. Лисенка: її справедливо вважають підготовчим етапом до опери «Тараса Бульби».

Іван Нечуй-Левицький і Павло Чубинський. На зацікавлення І. Нечуя-Левицького народознавчими проблемами, питаннями сутності українського національного характеру вплинули досягнення тодішньої етнографії. На початку 1870-х років, коли відновила свою активну діяльність Київська громада, відкривши 1873 року Південно-Західний відділ Російського імператорського гео-

графічного товариства, Іван Семенович, який у цей час учителював у Кишиневі, співпрацював з киянами. Його обрали членом Відділу. Важливим моментом у біографії письменника були тісні зв'язки з видатними діячами українського руху 1870-х років. Російське імператорське географічне товариство організувало статистично-етнографічну експедицію в Південно-Західний край (1869–1871), у Правобережну Україну з метою збирання статистичних, географічних та етнографічних матеріалів. Експедицію протягом двох років продуктивної праці очолював Павло Чубинський. Було зібрано багато унікальних матеріалів з української етнографії, які згодом опубліковано в семи великих томах. Записи народних звичаїв, обрядів, вірувань, пісень, мовних діалектів своїм змістом і духом були настільки унікальними, що це остаточно знімало питання окремішності українського народу як етносу. Матеріали експедиції незаперечно свідчили, що творцем усього неповторного духовного багатства є окремий слов'янський народ — українці, яких офіційний царизм відмовлявся визнавати як націю. У 1873 році в Києві як підсумок успішної роботи експедиції було відкрито Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства, секретарем якого став П. Чубинський [158; с. 3]. «Сей відділ, — писав І. Франко, — став відразу центром кружка визначних українофілів, що на його засіданнях обговорювали різні теми з української філології й етнографії» [142; с. 327].

Тоді ж, у 1874–1875 роках, В. Антонович та М. Драгоманов видали «Исторические песни украинского народа» у двох томах — перший систематичний звід цього фольклорного жанру. У 1876 році М. Драгоманов видав унікальну збірку народних оповідань — «Малорусские народные предания и рассказы».

У цей час з'явилася друком і етнографічно-фольклористична розвідка І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» (1876) [158; с. 3].

Іван Нечуй-Левицький і Михайло Грушевський. У роки навчання в Тифліській гімназії М. Грушевський, ознайомившись із доступними на далекому Кавказі зразками української літератури, вирішив спробувати свої сили в письменстві: «Спровадивши собі з Києва кілька книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим Київським ринку, з “Кієвскою Стариною” в руках,— котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань в місцевих бібліотеках, розуміється, не було),— я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитися в українську літературну роботу, або, краще сказати,— в процес українського писання» [72; с. 5].

Як результат, у 1884–1886 роках, у віці 17–19 років, М. Грушевський написав цілу низку поетичних і прозових творів: «Німий свідок» (1884), «Чужі й свої» (1884), «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» (1885), «Бехаль-Джугур» (1885), «Св. Петро у тюрмі» (1885), «Бідна дівчина» (1885). Діяльна натура юнака відчувала гостру потребу мудрої поради, оцінки, підтримки старшого, досвідченого в літературних справах. Саме І. Нечуй-Левицький у 1870–1880-х роках був одним із найяскравіших митців української літератури. Згодом, через сорок років, у своїх «Споминах» М. Грушевський зазначав: «Він став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем, і згодом я, власне, до нього удався як до свого літературного восприймника» [72; с. 124].

У передмові «Як я був колись белетристом?» до збірки «Під зорями» (1928) М. Грушевський пригадав

обставини написання листа до І. Нечуя-Левицького: «Я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя-Левицького, з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова (*«Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1884).— Авт.*), що він займає посаду учителя в Кишиневській гімназії. В тодішній літературній генерації се була найбільш визначна і для мене приступна фігура, і я рішивсь віддатися під її патронат. Побоюючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хорого письменника, і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою» [72; с. 6].

Перший свій лист до І. Нечуя-Левицького, як свідчать архівні документи, М. Грушевський підписав ім'ям Йосип Рогалевич. Відповідь письменника, адресована на це ім'я, вперше була опублікована в журналі «Україна» (1967, № 2, с. 24) як «Лист І. Нечуя-Левицького до вчителя 1-ї Тифліської гімназії Йосипа Рогалевича» [221]. Адресат указаний, очевидно, на тій підставі, що разом з листом зберігся й конверт з тією ж датою на поштовому штемпелі (25 вересня за старим стилем 1884 року), заадресований на це ім'я, щоправда, без указівки, що це вчитель. М. Грушевський, звертаючись уперше листом до відомого письменника, не назвав свого справжнього імені, а для відповіді подав адресу гімназійного товариша [108; с. 239]. Лише в другому з відомих листів до І. Нечуя-Левицького він написав своє справжнє прізвище: «Пошліть до друку під псевдонімом Михайла Заволоки (правдиве моє прізвисько Грушевський),

щоб потім не одплывуватись од своїх творів» [108; с. 29–30].

Сучасна українська дослідниця Н. Янкова, посилаючись на «Спомини» М. Грушевського, вказує прізвище товариша, під яким крився Михайло Сергійович, що «не рішався виставити своє ім'я, попросив позволення одного з товаришів, здається, Снисаревського, скористатися з його імені й адреси» [157; с. 128].

У вересні 1884 року вчитель Кишинівської гімназії, відомий на той час український письменник І. Левицький отримав листа від невідомого адресата з далекого Тифліса. Автор листа розповідав, що сам він родом з України, земляк І. Левицького, навчається в Тифліській гімназії: «Ніяково мені, не знаючи, навіть не бачивши Вашої мосці зроду, до Вас з проханням своїм приступати. Але сподіваюся, що прочитавши лист мій, не розгніваєтесь, не поглузуєте з мене і з мого прохання. Я школяр — гімназист тифліський. Батько мій і мати обидва з тогочасної України, навіть земляки Ваші — з Київщини. Сам я мало був на Вкраїні, але, яко мога, я зміг не поневіритись на чужині, але зостатися щирим і сутим українцем. Виписував з Києва книжки українські, пересвідчивсь у письменству, географії й історії українськи[x], як міг це зробити з[a] дві тисячі верстов од Києва. Щиро кохати став я отчизну свою Україну, страх бажав я допомогти як-небудь у сю недобрую для неї добу» [47; с. 28],— починає він листа і далі розповідає про свої проби пера, просить письменника оцінити перші його художні твори, а якщо вони вартісні, то й опублікувати їх. М. Грушевський також відзначає великий вплив творчості Івана Семеновича на формування його як українського прозаїка: «Не задовольнившись віршами, почав я писати оповідання мовою українською,

до цього мене найбільше напутили Ваші “Хмари”, добродію» [108; с. 28].

Далі автор-початківець продовжує: «Ще раз скажу, ніяково мені турбувати мосць Вашу, але пам'ятаючи, що славетні письменці — пан Тарас, Куліш, Пушкін, Жуковський ніколи не зневажали прохань молодих, іноді й зовсім не кебетних, сподіваюся, що й Ви, яко письменець наш український, звернете увагу на прохання молодого українця» [108; с. 28]. Гімназист закінчує свій лист проханням: «На відповідь докладаю дві марки, щоб написали Ви письмом заказним, щоб не пропало даром часом дорогою» [108; с. 29].

Необхідно звернути увагу на датування листів. Перший з них датовано М. Грушевським «14 жовтня» 1884 року, а відповідь І. Нечуя — «25 сентября» того ж року. В томі I «Листування М. Грушевського» (К., 1997) зазначається, що, за «Словарем української мови» Б. Грінченка, у XIX столітті назва «вересень» в українській мові функціонувала паралельно зі словом «жовтень» або «сентябрь», причому друга назва була більш поширена.

Таким чином, останні місяці року в ужитку пересічних українців наприкінці XIX століття були серпень, жовтень (у нашому календарі вересень), листопад (у нашому календарі жовтень), грудень (у нашому календарі листопад), студень (у нашому календарі грудень) [108; с. 239].

З відповіддю молодому літератору-початківцю «славетний письменець» не забарився. У листі від 25 вересня 1884 року І. Нечуй-Левицький щиро підтримує літературне завзяття юнака: «Ви пишете, що Вам «ніяково» обертатись до мене з листом як до незнамого чоловіка... Нехай не буде Вам ніяково, земляче! Пишіть до мене, будьте ласкаві, коли Вам треба буде,

бо це не Ви перший обертаєтесь до мене з причини літературного діла. Я тішуся, що нова українська література не є “глас вопиющего в пустыне”. Вам і розум сказав і інстинкт підказав, на яку літературну дорогу стати, щоб послужити своєму краю і своєму народові <...>, бо жатва многа, а діячів на нашій ниві все-таки мало і на Україні і в Галичині. У Вас є талант; це Вам кожний скаже, хто прочитає Ваші проби. Та й лист Ваш написаний дуже добрим, чистим, легким українським язиком, що мене навіть дуже вдивило. З Вас вийде і белетрист добрий. Це вже я чую духом» [30; с. 295]. Разом з тим знаний майстер слова дає цінні поради юному початківцю: «Тепер Ви далеко од України, але хто зна, де Вам прийдеться пробувати, вийшовши в життя. Може, доля знов поверне Вас в рідний народ. Тоді Ви будете наглядати життя народу й описувати свій народ і свій край; а поки що придивляйтесь до життя за Кавказом, пишiть про життя народу або грузинського, або армянського, пишiть по-українській, і <...> це все буде интересно» [30; с. 295].

Прочитавши поезії гімназиста М. Грушевського, письменник відзначав: «Вірші Ваші слабiші од прози. В їх нема скрізь розміру; вони схожі на білі вірші або нагадують вольний розмір народних дум з часів козаччини. Але це нічого. З цього не виходить, щоб Ви занехаяли писання віршiв. Ви ще молоді, а молода сила гнучка: і випростається і вигнеться. Не кидайте писати вірші, виробляйте форму, держачись народної пісні» [30; с. 296–297].

Про свій перший літературний успіх М. Грушевський згадував: «Сорок літ тому в фельетонах львівського “Дiла” за 1885 рік (ч. 66–68) було надруковане моє оповідання “Бех-аль-Джугур”. <...> Номери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше

<...>, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані <...> на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить, були признані вартими друку» [72; с. 5].

У листі від 28 травня 1885 року І. Нечуй загалом схвально оцінив твір, висловлюючи зауваження лише щодо визначення жанру: «“Бех-аль-Джугур”, правда, має в собі ідею і дуже правдиву, але це не фантазія, бо в оповіданні нема фантастичного елемента. Треба було напустити туди з півкопи чортів, з пару відьом або там якого незвичайного страхіття, як звичайно буває в казках. Це оповідання схоже на кореспонденцію. Конечне, це все мені так здається, а редакція може глянути інакше» [109; с. 33]. Відповідаючи в листі від 8 червня 1885 року, М. Грушевський не втрачає надії на публікацію: «...проте ж на “Бех” сподівався, “яко на мур мурований”» [108; с. 39]. Аж лист І. Нечуя-Левицького від 5 серпня 1885 року приніс нарешті М. Грушевському бажану новину: «Ваш “Джугур” вже надрукований в фельетоні “Дiла”. Я його прочитав двічі, так він мені сподобався, хоч в йому і нема казкового фантастичного елемента. <...> В Галичині Вас зараз примітили, сказали, що з’явився правдивий талант» [108; с. 34].

Як відзначає сучасна дослідниця Г. Бурлака, М. Грушевський, дякуючи І. Нечуєві за те, що він «яко письменець наш український» не тільки звернув увагу на прохання молодого українця, а й дієво підтримав його, повість «Свої і чужі» (1885), надруковану (з допомогою І. Нечуя) в журналі «Зоря», присвятив літературному наставникові — І. С. Левицькому, попросивши у свого «патрона» [165; с. 254] в листі від 14 травня 1885 року на це попередньої згоди: «Як безпечно ж друкувати, просив би я мосць Вашу —

дозвольте Вам, яко добродію моему і учителю в письменстві українському, посвятить цю повість; й як ласка Ваша, підпишіть на повісті — Ів. Сем. Левицькому» [108; с. 36–39].

У 1885 році І. Нечуй допоміг надрукувати ще одну белетристичну пробу пера молодого прозаїка: «Невеличке оповідання пошліть по цьому адресові: В Херсон, Его високобл[агородию] Дмитрию Васильевичу Марковичу. Улиця Дворянская, № 11-й. Він видає збірник «Степ» і помістить його в збірникові. Напишіть ще йому, що як не помістить (може, вже пізно), то нехай пришле або мені, або в Львів» [30; с. 304]. З цього приводу М. Грушевський пригадував: «Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний збірник, і дав мені адресу пок[ійного] Дмитра Васильовича Марковича, що, служачи тоді в Херсоні, був один з ініціаторів збірника (чи головним-таки зачинителем сього діла), щоб я післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року, і Маркович вскорості повідомив мене, що оповідання се прийнято до збірника «Степ» і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання: та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник, і моя дорога стелиться передо мною ясно і виразисто» [72; с. 9].

Оповідання «Бідна дівчина» М. Грушевського отримало схвальні відгуки, що надало впевненості літератору-початківцю: «Листування з Дм[итром] Вас[ильовичем] Марковичем не дало вже мені такого вдоволення, як листи Ів[ана] Сем[еновича] Нечуя, — в них не було такого сердечного елею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно

оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати які-небудь дрібні колючки» [72; с. 10].

На 19 році життя юнак був цілковито відданий літературі. «Се був великий момент у моім життю. Письменство, літературна праця ввижалися мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завдання життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя», — згадував пізніше Михайло Сергійович [72; с. 6].

Учень випускного класу Тифліської гімназії М. Грушевський мав намір навчатися в університеті, тому свою діяльність максимально спрямував на підготовку до випускних іспитів, що не могло не позначитись на занятті белетристикою: «Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілости (матури)» [72; с. 10].

Випускника гімназії М. Грушевського, який мав отримати медаль за успіхи, спіткала невдача. Перед випускними іспитами існувала традиція викрадення текстів екзаменаційних тем: «Тому, що вони окружались незвичайним секретом — вироблялися радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх, се було спортом так само для гімназій цілої округи — викрасти сей секрет. Вважалося, що та гімназія, що сей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду

професійну послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду класовий обов'язок матуристів супроти класи директорів і учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкер-тонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученику гімназії, округи і т. д., власне, за сю першість» [72; с. 10].

Далі Михайло Сергійович у своїх спогадах розповідає: «Директор і вся инша гімназіяльна братва не чули себе з роздражнення й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні сі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але тим не менше наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість тріумфу, така ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо» [72; с. 10].

Цей випадок став тією межею в белетристичних починаннях Михайла Сергійовича, після якої він припинив свою літературну творчість: «Я незвичайно глибоко, повищено-вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводять амбіція! До біса амбіцію. До біса всі честолюбні плани. Вони будувались на літературі, на письменстві — до ката літературу, до ката писання. Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулянтне виконання обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініатюрі і зломив перо белетриста» [72; с. 11].

Творчі взаємини майбутнього історика М. Грушевського зі знаним письменником І. Нечуєм на деякий час припинилися, оскільки студент університету Святого Володимира в Києві повністю присвятив свій час навчанню: «Довгий час я навіть не читав белетристики, не тільки що не писав. Пізніш дозволив собі дещо — але не друкував нічого. З писань моїх університетських я потім надрукував оповідання “Неробочий Іван Кривий”» [72; с. 11].

Так ще в студентські роки Михайло усвідомлює своє бажання служити українському народові. Він був особистістю, що прагнула до величі. Він рано усвідомив, що провідництво і будівництво самостійної української держави передбачають велику посвяту [230; с. 265]. Така посвята вимагає відмови від особистого щастя, усамітнення, аскетичної самодисципліни. «Я в душі був революціонером, рішився йти пробоем проти усіх заборон і обмежень українського слова і життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамцях, а за кордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна» [72; с. 17].

«З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшись з подорожі в Галичину, оповів мені про плян катедри української історії на львівському університеті: сю катедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене», — пригадував Михайло Сергійович обставини свого призначення на посаду професора Львівського університету [73; с. 200].

Відновлюється також і співпраця та листування з І. Левицьким, але, як зазначає сучасна дослідниця Г. Бурлака, «тональність діалогу дещо змінилася. Тепер

уже М. Грушевський клопотався про публікацію творів І. Нечуя» [165; с. 256]. Але в ті самі роки виникають перші непорозуміння у взаєминах М. Грушевського та І. Нечуя-Левицького. Так, 1897 року, як відзначає Г. Бурлака, «М. Грушевський, укладаючи зміст першого числа “ЛНВ”, мав намір видрукувати у ньому твір І. Нечуя “Старі гультяї”. Головним аргументом було бажання уміщувати у журналі твори наддніпрянців і галичан на паритетних засадах, тим більше поява серед авторів прізвища іменитого письменника повинна була сприяти популярності видання, маніфестувати його високий естетичний рівень. Пильніше розглянувши твори, запропоновані до першого числа “ЛНВ”, О. Маковей (був співредактором), так би мовити, “спіткнувся” на “Старих гультяях”, відчувши, за його власним зізнанням, що ні стиль, ні предмет оповіді, ні естетичний рівень твору не відповідає тому рівневі, який хотіли утверджувати ініціатори цього нового видання, задуманого як європейське культурологічне ревію. Повість І. Нечуя-Левицького було відхилено, натомість до першої книжки “ЛНВ” увійшов твір О. Кобилянської “Valse mélancolique” (“Меланхолійний вальс”)» [165; с. 256–257]. Незважаючи на це, співпраця між М. Грушевським та І. Нечуєм-Левицьким тривала. Так, у листі від 19 лютого 1898 року І. Нечуй просить М. Грушевського зачекати з друком збірника на честь І. Франка, бо він запізнюється з оповіданням для збірника. Михайло Сергійович зважив на це прохання, і оповідання І. Нечуя-Левицького «Живцем поховані» було вміщено у збірнику «Привіт Івану Франку...», присвяченому 25-річчю творчості письменника, що вийшов у Львові 1898 року [212; с. 9]. Сучасний український дослідник М. Мандрика, аналізуючи епістолярій митців, звертає

увагу на те, що стосунки між двома діячами українського руху набули вже характеру не особистого, а більш ділового. У листах до професора М. Грушевського І. Нечуй часто дякує йому за сприяння в публікації у галицьких виданнях його художніх творів. Так, він просить Михайла Сергійовича допомогти опублікувати в «Ділі» повісті «Князь Ярема Вишневецький», «Поміж ворогами», «Гетьман Іван Виговський», «Хмари» та ін. А в листі від 14 березня 1906 року звернувся з проханням: «Спілка Череповського має на думці видати “Історію України”, цебто мої брошури з історії України, починаючи з “Перших київських князів” і т. д. Будьте ласкаві, пришліть мені мого “Українського гетьмана Богдана Хмельницького” й другу брошурку “Гетьман Юрій Хмельницький та Іван Виговський”, видану окроми. Ще колись давно я послав в Галичину рукопись “Велика Руїна” — це про гетьманів аж до Мазепи. Довго її не видавали, але оце років зо два назад десь ця “Руїна” була надрукована в ваших газетах. Цей рукопис тепер піде в діло» [109; с. 462]. У листі до І. Стешенка від 13 квітня 1905 року Іван Семенович нарікає на відсутність ще однієї статті в “ЛНВ”: «Візьміть, коли Ваша ласка, в Грушевського мою статтю “Кельти і їх письменство”, котру він чомусь не надрукував в “Літературно-науковому віснику”, і привезіть мені. Може, вона незабаром знайде собі місце і тут» [30; с. 444].

Різне розуміння та підходи до формування українського літературного правопису, українського слововжитку стали тими каменями спотикання між митцями, що все більше і більше породжували між ними непорозуміння та конфліктів. Так, у 1907 році, у листі до М. Лободовського від 29 травня 1907 року, І. Левицький указує на розбіжності поглядів у мовному питанні

з М. Грушевським: «Партія, що наважилась завести на Україні галицьку мову, як вона єсть, з усіма формами, як загальну книжну мову, єсть. З цієї газетної мови публіка просто сміється. А вже ж партія видала три галицькі граматики для українців з галицькими падіжами. Я знаю головних спільників цієї партії, бо вони й на мене наполягали, щоб і я так писав. Був у мене й проф. Грушевський і так само просив і вговорював мене, щоб я писав галицькими формами» [30; с. 471–472].

У цей час боротьба за українську мову, її права, розвиток і збагачення стала головною в житті І. Нечуя-Левицького. Свої погляди на розвиток української літературної мови раніше він виклав у низці спеціальних праць, а саме: «Сьогочасне літературне прямування» (1878, 1884), «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1901), «Криве дзеркало української мови» (1912). У цих працях він порушував проблеми історії української літературної мови, її зв'язку і співвідношення зі старописемною мовою на народній основі; обґрунтував закономірність формування нової літературної традиції на центральноукраїнській діалектній основі. Письменник протестував проти спроб переорієнтації української літературної мови на південно-західну основу [289].

На початку ХХ століття західноукраїнські культурні діячі, очолені М. Грушевським, «щоб штучно поставити бар'єр між українською і російською мовами, почали насаджувати на Східній Україні правопис і лексику, що протягом десятків років вироблялися в Галичині на місцевій, діалектній основі». З такими тезами Іван Нечуй-Левицький виступив проти правописної практики М. Грушевського в «Кривому дзеркалі української мови» (1912) [34].

Іван Нечуй і Михайло Грушевський, як слушно зазначає сучасна українська дослідниця Г. Бурлака, належали до різних поколінь не лише за хронологією найбільшої творчої активності, а й за ідейним наповненням своїх творів. Вони уособлюють «батьків» і «дітей», послідовний рух суспільної та естетичної думки і літературного розвитку в Україні [165; с. 255]. Проте варто віддати належне Михайлові Сергійовичу Грушевському, який, незважаючи на певні ідейні розбіжності зі своїм літературним наставником у зрілому віці, досить високо оцінював творчий доробок «всеохоплюючого ока» нашої літератури і його внесок у формування української літературної мови. П'ятнадцятого квітня 1918 року, у день, коли вічність прийняла до себе «баштового українського слова», у «Літературно-науковому віснику» було опубліковано некролог «Над свіжою могилою». Як доводить Г. Бурлака, автором його був саме М. Грушевський [165; с. 258]. У некролозі зазначено: «...але, хоч стоїмо над свіжою могилою, душа не приймає сих слів. <...> Але він, Нечуй-Левицький, не вмер і не вмере. Він живе і житиме далі серед нас, серед свого народу в своїх скарбах — творах, в яких він змалював багату душу народну, з якою навіки сплів і свою душу. І вічний пам'ятник “нерукотворений і нетлінний” він збудував собі на Вільній Україні» [70; с. 115].

Отже, важливу роль у становленні особистості юного Михайла Грушевського, що мав високі устремління, стали підтримка та щире схвальне слово, таке необхідне кожному юнакові, який стоїть перед вибором свого життєвого шляху, від знаного майстра слова Івана Семеновича Нечуя-Левицького, який «змалював багату душу народну, з якою навіки сплів і свою душу». І хто знає, чи мали б ми таку масштабну й неординарну

особистість у нашій історії, якби не відгукнувся на юнацький лист Педагог, який став наставником і порадиником початківцеві-белетристу, майбутньому знаному історика України. Взаємини двох митців нашої культури й історії, М. Грушевського та І. Нечуя-Левицького, засвідчили ідейну наступність між поколіннями української інтелігенції та сприяли подальшому розвитку українського національно-визвольного руху другої половини ХІХ — початку ХХ століття.

Іван Нечуй-Левицький і Наталія Кобринська. Історія взаємин Івана Нечуя-Левицького і Михайла Грушевського свідчить про те, що метр української літератури завжди прихильно ставився до письменників-початківців, давав поради, критично розбирав літературні проби пера та допомагав друкувати дебютні твори.

В українському літературному та громадсько-політичному житті Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ століття жінки відігравали неабияку роль, оскільки багато з них заявили про себе непересічним письменницьким талантом, організаційними здібностями, небадужістю до національно-культурних потреб свого народу. Творчий та життєвий шлях Костянтини Малицької, Катрі Гриневичевої, Уляни Кравченко, Марійки Підгірянки, Олени Кисілевської, Ольги Дучимінської, Анни Павлик та інших переконливо довів, що жіноцтво Галичини вказаного періоду стало важливим чинником літературного та суспільно-політичного життя краю. Серед когорти непересічних особистостей Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ століття не можна оминати увагою постать Наталії Кобринської, життєвий і літературний шлях котрої присвячений боротьбі за самоствердження жінки в тодішньому суспільстві. Наталія Кобринська

належала до того покоління українських жінок, які не мали права навчатися у вищих навчальних закладах, і тому освіту здобула вдома. Своєю вчителькою вона називає просту селянку-няню, яка прищепила їй, трьом братам та молодшій сестрі любов до рідної землі, пісень, народної творчості. Дитячі роки дівчинки щасливо проминали у світі чарівної природи та народних казок і пісень. Згодом жіноча доля стала тією проблемою, якій Н. Кобринська вирішила віддати свою енергію і талант. За словами О. Дучимінської, Н. Кобринська взяла на себе місію «першої Апостолки і Піонерки жіночого руху в Галичині», «була одинокою жінкою з повним хистом Аріадни. У праці і витривалості ніхто не дорівнював їй», вона поклала «підвалину під організацію жіночу», прагнула «здобути жінці освітні, економічні і політичні права. Це велике, гаряче бажання поневолених збудило у ній письменницю і суспільницю» [222; с. 367]. «В цім і лежить ціла суть так званої жіночої емансипації,— писала Н. Кобринська,— щоби жінка не тільки мала право, але й вміла думати й говорити сама за себе, а не була вічно сугестіована поглядами і думками мужчин»; «Іти крок за кроком, добиватись своїх, прямуючих до вищого розвитку людськості прав — поборювати противні погляди, що здержують найприродніший хід нових питань, доказувати при кожній нагоді силу і спосібність, дану жінці природою, та здобувати всі становиська, що в'яжуться з новими, пробиваючими собі дорогу завданнями часу — повинно бути ціллю стремління жіночого руху» [201; с. 96–97]

По передчасній смерті чоловіка, Теофіла Кобринського (1882), яка завдала важкого болю й страждань, Наталя виїхала з батьком до Відня, де познайомилася з активним діячем місцевої «Січі» Остапом Терлець-

ким. Той захопив її до літературної праці, про що в автобіографії вона писала: «Я запримітила, що Терлецький не уважає мене за якусь ексцентричну особу, а противно — за цілком щодо загальних питань реальну людину. Се дало повід, що я стала виговорюватися перед ним цілком, а не лиш наполовину, як се звичайно практикувала. Серед одної такої розмови Терлецький запитався, чи я коли не пробувала дещо писати. І став мене намовляти, щоб я взялася за писання. «Але про що і як писати?» — запиталась я здивована. «Про те, що говорите, і так, як говорите»,— відповів Терлецький лаконічно. <...> Коли він не відступав від свого, я забралася до роботи. Представила-м собі стару жінку в її відносинах до окружуючих обставин в такий спосіб, як би я розповіла про се Терлецькому. Таким чином вийшла моя “Шумінська” і разом форма оповідання» [201; с. 96].

Визначна громадська діячка і письменниця Наталія Іванівна Кобринська, як молодий початківець-літератор, також звернулася до Нечуя, щоб отримати пораду. У листі до автора «Кайдашевої сім'ї» вона прояснила історію створення канонічного тексту своєї повісті, яка в новій редакції увійшла до збірки «“Ядзя і Катруся” та інші оповідання»: «Як я Вас, Добр[одію], ціню, най буде ліпшим доказом те, що в передруку “Ядзі і Катрусі” дорабляю кінець, як то Ви мені, Добр[одію], перед роками радили,— а я не з тих, що люблять послухати. Сей передрук вийде разом зо всіма моїми новелями осібною книжкою» [201; с. 101].

У серпні 1899 року Н. Кобринська вперше побувала на Наддніпрянській Україні, відрізаний від західноукраїнських земель державним кордоном. Здійснюється давня палка мрія Н. Кобринської: у товаристві О. Кобилянської вона їде до Києва, де тоді відбувався

XI археологічний з'їзд («з'їзд українців», називала його Кобринська). Отож з'явилася нагода погостювати в М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, побувати в Чернігові, де тоді мешкали Б. Грінченко та М. Коцюбинський [307].

Тепер, у Києві, Наталія Іванівна прийшла побачитися з патріархом української літератури, що мешкав у «низькому партеровому домі» (нині вул. Пушкінська, будинок не зберігся). Господар пригостив гостю чаєм, а потім почалася розмова про «руську літературу». І. Нечуй-Левицький якраз перекладав «Святе Письмо»,— йому випало завершувати те, що не встиг зробити П. Куліш. У спогаді є кілька цікавих спостережень над прозою І. Нечуя-Левицького. Н. Кобринська розповідала, що в творах письменника її особливо вразили описи природи, так не схожі на салонні пейзажі в книгах польських письменників-модерністів. «Звичайно,— пише Н. Кобринська про твори модерністів,— герої й героїні <...> дивилися на природу оком інтелігента з вищої верстви, якоїсь сентиментальної дамочки або анемічної, замкненої, як в клітці, панночки. У Нечуя все те якраз інакше виходило: місяць не блищав золотим діадемом, а виходив срібним серпом або котився колесом, дівчата цвіли, як мак у збіжю. І хмари інакше товпилися, заходило і сходило сонце». Згодом молода письменниця зрозуміла внутрішній зв'язок між душевним світом, колом понять та уявлень героїв Нечуя і характером зображення явищ природи: «Нечуй навчив мене розуміти Ріхарда Вагнера, у якого оркестрою, як у Нечуя описами природи, уперед заповідається, хто вийде на сцену» [103; с. 15].

У своїх спогадах про зустріч з І. Левицьким Н. Кобринська писала: «Я не могла на собі перенести, щоби

бути на Україні і не пізнати того чоловіка, котрого твори читала-м ще дуже молоденькою дівчиною, котрому пізнійше завдячувала-м не одно миле вражінє та й не одно таки навчилася. Добр[одій] Нечуй був для мене інтересний і тим, що коли сама зачала-м писати, він дуже прихильно став до мене відноситися і від часу до часу писав до мене листи. Перший раз написав до мене по прочитаню «Ядзі і Катрусі». Оповіданє вподобалося єму, особливо — оскільки собі пригадую — про плантації тютюну на Буковині. Пізнійше дуже єму впала до вподоби моя промова під час свята Котляревського у Львові. По прочитаню “Першої учительки” писав, я єму нагадала єго пістунку Мотрю і т. ін. Писав і при інших нагодах в ріжних відступах часу» [93; с. 364].

Іван Семенович підтримував Наталію Кобринську і в її боротьбі за права жінок. Так, в одному з листів до Н. Кобринської від 12 квітня 1893 року він радив: «Ви задумали добре діло, щоб видати другу книжку жіночого альманаху. Усяка книжка та ще й порядна є діло культурне. І Ваш погляд, щоб містити в альманасі більше розправи про жіноче питання, ніж вірші та оповідання, зовсім правдивий. В вас в Галичині жіноче питання є зовсім ще нове, недавнє, а порушити його повістями та віршами — це трудна й загайна річ. Тепер вік публіцистики, а не поезії. В повістях можна тільки натякнути на якусь ідею, можна тільки зачепити її якийсь принцип, та й то не кожний гаразд зрозуміє це натякнення або й зовсім не зрозуміє, і вже завдання публіциста та критика вияснити це суття якогось там утвору і, як у нас кажуть, «вивезти — як на лопаті», щоб воно було зрозуміле для публічності, щоб од його зостався в мислі якийсь ясний втямок. Зміщайте в альманасі більше статті про жіноче питан-

ня: ця річ буде корисніша і швидше допровадить до доброго добутку, тим більше, що Ви, добродійко, таки дужі в наукових начерках, дужчі, ніж в белетристиці.

Бажав би й я послати що-небудь до Вашого альманаху, бо я прихильний до жіночого питання, а найбільше в напрямку реальному, встоюючи за розумовий розвиток та за право жіноцтва на “самостійний шматок хліба” в суспільській службі нарівні з мужчинами, а найбільше відносно сиріт-дівчат, удов та тих, що з якоїсь причини не мали спроможності або не схотіли вийти заміж. Але мушу признатись, що я тепер дуже втомлений літературною роботою і не швидко наберуся сили й охоти до цієї праці. Іду на село, на чисте повітря і оддам себе усього з головою спокоеві і одпочинкові; нехай ще вони трохи поорудують мною, щоб часом ці абстракт[н]і сутноти не розгнівались на мене. Може в дальшому часі впіймаю яку цікаву історійку на цю тему з правдивого життя, то вже перешлю її Вам з охотою» [30; с. 338–339].

У листі від 26 листопада 1898 року І. Нечуй-Левицький писав: «Жіноче питання в вас нове, а в нас з ним вже оговтались. Ви стійте на своєму і проводьте ваші гадки, де їх можна провести. Шкода, що в вас нема женських гімназій, а в самому жіноцтві задля цього ще не зворушений ґрунт. Через те це діло в вас не піде швидко.

Ваші публіцистичні статті мені дуже до вподоби; я їх читаю залюбки. Не раджу Вам кидати це діло. Та, сказати по правді, в статтях більше і багато більше дечого можна сказати, ніж в повістях. Щоб сказати стільки думок, скільки їх виявить публіцист в кількох десятках статейок або поет в сотні коротеньких стихотворинок, повістярєві треба б написати принаймні 200 томів» [30; с. 352].

Це було не просто листування між двома приятелями — це була й лабораторія письменства, у якій старший наставник усіляко намагався підтримати прозаїка-початківця. «Прочитав я Вашу “Ядзю та Катрусю» з цікавістю, а найбільше ті місця, де обписано роботи на тютюновій жидівській плантації. Мені здається, ніби повість не скінчена. Немає звичайного кінця: Ядзя не вийшла заміж, а може й вийшла, та авторка не сказала, за кого. З цією думкою так і зістаєшся, прочитавши повість. Не можу не сказати ще, що в Вашій автобіографії, в 4 № “Зорі”, дуже багато великоруських (чи, як у нас кажуть, літературних — книжних слів). Може вони в Галичині не кидаються в вічі, але в нас вони дуже примітні. Ось ці слова: *движенем* (рухом), *личность* (особість), *окружати* (огортати), *взаімно* (обопільно), *объем* (обсяг), *условія* (умовини), *двоякий* (подвійний, двоїстий), *потішитель* (втішник), *постепенно* (поступінно, поступінево), *чувство* (почування, бо почуття — це випадає те, що ощущение, а чуття — це слух), *навикати* (звикати), *стремління* (напрямки, напрування, потяги), *объяснялись думки* (вияснювались), *переводити* (перекладати), *борьба* (борня, боротьба), *не скриваючи* (не ховаючи), *представила собі* (уявила собі), *разговор* (розмова), *по поводу* (з причини, з приводу), *способность* (здатність) і т. д. Ці слова дуже шкодять чистоті Вашої мови» [30; с. 339]. «Щодо Ваших літературних ворогів, то Ви, добродійко, не дуже вважайте на їх. Коли письменник виступив з книжкою, то він, як актор на сцені: він стає суспільською людиною, і кожний матиме право говорити за його або проти його. Письменник — це віяло в панянських руках, котре панни вертять на усі боки: одна хвалить, що, мовляв, воно гарне; друга гудить, як кому до вподоби. <...> Тепер в літературі цілого світу

напрямок реалістичний. А цей напрямо[к] — це таки доволі цупкий та твердий кгорсет, добре таки муляє в стан і душить в боки: не дає волі й обмежує й держить авторів в відомій межі. Бо тільки реальне життя має право диктувати і призначати зміст і сюжети авторам. А чого нема в житті, того не може бути і в повісті, бо інакше воно вийде прибільшене, вигадане і <...> нереальне, і чудне, й смішне. <...> Стара школа романтиків була в своєму ділі щасливіша і поставлена догідніше. Романтик обертався до своєї голови, брав з неї, як з комори, усяке своє добро і потім, прихопивши з дійсного життя з добру половину, змінивши його по своїй вподобі, утворював по своїй вподобі на усій своїй волі, що хотів, проводив думку, яку хотів. А письменникам сучасного напрямку цього не можна робити. Тим часом в Росії сучасні європейські принципи тільки що входять в наше життя, тільки що розповсюднуються. Але вони не мають давнього коріння в минувшості і ще не витворили визначних життєвих, ясно визначених типів, як-от в Англії, Франції, в Германії, де кожна верства суспільства, кожний напрямок пустив ще коріння в XVIII віку, а то й раніше, і породив типи, фізіономії ясні й виразні. В Росії це усе — ще тільки пудра, золотий порошок, котрим притрушено зверху суспільство, і типів ще не народилось» [30; с. 352–353].

На рубежі XIX–XX століть Н. Кобринська все більше звертає увагу на модерністську літературу. «Я не сходжу з дороги реалізму, але коли до тепер, згідно з усіма реалістами, клала натиск на обставини життя, тепер більше кладу его на прояви душі, виходячи поза межі звісної нам психології» — це теж із її листа Борисові Грінченку 1901 рік. Характерний і такий факт: одного разу Н. Кобринська надіслала свою статтю

про Ібсена І. Нечую-Левицькому, який не раз закликав письменницю «малювати типи нашої суспільності». «Знаю, що Ви его не любите»,— застерегла, і все ж таки надіслала! Можливо, сподівалася, що патріарх зрозуміє її інтерес до «нових напрямів», пов'язаних зі зміною соціального вектора («обставини», «вірна обсервація життя») на психологічний («душа», «вразіння») [307].

Творчі взаємини Івана Нечуя-Левицького і Наталії Кобринської є переконливим доказом значення літератури у справі пробудження свідомості українства, прикладом, коли митець має стати над традиціями, над рутинними звичками, над відчуттям меншовартості в собі. Чи виміряв хто, якої внутрішньої сили це вимагає, якого ясного бачення великої мети й концентрації сил та свідомості? У взаєминах двох митців утілилась думка про вільний національно-культурний розвиток України, про потребу творення для неї нових людей, нового типу інтелігенції, здатної стати на чолі народу і з'єднати його в пориві до свободи.

Іван Нечуй-Левицький та Іван Франко. Їхнє знайомство почалося з полеміки. Року 1878 І. Нечуй-Левицький, на той час уже автор кількох визначних художніх творів, виступив з критично-публіцистичною статтею «Сьогочасне літературне прямування», у якій намагався довести, що й українська література, за прикладом літератур західноєвропейських, «повинна покласти собі основою три принципи: реальність, національність та народність». Свій трактат «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» І. Нечуй-Левицький написав у відповідь на третій найжорстокіший удар Москви по Україні — так званий Емський указ (1876). Трактат був надрукований у журналі «Правда» в піддавстрійсько-

му Львові. Цей журнал видавали народовці, він був основним осередком українських письменників, його підтримували тоді О. Кониський, П. Куліш. Саме тоді журналом опікувалося Літературне товариство імені Т. Шевченка. На його сторінках публікували свої твори найкращі українські письменники: Панас Мирний, І. Рудченко, О. Кониський, І. Франко та ін. Тому й не дивно, що праця І. Нечуя-Левицького була опублікована саме тут.

Трактат складався з двох частин. Оскільки журнал через брак коштів виходив з різною періодичністю, перша його частина була надрукована 1878 року, а друга — 1884. Редакція друкувала трактат анонімно і, відповідно до змісту першої частини, дала йому назву «Сьогочасне літературне прямування». Спершу статтю публікував В. Барвінський, але через передчасну його смерть завершив публікацію статті І. Франко, подавши і другу частину під тією самою назвою, хоча друга частина трактату вже не розкриває ідеї літературних напрямів, а стосується змісту творів російських письменників. Ось чому ми маємо подвійну назву трактату і кожна з назв розкриває ідею окремої його частини.

Сама назва статті І. Нечуя-Левицького, як відзначає Т. Муранець, є незвичною, навіть дещо агресивною, але ця стаття є «згустком болю і гніву», що викликаний московським пригніченням українського народу, його мови, літератури і культури загалом. І. Нечуй-Левицький висловлює тут відомі українцям речі, і хоч гнів проймає тією чи іншою мірою кожного, бодай трохи небайдужого до розвитку українського письменства, преси, освіти, науки, та кожен, хто наважується висловити ці почуття, висловлює їх у свій окремий спосіб. Він пише у своїй статті: «Вже третій указ карає нашу

молоду літературу на Україні: 1876 мая вийшов указ, котрим заборонено нам друкувати на українській мові вчені твори, педагогічні книжки, книжки для народного читання — навіть ноти з українськими словами, щоб не дати розвиватись українській опері... Гніт над українською літературою та язиком в Росії — це велика московська помилка. Він викличе в українців протест до Великої Росії» [30; с. 152]. А трохи нижче констатує: «Наші московські брати-слов'яни задержують духовний зріст України, як і задержують і свій зріст, не дають нам нормально розвиватись по своїй літературі, задержують розвиття нашого народу, не даючи йому шкіл або даючи їх на чужій мові: або церковній, або великоруській» [30; с. 152].

Упродовж 1898–1918 років І. Нечуй-Левицький пише свої антиімперські трактати «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини», «Органи російських партій» та «Українство на літературних позовах з Московщиною», підписуючи їх псевдонімом «Баштовий». За образною оцінкою М. Чернопиского, цією публіцистикою він підхопив Шевченкову естафету «баштового українського народу».

Двадцятидворічний Іван Франко статтею «Література, її завдання і найважливі ціхи», яку було надруковано у збірнику «Молот», відгукнувся на критичну статтю свого великого сучасника. І. Франко різко розкритикував погляди І. Нечуя-Левицького, висловлюючись дещо іронічно. Згодом він сам писав у листі до Ольги Рошкевич: «...П. Левицького сокрушаю вельми і висказую рішуче усякі думки» [218; с. 150]. Дослідник М. Чернопиский зазначає: «молодий максималіст не міг досягнути головну концепцію трактату І. Нечуя-Левицького, бо, прочитавши лише першу його частину, не знав змісту цілості, і не хто інший,

як І. Франко через 6 років другу частину цього твору подав у збірнику і ніколи вже не дискутував з автором щодо змісту цілого трактату» [258; с. 11]. Сучасний дослідник І. Денисюк у своїй статті «Франкова концепція національної літератури» вказав: «На догоду М. Драгоманову у своїй молодечій, ще зеленій статті “Література, її завдання і найважливі ціхи” І. Франко висловлює думку про можливість спільної українсько-російської літератури для інтелігенції й взагалі не має рації у дискусії з І. Нечуєм-Левицьким. Пізніше від цих помилкових ранніх поглядів І. Франко відмовився» [176].

У тій самій статті Іван Якович зазначив: «Поміж новішими писателями українськими, котрі належали до тої школи (хто писав про селян) перше місце займає безперечно д. Нечуй (Левицький) як по красоті і плавності складу, так і по силі і живості картин, вірності рисунка та тій хватаючій за серце теплоті чуття...» [141, с. 63]. Згадує він також інші твори письменника, такі як «Причепа», «Бориславська ніч», «Дві московки», «Хмари», які, за словами І. Франка, «читала вся Мала Русь з великою вподобою. <...> Я показав на примірі д. Нечуя, як роблять сей предмет тямущі, щирі люди. Яка їх ціль? — Правда! Правда без огляду на то, чи кому коли вона подобається» [141, с. 68].

Упродовж наступних 35 років Іван Якович виявляв інтерес до творчості українського митця, з постійною увагою стежив за літературною, публіцистичною діяльністю і об'єктивно відгукувався на все, що викликало в нього інтерес. Це виявилось у різних жанрах Франкової науково-критичної діяльності, зокрема таких, як полемічний трактат, відгуки на окремі твори, рецензія, енциклопедична стаття, літературний портрет. Попри захоплення творчістю І. Нечуя-Левицького,

І. Франко подекуди завдавав йому нищівної критики, можна говорити про певну еволюцію поглядів письменника від «сокрушення до апологізації» [218; с. 146].

24 лютого 1884 року І. Левицький, тоді вчитель кишинівської гімназії, просить дозволу поїхати до Галичини, щоб підлікуватись. Він поїхав у Щавник — відоме на той час курортне містечко на крайньому заході Лемківщини. Враження від цієї подорожі лягли в основу нарису «В Карпатах: з мандрівки в горах», опублікованого у львівській газеті «Діло» та окремим виданням. У ньому порушувалися проблеми історії, культури і побуту українців, які жили по сусідству з поляками та словаками. Чудові описи гірських пейзажів західної Лемківщини і прилеглих до неї масивів польських Татр і П'єнін у творі поєднано з об'єктивним зображенням злиденного існування українського та польського селянства цього краю, глибоким розумінням соціальних причин такого убозтва. Письменник докоряв польській шляхті за те, що вона, замість подбати про поліпшення життя й освіти власного народу, усю енергію вкладає в колонізацію галицьких українців. Познайомившись із мовою, побутом і пам'ятками культури лемків, проаналізувавши особливості лемківського одягу зі скромними прикрасами, білими жіночими намітками, І. Нечуй-Левицький робить висновок про незаперечний зв'язок Лемківщини з історією і культурою Наддніпрянської України [133; с. 47]. Цю поїздку за кордон І. Левицький використав, крім лікування, для встановлення і зміцнення особистих контактів з редакціями та літературними діячами Львова. За свідченням О. Барвінського, І. Нечуй-Левицький «вперше приїхав до Львова в 1884 року (тоді разом з Кониським)» [161; с. 238]. З цього часу розпочинається спілкування І. Нечуя-

Левицького з І. Франком. Двадцять четвертого липня 1884 року І. Левицький пише з Щавниці І. Франкові листа: «Прочитав я “Зорю” за два роки і Вашу повість “Захар Беркут”. “Зоря” — шановний журнальчик, нічим не гірше великоруських маленьких журнальчиків. Видно, що у Вас є белетристи й лірики, є й люди вчені. Щастя Вам, боже!» [30; с. 292]. А в листі від 5 серпня 1884 року він схвально висловлюється про творчість І. Франка: «Конечно, мені найліпше сподобалась Ваша повість “Захар Беркут”. Повість дуже хороша. Характери обох Беркутів, Вовка Тугара і його дочки видержані дуже добре з початку до кінця повісті. Епоха обхарактеризована правдиво й згідно з історією» [30; с. 292–293]. Український радянський дослідник М. Тараненко звертає увагу на те, що наступного року письменник удруге відвідав у Львові своїх друзів та знайомих. Одинадцятого травня 1885 року він, уже вийшовши на пенсію, писав О. Кониському з Кишинева про намір знову поїхати в Щавницю на лікування. Так, у листі до І. Белея від 13 лютого 1902 року Іван Семенович згадував: «Лист Ваш, промкнутий наскрізь теплим почуванням та згадками про минувші літа, заворушив і в мене приємні згадки про Вас, про Львів, про давніх львівських знайомих. <...> Несамохіть винирнули згадки, як я, передніше шістнадцять років, їздив двічі на води в Щавницю і, їдучи в Карпати і вертаючись, кожний раз заїжджав до Львова на три й чотири дні на одпочинок: пригадав я, як з Вами, І. Франком ходили на Замкову гору. <...> “І широкою долину, і високу могилу, і вечірною годину — не забуду я”, як казав Тарас Шевченко, і все це й досі неначе уявки стоїть перед моїми очима. І приємні згадки про львівців несамохіть виникають рядами, наче перед очима манячать» [30; с. 394].

Зв'язки між І. Франком та І. Нечуєм-Левицьким зміцнилися під час відвідин першим Києва в 1885 і 1886 роках. Прибувши до Києва у видавничих справах у лютому 1885 року, І. Франко зупинився в Єлисея Кіпріановича Трегубова (вчителя колегії Павла Галагана), члена редакції журналу «Киевская старина», з яким І. Нечуй-Левицький підтримував добрі стосунки (до речі, в родині Трегубова І. Франко познайомився з київською курсисткою, сестрою дружини Трегубова Ольгою Хоружинською, яка наступного року стала його дружиною) [133; с. 49]. Як згодом пригадував І. Франко, його першим враженням, першим відчуттям від зустрічі з І. Нечуєм було відчуття невідповідності очікуванням: «Читаючи його оповідання, — згадує Франко з приводу 35-го ювілею літературної діяльності Нечуя, — подивляючи широкий розмах його руки, широкі контури його малюнків, я уявляв собі їх автора сильним, огрядним мужчиною, повним життєвої сили й енергії. Тим часом я побачив невеличкого, сухорлявого, слабосилого чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, завсіди жалувався на якусь жолудкову слабість, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженої в клітці і привиклої жити в клітці, так що пустить її на вольне повітря, то вона пофуркає, пофуркає і вернеться назад до своєї клітки» [142; с. 371–376].

Про намір І. Франка приїхати до Києва вдруге (навесні 1886 року) І. Нечуй-Левицький знав і збирався зустрітися з галицьким письменником. У листі до І. Белея від 9 березня 1886 року він писав: «Ваш лист, спасибі Вам, я дістав оце недавно. Спасибі, що Ви потурбувались переписати “Батюшки”. Але не посылайте їх, бо вони, як буває, мусять попасти в цензуру, а потім аж до мене, хоч вони вже й надруковані в “Киевской

старині”, бо це такий порядок. Діло загається. Як буде їхати ваш львівський жених, то нехай привезе од цензора, которому я подав 10 своїх повістей, не дістав ще ні одной» [30; с. 306]. І. Нечуй-Левицький не тільки зустрівся цього разу з І. Франком, а й, цілком очевидно, міг бути в нього на весіллі (на початку травня Іван Якович одружився з О. Хоружинською і разом з нею незабаром повернувся до Львова). Варто відзначити, що Іван Семенович подарував Іванові Яковичу повість «Кайдашева сім'я» з таким написом: «Високоповажному добродієві Іванові Франкові, товаришеві по праці на літературно-народній ниві од щирого серця автор. 1890 р. 17 декабря Київ» [23; с. 336–337].

Отже, як слушно відзначає М. Тараненко, особисте знайомство і спілкування І. Нечуя-Левицького та І. Франка у Львові й Києві сприяли встановленню між ними взаєморозуміння в основних питаннях теорії та практики реалізму; дозволили письменникам глибше ознайомитися з творчістю один одного, знайти спільну мову як письменникам-реалістам, незважаючи на деякі розбіжності в поглядах [133; с. 50].

Боротьба за українську мову, її права, розвиток і збагачення була головною в житті І. Нечуя. Свої погляди на розвиток української літературної мови він виклав у низці спеціальних праць, а саме: «Сьогочасне літературне прямування» (1878, 1884), «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1901), «Криве дзеркало української мови» (1912). У них він порушував проблеми історії української літературної мови, її зв'язку і співвідношення зі старописемною мовою на народній основі; обґрунтував закономірність формування нової літературної традиції на центральноукраїнській діалектній основі. Письменник протестував проти спроб переорієнтації української літературної мови

на південно-західну основу. У 1907 році розгорнулася полеміка з мовного питання. Приводом стала стаття І. Нечуя-Левицького «Сьогочасна часописна мова на Україні». Проте автор почав полеміку не з І. Франком, а з усією письменницькою молоддю, видавцями, критиками. І. Нечуй-Левицький розпочав війну за корекцію своїх творів, оскільки видавництва виправляли їх на тодішній правописний стиль. Це обурювало письменника, своїх кореспондентів він засипав численними листами, у яких було повно скарг, нарікань проти «старого стилю», «галицьких форм». На ту саму тему виступив Б. Грінченко зі статтею «Галицькі вірші», де гостро висловився про мову галицького письменства. І. Франко написав у відповідь статтю «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка». Після цього І. Франко не міг не відгукнутися на виступи І. Нечуя-Левицького. У рецензії «Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал» він подає свої міркування щодо поглядів І. Нечуя-Левицького, висловивши незгоду з ними. І. Франко закидає І. Нечуєві-Левицькому відсутність будь-якої кваліфікації в порушеному питанні: «Адже ж щоб говорити про мову, її часові й місцеві переміни, про еволюцію її звуків, флексій та синтаксиси, треба ж знати хоч елементи граматичної науки, чого у д. Нечуя нічогосінько не бачимо» [143; с. 244]. Як справедливо вказує Т. Муранець, І. Франко підходить до питання історії мови професійно, його твердження мають під собою реальне підґрунтя та аргументацію: «Франко гаряче обстоював принцип вільного і всебічного збагачення мови на основі живої мовної практики народу, виступає проти мертвих правил і канонів. Письменник послідовно дотримується історизму в підході до розв'язання проблем граматики, правопису, лексики, вважаючи, що “мова росте

елементарно, разом з народом і мало дбає про граматичні правила”. Щоправда, інколи у розпалі полеміки відкидає деякі слушні думки І. Нечуя-Левицького, такі як роль діалектів у літературній мові» [21; с. 147].

На початку ХХ століття Іван Нечуй-Левицький виступив проти правописної практики М. Грушевського («Криве дзеркало української мови» (1912)) та його західноукраїнських колег, які, на погляд І. Нечуя, «почали насаджувати на Східній Україні правопис і лексику, що протягом десятків років вироблялися в Галичині на місцевій, діалектній основі», «щоб штучно поставити бар'єр між українською і російською мовами» [30, с. 139].

Разом з тим варто зазначити, що в полеміці з проблеми розвитку єдиної української мови два митці — І. Франко та І. Нечуй-Левицький — обстоювали науково обґрунтований погляд: лінгвістичні питання, як і національні в цілому, мають підпорядковуватися загальнодемократичному визвольному рухові, боротьбі за соціальні й національні права українського народу [206; с. 68]. І. Франко, як і І. Нечуй-Левицький, вважав, що цвіт і краса української літератури й мови розвинулись і виростили над Дніпром, де письменники черпали зразки української літературної мови просто з «живого джерела з уст люду». Тому І. Франко був переконаний, що за основу української літературної мови необхідно брати мову письменників Східної України — І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, бо «у нас у Галичині, де друковано і писано довбезний ряд граматик від Могильницького до Огоновського, де ті граматики товкмачено тисячам інтелігентних дітей у голови на шкільній лаві, все-таки знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний

і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затулене». І. Франко справедливо стверджував, що саме на широкому просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виробилася в народі, а потім у творчості письменників, літературна мова, яка відповідає українському національному типові, а відтак має бути мовою всіх українців. «І от кожний, галичанин чи українець,— продовжує він,— хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників» [142; с. 301].

Про високий авторитет І. Нечуя-Левицького для І. Франка, повагу до Нечуєвої творчості свідчить стаття І. Франка «Ювілей Левицького (Нечуя)», присвячена 25-літньому ювілею творчості митця. Саме в ній І. Франко назвав І. Нечуя-Левицького «українцем, українським, виключно українським письменником», «великим артистом зору, колосальним всеобіймаючим оком України»: «Те око обхапує не маси, не загальні контури, а одиниці, зате обхапує їх із незрівнянною бистротою і точністю, вміє підхопити відразу їх характерні риси і передати їх нам із тою випуклістю і свіжістю красок, у якій бачить їх сам» [142; с. 370].

Отже, хоча особисті дружні стосунки між І. Франком та І. Нечуєм і не склалися (можливо, причиною були різниця у віці, різні типи характерів і різні погляди на життя та літературу), письменники декілька разів зустрічалися, стежили за літературною діяльністю один одного. Цілком слушною є думка Т. Муранець про те, що літературні взаємини І. Нечуя-Левицького й І. Франка були цікавими, проте складними і неоднозначними. Вони були письменниками різних поколінь

однієї літературної епохи, але кожен у своєму поколінні був геніальним. Об'єднувало їх те, що обидва понад усе на світі любили Україну і присвятили своє життя служінню її літературі та її народові, за що український народ уже сотні років виявляє безмежну подяку і любов до творчості обох письменників, знову і знову перечитуючи їхні твори.

Іван Нечуй-Левицький і Михайло Коцюбинський. М. Коцюбинський та І. Нечуй, як відзначає сучасний канадський літературознавець М. Тарнавський, співмірні тільки на рівні певних поверхових загальників. Натомість їхня творчість, погляди, характери й уподобання, приватне життя і навіть світи, у яких вони існували і які представляють, не мають між собою нічого спільного. Коцюбинський був молодшим за Левицького на якихось 26 років, але належав уже до цілковито іншого покоління письменників, соціального й естетичного середовища. Його можна назвати пещеним денді-інтелектуалом. Для такої вразливої, схильної до самоаналізу особистості щоденні труднощі справді могли стати на заваді творчості. М. Коцюбинський був не від того, щоб поскаржитися на здоров'я, фінансові обставини й неминучі гризоти буденності, які не давали йому сягнути інтелектуальної й емоційної рівноваги, потрібних справжньому митцеві. Утім, ці скарги не симптоми гострих страждань, а захоплення вразливої особистості естетикою високого модернізму. М. Коцюбинському ніколи не велося легко, особливо в молоді роки, але він не був рабом жорстокої долі, яка не давала розкритися його письменницькому таланту. Натомість І. Нечуй почувався цілком затишно в образі культурного діяча, що добре знався на житті селян. Він був освічений чоловік, свій серед української, російської та європейської

інтелектуальної еліти, проте емоційно, ідеологічно, естетично, філософськи й товариськи був відданий своєму народу, простим людям. Більшу частину життя він провів по містах, але не пропускав жодної нагоди відпочити в рідному селі, де навідував родину й давніх друзів. Нечуй був неприхованим патріотом і без вагань указував на кривди, що їх заподіяли українцям росіяни і поляки. Філософом Нечуй не був. Часом його слова чи вчинки входили в суперечність, але то були людські примхи і химери, а не прояви внутрішньої напруги. На химери ж і примхи вдача Нечуя була особливо багата [134; с. 17–18].

Співпраця та листування І. Нечуя-Левицького і М. Коцюбинського розпочалися в січні 1903 року із запрошення до участі в альманасі «З потоку життя» (Херсон, 1905), яке І. Нечуєві-Левицькому надіслали М. Коцюбинський та М. Чернявський. Упорядники альманаху також розіслали лист-звернення до І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Старицького, О. Маковея, Л. Яновської та ін. Альманах «З потоку життя» замислювався як новаторський проект, спрямований на те, щоб дати поштовх новим мистецьким віянням в українському літературному процесі, стати збірником для інтелігенції. Тому чи не головною вимогою до авторів була новизна, свіжі ідеї та манера написання, а не передрук творів, написаних в етнографічно-побутовому стилі [299]. Редактори так означили мету збірника: «Ми маємо на меті видати літературний збірник (поезії, новели, повісті, драматичні твори), в якому хотілось би помістити нові, ніде ще не друковані твори переважно з життя сучасної інтелігенції, а також на теми соціальні, психологічні, історичні і інші» («Червоний Шлях», 1923, IX). Свою мету ініціатори альманаху пояснювали тим, що «новіша лі-

тература наша (з причин, в'яснення яких належить до історії), живилась переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — ото майже й все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника» [100; с. 338].

Як згадує співредактор М. Чернявський, «більшість наших письменників тоді уявляла з себе уже людей старого віку, старих літературних смаків і традицій. Дехто може й не зрозумів нашого заміру, а дехто поставився досить вороже. Навіть Б. Грінченко не без іронії казав:

— Від вашого закликун пахне устрицями.

Альманах, сильно запізнившись в цензурі, не задовольнив редакторів: на згадку про нього Коцюбинський тільки болізно скривився й махнув рукою» [155; с. 25–26].

У листі від 20 січня 1903 року Іван Семенович відповідав на запрошення до участі в альманасі: «Нема що й казати, що Ви задумали добре діло — видати український збірник утворів. Цих збірників виходе тепер стільки, що з їх можна б зробити український журнал. Час би вже мати свій журнал,— та ба! Горенько наше! В Петербурзі неначе затялись — не пускати українських журналів та газет <...>. Теперечки послали в збірникові до цензури половину мого оповідання “Київські прохачі” — теж без кінця і просили, що як я скінчу нове оповідання про артистів (бо з наших повітів їх є вісім в операх, ще й капельмейстер в Петербурзі Помщанський), то щоб замінити уривок, посланий до цензури, цим новим оповіданням. Але цих оповіданнів в мене буде два. А я почав писати не перше, а друге. А друкувати треба їх вкупі доконешне, бо публіка не втяме гаразд, як надрукувати передніше

друге, а потім перше. Між ними є органічний зв'язок. Вийде, певно, аркушів з 12. Може й для вашого збірника це буде занадто здорове. Я постерегаю, що на київський збірник не встигну увинутись. Певно, доведеться послати Вам» [30; с. 401].

У листі-відповіді від 15 лютого 1903 року М. Коцюбинський писав: «Спасибі, що обізвалися на наші запитання. Дуже б нам цікаво дістати од Вас оповідання про артистів, це якраз підходить до нашого збірника, та 12 аркушів трохи страшно, не видержить кешеня. Може б Ви знайшли можливим дати одно з них, ще аркушів 6–7 можна б уділити одному авторові, коли той автор такий відомий і такий шановний скрізь. Ви вже нас, шановний Іване Семеновичу, не забудьте, бо наша мета двічі варта уваги: бажаємо поширити сферу творчості і дохід з видання повертаємо на премії за літературні праці. Отож поміркуйте і не облишіть нас. Коли б не встигли виготовити до 1 мая, ми Вас почекаємо з збірником, аби тільки мати Вас у своєму віданні» [179; с. 73].

Проте співпраця в альманасі «З потоку життя», за висновком українського радянського дослідника О. Дорошкевича, стала доволі складною: «Це оповідання наробило делікатному й вихованому Коцюбинському багато клопоту. Як відомо, Левицький вороже ставився до сучасної йому літературної мови правопису, вбачаючи скрізь впливи ненависної йому галичанщини» [179; с. 72].

Іван Семенович був незадоволений та ображений правописом свого твору «Гастролі в Микитянах» після виходу альманаху, про що він заявляє М. Коцюбинському в розлозі листі від 10 квітня 1906 року: «Дістав я “З потоку життя” <...> і, на превеликий жаль, не можу подякувати за книжку. Ви обіцяли надруку-

вати так, як було написано в рукопису, а тим часом мені поприставляли **и** в д[авальному] і пред[ложних] падежах ще й покропили оповідання непотрібними апострофами, котрих і в Галичині не ставлять, окрім тих слів, де в руській мові ставлять **ъ**, як-от *объявить*, *изъяснить* і т. д. Вигадав ці апострофи “Вік”, а провела далі “Вільна Україна”. <...> Я Вас не виную, але Ви послали книжку для друку в Херсон д. Чернявському, і вийшло з книжкою те, що з вашим альманахом “Дубове листе” в Києві <...> або й з моїми книжками, виданими “Віком”. Позмінював мені все Єфремов, приносе книжку та й каже, наче сміється: “Та, бачте, що ж зробите, коли книжка вже напечатана...”. Оце ж саме ніби каже мені й д. Чернявський. <...> Звичай змінять мову в авторів — це звичай тільки український. Хто мене не змінював і не перекручував в Галичині й на Україні! Це наш, страшний український індивідуалізм, в котрому затаїлась велика доза деспотизму. І Єфремов і Грінченко підводили мій правопис під свій. А чому б пак їм не підвести себе під мене? Будьте ласкаві, або напишіть д. Чернявському, або й пошліть цей лист, нехай він напечатає й приклеїть листочок (етикетку) на кінці книжки, що, мов, “через недогляд коректора, котрий позмінював в коректурі такі форми в оповіданні Лев[ицького], як на *високі могили* і т. д., і наставив сам од себе апострофів, вийшла помилка”. Нехай вони не роблять мене дурнем» [30; с. 463–465].

Михайло Коцюбинський тактовно відповідав письменникові в листі від 13 квітня 1906 року: «Не знаю, як і прохати у Вас пробачення за те, що сталося. В усьому винен я, бо коли б я був не заслаб та не виїхав за кордон, через що не міг друкувати книжки в Чернігові, а одіслав у Херсон — я був би надруковав Вашу повість “іота” в “іоту” так, як стоїть в рукописі.

Бо хоч, звісно, літературний альманах — не науковий фільологічний збірник, в якому можна друкувати статті різними правописами та видавати щось перісто, а кожний автор пише у нас по-своєму, а деякі й безграмотно, але я ніколи не зважив би ся знехтувати волю такого відомого, заслуженого перед Україною і любимого письменника, як Ви. Так наче чула душа моя, що буду мати клопіт та неприємности, бо одсилаючи д. Чернявському альманах, прохав його особливу увагу звернути на Вашу повість і надрукувати її так, як Ви бажаєте, зробивши навіть примітку до неї, що друкується не так, як інший матер'ял, через те, що так бажав автор. Д. Чернявський певно забув моє прохання — і вийшла неприємність. Всю вину прохаю приписати мені і на мене гніватися, хоч покірно прошу пробачення» [179; с. 74]. У листі до І. Луценка (лікар, громадський, політичний і військовий діяч, політик, історіософ історії України, історик козацької доби) від 19 квітня 1906 року І. Нечуй-Левицький також нарікав на порушення авторського правопису в альманасі: «Прислали мені з Херсона альманах “З потоку життя”, і бачу, що мені треба було самому перечитати і виправити чистову переписку мого, посланого туди чорняка. Маса помилок! Одразу видно, що вони не розібрали в чорняку деяких слів, а найбільше народних і нових» [30; с. 466].

Не залишилося поза увагою М. Коцюбинського і широко обговорюване на той час питання основи української літературної мови — наддніпрянської чи галицької. Враховуючи погляди І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинський дотримувався виваженої позиції та вважав, що необхідно створити «одностайну мову», яка увібрала б елементи різних говірок, аби стати гнучкою, багатою, сучасною. Він не нехтував і кри-

терієм зрозумілості та вже виробленою літературною традицією, що спиралася на наддніпрянську діалектну основу з часів І. Котляревського, тому критично ставився до творів, перевантажених малозрозумілими говірковими одиницями. Упорядковуючи літературні альманахи, активно запрошував галицьких і буковинських письменників, проте за згоди авторів замінював малозрозумілі діалектизми на літературні слова.

Спілкування двох письменників тривало до останніх днів життя Михайла Коцюбинського. У листі від 9 січня 1913 року Іван Семенович з жалем сповіщає: «Ваша звістка про слабість вдарила мене як грім. Ви вже другий місяць в клініці, а я нічого й не чув, бо живу теперечки далеко (Львовская ул., № 41, кв. 1), і рідко хто до мене заходить. Їздив я до Вас, мене не пустили до 3-ї години. А в нас з 3-ї години вже обідають, бо в моєї хазяйки табль-дот, а після обіду я вже й не виходжу нікуди. Як зможете читати і не матимете книжок, напишіть мені одкрітку, і я Вам привезу дещо. Здоров'я мені найлучче служить восени й взимку. Я почувую себе зовсім добре. Оце скінчив І частку української граматики (етимологію) і зараз пуцу в друк, а далі розпочну друк ІХ тома» [30; с. 490].

Михайло Михайлович надіслав лист-відповідь від 11 січня 1913 року: «Щире поздоровляю Вас з наступаючим новим роком, бажаю Вам здоров'я й усього найкращого! Дякую сердечно за пам'ять про мене та за передані книжки, які я вже прочитав і якось перешлю Вам. Тішить мене, що Ви все працюєте, і цікавить дуже Ваша граMATика. А от я не можу нічого робити, третій місяць лежу в клініці, а тяжко слабую вже півроку. Бувайте здорові!» [179; с. 75]. Це був останній лист у спілкуванні двох представників української інтелігенції. Скоро М. Коцюбинського не стало.

Отже, М. Коцюбинський виявляв щиру повагу до творчості І. Нечуя-Левицького. Високо цінував його знання живої народної мови, захоплювався народністю творів І. Нечуя: «Яка прекрасна мова! Читав — наче погожу воду у спеку пив. Яке знаття народних звичаїв, народного життя! Спасибі Вам ще раз сердечне!» [100; с. 116]. Краса і сила літературної мови, на думку митця, зростає з живої народної мови, і саме її знання забезпечує високу майстерність художньої творчості. «Старші письменники — учителі наші (ніде правди діти) більш прислухалися до живої народної мови, більш придивлялися до неї, ніж молодші, особливо ті, що одірвані од села, од народу і беруть за зразок не живу мову, а книжну, часто-густо покалічену та занечищену. Та в мене є надія, що наша літературна мова, як молоде вино, очиститься з часом од шумовиння і стане прозорою й міцною» [100; с. 322]. Але не варто перебільшено стверджувати про тісну та плідну співпрацю двох митців українського слова, які належали до двох різних поколінь української національно свідомої інтелігенції. І. Нечуй-Левицький — представник культурно-просвітницького періоду, який тривав із середини ХІХ століття, від романтичного націоналізму Т. Шевченка й зародження української ідеї у членів Кирило-Мефодіївського товариства до громадського руху 1870-х років та першої української політичної еміграції (М. Драгоманов, С. Подолинський, Ф. Вовк) [159; с. 4].

Іван Нечуй-Левицький і Сергій Єфремов. Сергій Олександрович Єфремов належить до яскравих і незабутніх постатей історії України ХХ століття. У професійній сфері це був позначений самотутнім, неповторним талантом журналіст, блискучий полеміст, що відгукувався на кожну новину українського життя

й антиукраїнські випадки чорносотенців і російських лібералів, літературний критик, літературознавець, що володів багатою афористичною мовою, умів гостро відповісти своїм опонентам, вразити переконливими доводами й залізною логікою, водночас будучи об'єктивним і стриманим, обережним і толерантним до протилежних думок і поглядів; прекрасний редактор, успішний видавець. У політиці — прихильник ліберально-демократичних цінностей, фундатор політичних партій початку ХХ століття (Українська демократична партія, Українська радикальна партія), щирий демократ, що органічно не сприймав ні московського колоніального режиму, ні марксизму, не кажучи вже про більшовицьку «теорію та практику». Він чи не найпершим розгледів чорні хмари, що насувалися на Україну зі Сходу. У науці — академік, віце-президент ВУАН, автор праці «Історія українського письменства», що стала класикою національного літературознавства, за висловом М. Зерова, «канонем українського письменства». У десятих роках ХХ століття він був надзвичайно популярним.

С. Єфремов — автор першої ґрунтовної монографії «Іван Левицький Нечуй», присвяченої життю та творчості митця.

Особисті взаємини двох представників різних поколінь української національно свідомої інтелігенції були досить неоднозначними.

У 1891–1896 роках С. Єфремов навчався в Київській духовній семінарії, яку закінчив також Іван Семенович. Цікавим є той факт, що батько С. Єфремова Олександр Олексійович здобував освіту в цьому навчальному закладі в один час з І. Левицьким. Поведінка Олександра Олексійовича в сім'ї багато в чому схожа з поведінкою батька І. Нечуя — Семена

Левицького. Такий висновок можна зробити зі спогадів С. Єфремова про батька: «Батько мій прийшов на “чужу” парафію, ніби пристав у прийоми і цю обставину раз у раз ставив, під сердиту руч, на карб моєї матері, ніби вона була винна в тому, що його якесь лихо спіткало. На ділі лиха, очевидно, не було: парафія була добра, обставини життя зручні і з “доходів” та з землі батько не тільки міг содержувати й учити велику сім’ю, але ще й про чорний день придбати якусь живу копійку. <...> У хаті найлюбіше його місце була зала, в якій він запирався і до якої не було ходу дітям, хіба з коротенькими докладами, що, мовляв, “якийсь чоловік прийшов” або “хрестити принесли”. <...> Якось осторонь стояв він од дітей, звичайний дитячий галас, щebetання та забавки якось завмирили, скоро в хату входила сувора ця постать. І було це якось чудно. Поки дитина мала, не ходить і не говорить, батько любив брати її на руки й з звичайним своїм серйозним обличчям, чукати, підкидати, забавляти її, і якесь приховане захоплення зрадливо проступало на цьому суворому обличчі. І скоро дитина підростала — жодної ласки, рідко якесь пестливе слово, і ніяких розмов, ніби він соромився показувати свої почування» [305].

У перший же рік перебування в Києві С. Єфремов познайомився з членами української громади в семінарії і став її активним учасником. Тут зустрічався він з такими людьми, як М. Грушевський, О. Лотоцький, тут він мав можливість слухати лекції В. Антоновича, познайомився з О. Кониським та І. Нечуєм-Левицьким. Це особисте знайомство з відомими українськими письменниками викликало в юнака ще більший інтерес до рідної літератури. З тогочасного українського письменства велике враження справили на С. Єфремова твори Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як

ясла повні?»), І. Нечуя-Левицького («Хмари», «Причеп»), П. Свидницького («Люборацькі»), І. Франка («В поті чола»), публіцистичні праці М. Драгоманова, українські книжки та періодичні видання («Зоря», «Правда», «Житє і слово»).

Особисте знайомство С. Єфремова з відомим українським письменником відбулося, як він зазначає у своїх спогадах, «мабуть, в кінці 1892 року. Я саме перед тим поперечитував, та й не раз, і для себе, і з матір’ю, і з сільськими товаришами та знайомими, доступні мені твори Левицького, і вони зробили на мене надзвичайне враження — і яскравістю, прозорістю малюнка, манерою письма, і самою навіть мовою. Я був захоплений. “Кайдашева сім’я”, невмирущі “Баби”, “Бурлачка”, “Микола Джеря” — з одного боку, “Хмари” та “Причеп” — з другого, здались мені суцільним одкровенням. Всіх списаних там людей я знав, бачив навкруг себе, і ось письменник показав мені їх у світлі своєї м’якої, трохи гумористичної вдачі, але так, що вже забути їх я не міг.

Легко зрозуміти, як зацікавився я особою автора, а надто як дізнався, що він живе в Києві, що його особисто замолоду зазнали мої батьки — Іван Семенович був і товаришем батьковим у семінарії, а з матір’ю стрівався на всяких okazіях і навіть танцював на одному балу. Легше зрозуміти, якою радістю мене обварило, коли чи не Лука Скочковський пообіцяв був колись повести мене до Івана Семеновича. Я не міг діждатися того «колись», я марив про нього увісні й уявки. Нарешті, діждався. І якось після зібрання Громади у М. С. Грушевського на Тарасівській вулиці Степан Кедреновський сказав мені, що він має справу до Івана Семеновича і що я можу з ним також піти. Я незчувся, як я дійшов з Тарасівської до Ново-

елизаветинської (пізніше — Пушкінська), де в будинку Сегета мешкав письменник. Серце у мене сильно колотилося, коли я з Кедреновським увійшов у двір і попростував до ганочка малого флігелька, що стояв серед двору. Потім я часто сюди ходив — і один, і водючи таких само новаків-пілігримів, яким того разу був сам» [79; с. 64–65].

У пам'яті С. Єфремова добре закарбувалися три останні зустрічі з Іваном Семеновичем, де він уже не був літератором-початківцем у гостях у свого кумира: «І все рідше я заходив до нього. Пам'ятаю ще два візити (і третій — сварка) своїх до нього. Один з гуртом колядників року 1903-го, другий — по його ювілеї 1904-го року, бо випадком я не був у Києві під час святкування ювілею й привітав його вже на квартирі. Обидва рази старий радів, як мала дитина, милувався колядками, показував адреси, оповідав подробиці ювілею. І жалко ставало мені хорошого дідуся» [79; с. 67].

Причиною розриву дружніх взаємин між двома митцями були все ті ж славнозвісні погляди І. Левицького на правописні норми української літературної мови, а про безпосередній привід Іван Семенович зазначав у листі від 7 лютого 1905 року до П. Стебницького: «Єфремов, побувавши в Галичині, змовився з галичанами, що видаватиме в Києві книжки з галицькими формами, дав слово, не спитавши ні в кого. Тим часом він мав дати обіцянку хіба тільки за себе, а не за усіх українських письменників. І понаставляли ж вони й усім і мені — *насі́нне*, й *опові́данне*, і *сей*, і *мені* і т. д., само по собі, потай од мене. Я роблю другу коректу, а вони в третій коректі вимащують усі мої поправки, так що типографський коректор каже мені: «Навіщо ви поправляєте — *ix*, *iu* на *йих*, *йіи*? Вони після вас усе чисто замажують і печатають

по-своєму». А потім Єфремов приносить мені книжку та й каже на моє запитання: «Та що ж зробіть? Діло вже зроблено». Говорить й вусом та оком не моргне, неначе сміється з мене в вічі. Це вони зробили так з своїм «Літературним збірником» і навіть з моїм «Рибалкою...», виданим вже для народу!! В їх була вже гадка та думка завести систематично в усі свої, навіть народні, видання галицькі форми, як-от: *провалле*, *щасте*, *сей*, *ся*, *по-людській*, і це все для однаковості... як казав Єфремов, бо... в нас же нема академії наук,— каже він до мене. Це вони були вже ладні завести таку академію... Ото напхали б форм! Щось вийшло б схоже не на теперішню російську академію наук, що викидає букву Ъ і заводе фонетику, а на Ломоносівську академію, стародавню, що всунула це, забравши його вкупі з українсько-київським язиком і зробивши його карою для школи» [30; с. 433].

У своїй монографії С. Єфремов подав власний погляд на конфлікт з І. Левицьким: «Цілу бурю викликала надруковане 1903 р. видавництвом «Вік» нове видання «Рибалки Панаса Крутя»: Іван Семенович побачив у надрукованому тоді тексті псування йому мови і, не сказавши ані слова видавництву, вжив рішучих, наперекір своїй лагідній вдачі, заходів — пішов до книгарні «Кієвской Старини» і звелів припинити продаж книжки. Книгарня сповістила про це видавництво. Мені довелося порозуміватися з розгніваним автором — і я не впізнав був тихого, супокійного, завжди розважливого й до всіх терпимого та ласкавого Івана Семеновича. Тут уперше з'явилась його дивовижна теорія про «тринадцять форм», що їх, змовившись з галичанами, ми ніби-то заповзялись «запагубити»; уперше почувся гострі виступи проти «партії», що «обгаличання» йому мову; йшли посилання на те, що «в нас так

не говорять”, що “мій двірник” цього слова так не вимовляв, а бабуся, яку Іван Семенович двадцять тому років стрів був у Лаврі, казала те і те, так і отак. Одно слово, ця розмова була першим, хатнім виданням тих кожного догляду жаклих розправ (“Сьогоднішній часописна мова на Україні” та “Криве дзеркало української мови”), з якими згодом Іван Семенович виступить прилюдно. Ніякі аргументи не допомагали. Коли я, як *reductio ad absurdum*, як *ultima ratio*, сказав, що в такому разі доведеться його оповіданням узимку груби палити — Іван Семенович і тут не звомпив: “А так, так... от і добре: хай краще згорять, ніж таким має йти між люди”, — з істинно святим виразом поклав він резолюцію. Незабаром Іван Семенович схаменувся й таки дозволив випустити інкриміноване видання “Рибалки”, але образу в серці затаїв. “Чи ви чули — Єфремов сказився: я пишу — «в сиві шапці», «на зелені траві», а він друкує: «в сивій шапці», «на зеленій траві», — скаржився він на всіх перехрестях і часто людям, яким і в голові не було правописних отих тонкощів і які іноді навіть не розбирали до ладу, про що мова і в чім власне справа, хоч з увічливості на потіху старому й кидали слово спочуття» [79; с. 26].

Загалом, оцінюючи постать І. Нечуя-Левицького, С. Єфремов робить висновок та висловлює застереження майбутнім життєписцям видатного автора: «Біографія цього визначного письменника — річ ніби надзвичайно проста, але разом і дуже складна. Проста, коли мовити про зверхнє життя. Складна, коли спробуєш заглибитися в цю простоту позверхову й знайти відповідь на те, чим власне цей чоловік жив поза монотонними буднями та дуже немудрими життєвими функціями. А що він дійсне чимсь жив — про це свідчать ті десятки літературних творів, що зовсім не

вкладаються в зовнішню простоту цього життя. Біограф такої людини, як Левицький, повинен одкинути од себе спокусу — глянути на це немудре зверху життя просто; повинен сам завдати собі труднощі — розгадати того внутрішнього сфінкса, що безперечно під цим супокоем та поміркованістю лагідного дідуся крився» [79; с. 8].

Таким чином, досить слушним є погляд професора М. Тарнавського: С. Єфремов, відомий літературознавець, перший біограф І. Нечуя-Левицького, був представником нової, модерної генерації українських інтелектуалів початку ХХ століття. На його сприйняття творчості Нечуя вплинули, з одного боку, критерії літератури новітньої доби, які й привели до висновку про застарілість цього українського літературного «динозавра». З іншого, велике значення мали також особисті стосунки Нечуя і Єфремова, особливо їхні баталії щодо того, якою мала бути українська мова у формуванні нової української орфографії та українського словника.

Отже, аналіз ідейного кола митця, історії взаємин з різними представниками української інтелігенції, суперечливості цих стосунків дозволяє погодитися з професором М. Тарнавським у тому, що провідною темою у взаєминах митця була Україна: її земля, культура і люди. Він був письменником бальзаківського типу, бо охопив у своїх творах усі верстви населення сучасної йому України: селян, міщан, панів-землевласників, робітників цукроварень та текстильних фабрик, священиків, учителів, акторів, лихварів. Стереотип радянських часів, за яким Нечуй був співцем винятково села та селян, цілком неправдивий. Реалістом Нечуй був у тому сенсі, що завжди писав про відоме йому особисто [134; с. 12].

Історія взаємин, ідейне коло митця переконує, що провідною в його житті є саме національна ідея. Така творча та громадська спрямованість є не випадковою, оскільки XIX століття — це період наростання національно-визвольних рухів європейських народів та українського національного відродження. Іван Семенович був знайомий з прогресивними ідеями європейських діячів культури, з суспільними рухами Російської імперії й водночас перебував в інтелектуальному середовищі української національної інтелігенції другої половини XIX — початку XX століття.

Розділ шістнадцятий

ЮВІЛЕЇ

Іван Левицький, мов нічого й не бувало, творив повісті, призначені зовсім не для мужика або не виключно для мужика, а для «всесловної» української нації, для українських інтелігентів, таких, яких бачив, може, очима свого духа в будущині, в яких народження вірив, вірячи в живучість і суцільність своєї нації.

Іван Франко

У 1894 році відбувалося святкування 25-літнього ювілею творчої діяльності І. Нечуя-Левицького. Ініціатором проведення урочистостей був М. Лисенко, який закликав Київську громаду відзначити об'єднаний ювілей 25-ліття творчої діяльності І. Нечуя-Левицького та драматурга М. Старицького. І хоча пропозиція М. Лисенка була помилковою (перший твір Нечуя видано 1868 року, а М. Старицького — 1865 року), до неї дослухалися. І письменників ушанували в кількох містах. Тогочасні джерела скупі на подробиці, але публічні урочистості відбулися в Києві, Харкові. Хай там як, Нечуй отримав багато листів і телеграм із привітаннями, особливо з Харкова; відповіді на всі він не міг, тож вирішив подякувати оголошенням у «Зорі» 13 грудня (1 грудня за старим стилем) 1894 року

[134; с. 63]. «У р. 1895, коли довершилося 25 літ літературної діяльності Ів. Левицького, Україна стогнала під тяжким тиском, була в стані духовної розтічі і забула про ювілей одного з найбільших своїх синів. Їй було не до ювілеїв тоді, коли найкращі її сини або клали голови на чужині, іноді в боротьбі за справи чужі їй, або, знесилені, змучені, майже зневірилися в будучину рідного народу»,— писав І. Франко [142; с. 370–376].

У той час ще діяли політичні заборони на проведення подібних заходів в Україні. Не могло бути й публікацій у тогочасній періодиці. А тому єдиним першоджерелом, що засвідчує вищеназвану подію в історії української літератури, залишаються «Спогади про Івана Нечуя-Левицького» Марії Грінченко, яка написала їх через 30 років після першого ювілею письменника [146; с. 108].

«Ще року 1893-го (дата названа помилково.— Авт.) святковано було 25-річний ювілей Ів. Семеновича, святковано, як звичайно в ті часи, нишком, серед невеликого числа делегатів, що попривозили адреси. Останню прочитано було адресу від кількох дівчаток з Чернигова, які дякували лютому дідусеві за його працю. Чернігівський делегат оповідав, що ця адреса дуже сподобалась ювілятові, вислухавши її, він сказав, що йому дуже-дуже велику втіху зробили дівчатка, і що тепер він уже піде додому.

Почали його спиняти, бо свято ще не скінчилося, програму ще не виконано, але він не вважав ні на які резони:

— Піду, бо вже мені спати час. Давайте адреси! А чернігівських дівчаток адреса тут?

І не зістався, пішов, лишивши делегатів кінчати ювілейну програму без ювілята»,— згадувала М. Грінченко [45; с. 114].

Цей епізод так прокоментував видатний нечуезнавець С. Хаврусь: «Звісно, про подробиці в поведінці ювіляра авторка не знала, бо не була на святі. А делегати ювілейного вечора не знали про Нечуєву хворобу, що вимагала вчасно вживати їжу і вкладатися в ліжко. А тому й не зрозуміли його. Одначе про різке загострення шлункової й нервової хвороби Івана Нечуя-Левицького у 1893–1894 роках ми можемо довідатися з листів, написаних його небожем Олексієм Григоровичем Радзівєвським з Парижа. До речі, він, як лікар, практикувався у паризькій клініці відомого вченого біолога І. І. Мечникова» [146; с. 108].

Про погіршення свого здоров'я навесні 1893 року І. Нечуй-Левицький також повідомляв Н. Кобринську в листі від 12 квітня: «На моє лихо, почав знов слабувати своїми завсідніми слабостями» [30; с. 338].

Отже, поведінка Івана Семеновича в побуті та громадських місцях часто визначалась станом його здоров'я. Важко навіть уявити, як письменник у такому стані міг творити свої чудові романи, повісті й оповідання. Адже для цього необхідні добре самопочуття, гарний настрій і високе натхнення — таку думку висловлює С. Хаврусь [146; с. 109].

Дев'ятнадцятого грудня 1904 року відбулося святкування 35-літнього ювілею творчої діяльності І. Нечуя-Левицького (за підрахунками М. Мандрики — 40-річчя [209; с. 139]), коли зібралися гості з різних країв Російської імперії (Олена Пчілка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, О. Маковей та ін.), надійшли привітання від Панаса Мирного, В. Короленка, від редакції «Літературно-наукового вісника», НТШ, товариства «Просвіта» та ін.

Одним з організаторів цього ювілею був Андрій Шелухін — завідувач (у 1902–1911 роках) Музею україн-

ських старожитностей ім. В. Тарновського в Чернігові. А. Шелухін — рідний брат відомого українського культурно-освітнього і політичного діяча, який проживав в Одесі, Сергія Шелухіна. Саме від А. Шелухіна, як доглядача музею, та члена міської управи П. Солухи надійшло запрошення до Одеси С. Шелухіну взяти участь у святкуванні 35-літнього ювілею літературної праці славетного письменника.

Цей ювілей — мабуть, найкраще задокументована подія в Нечуєвому житті. Його описано і в Нечуєвій біографії авторства С. Єфремова, і у спогадах Марії Грінченко, опублікованих 1924 року. Не обійшлося й без поліцейського нагляду за «палкими» літераторами, яким спало на думку скласти прохання до міністерства внутрішніх справ щодо «повернення до життя» української мови та літератури. Поліцейський звіт під назвою «Переписка с Департаментом полиции... о праздновании 35-летнего юбилея литературной деятельности украинского писателя Нечуя-Левицкого» допомагає уявити перебіг святкування.

Такі ювілеї проходили за певним усталеним розкладом. Урочистості ділилися на денну громадську і приватну вечірню частини. Денна громадська частина почалася 19 грудня 1904 р. (за ст. стилем) [3] о першій годині в Літературно-артистичному товаристві. Зібралось близько 250 гостей, зокрема делегати з Полтави, Чернігова, Одеси, Харкова, Москви, Варшави, Санкт-Петербурга й Галичини. Головоувувала на денній частині ювілею Олена Пчілка (Ольга Драгоманова-Косач, мати Лесі Українки й сестра Михайла Драгоманова). Було багато промов. Зачитано привітання, за програмою ювіляр мав подякувати гостям і відповісти на поздоровлення. Урочиста частина тривала до п'ятої. «І от р. 1904-го явилася змога одсвяткувати

35-річний ювілей Івана Семеновича прилюдно. Перша половина свята відбувалася в помешканні “Литературно-Артистического Общества” на Хрещатику. Все йшло дуже добре. Було багато людей, читали багато адрес, а листи і телеграми лишилися нечитані, бо вже не було на те часу. Іван Семенович сказав немудру, але гарну промову. Тоді молодь ухопила його з фотелем, на якому він сидів, і почала носити по залі. Цікава це була картина, як щасливе і ласкаве без краю обличчя Івана Семеновича пливло вгорі над людьми, а на його дивилися теж щасливі і ласкаві в той час обличчя,— пригадувала М. Грінченко [45; с. 114].

На другій, приватній частині українські діячі могли відкрито висловлювати свої думки. О сьомій група з 76 гостей зібралася в приватній обідній залі готелю «Континенталь». Зі спогадів М. Грінченко дізнаємося про перебіг святкування: «Увечері громадянство шанувало ювілята вечерєю в “Континенталі”. Теж було багато людей, багато говорено було промов. Іван Семенович щасливий сидів за столом і слухав. Їв він дуже мало, тільки для годиться, бо невчасна і незвичайна їжа могла йому пошкодити» [45; с. 114].

Приватна вечірня частина, яку шпиг, очевидно, мусив підслуховувати під дверима, час від часу уточнюючи в офіціантів і готельних працівників, хто там говорить, була не такою формальною і передбачала наїдки та напої. Тут звучали радше особисті виступи, які з плином часу й алкоголю ставали емоційнішими. Якщо, як стверджує поліцейський звіт, товариство почало закликати до політичної незалежності — а такі заклики напередодні революційних подій 1905 року лунали дедалі частіше, хоча на людях говорити про це було небезпечно,— значить, гості перейшли від ушанування ювіляра до виступів «за політичну свободу».

На цьому зібранні була випрацювана петиція «Про надання свободи малоросійському друкованому слову» до голови комітету міністрів С. Вітте.

У хроніці останніх подій в «Киевской старине» С. Єфремов описував спроби української інтелігенції протидіяти обмеженням, які наклав Емський указ 1876 року: «По-перше, українські інтелігенти, що зібралися в Києві у грудні минулого року, щоб вшанувати І. С. Левицького з нагоди його ювілею, не могли не відзначити, що ці нестерпні заборони обмежували досягнення українського письменника» [294]. Далі С. Єфремов наводить петицію до міністра внутрішніх справ: підписанти окреслювали, як саме Емський указ шкодить українській культурі, і просили його скасувати. Цю петицію згадує не він один, схожі статті знаходимо на сторінках «Ruthenische Revue», «Літературно-наукового вісника» та інших.

У своїй книзі «Любов і мрії мудрого Нечуя» дослідник-нечуезнавець С. Хаврусь подав репортаж «Ювілей І. С. Левицького», опублікований газетою «Киевские отклики» 20 грудня 1904 року: «Вчора, 19 грудня, малоруська інтелігенція вшанувала 35-літній ювілей свого відомого письменника Івана Семеновича Нечуя-Левицького (1868–1904 рр). Вшанування відбувалося у приміщенні Літературно-артистичного товариства. Близько години дня великий зал Літературно-артистичного товариства, а також малі бокові зали були переповнені інтелігентною публікою, яка зібралася віддати належне заслугам ювіляра на ниві рідної літератури. Була маса молоді, котра навчається у місцевих вищих навчальних закладах: університеті, політехнікумі, духовній академії. У загальній масі яскраво вирізнялося красиве вбрання дам... Ювіляр був вшанований громом довго нестихаючих оплесків»

[146; с. 112]. Далі кореспондент «Киевских откликов» повідомляє про те, що Іван Семенович зайняв місце на трибуні, де були голова Літературно-артистичного товариства М. П. Рузький та українська письменниця Олена Пчілка. Як і належить, свято відкрив голова товариства. Потім почесного ювіляра вітала від імені Літературно-артистичного товариства Олена Пчілка, яка вручила Іванові Семеновичу портрет Тараса Шевченка у срібній оправі. Читання численних адресів, за свідченням кореспондента газети, розпочав Борис Грінченко, який представляв на святі українських письменників. Читання адресів, вітань і телеграм тривало, як указано в газеті, до четвертої години дня. До речі, Іван Семенович одержав цих «лаврів» близько двохсот. А тому делегати ювілею ще довго не розходилися, аплодуючи щасливому Нечуєві та влаштовуючи йому гучні овації. «Розчулений ювіляр,— пише кореспондент наприкінці своєї хроніки,— дякував публіці <...>. Вшанування носило найзадушевніший і сердечний характер. Це було, дійсно, справжнє свято не тільки ювіляра, а й усієї малоруської інтелігенції» [146; с. 113].

Іван Семенович отримав вітання від багатьох діячів громадського руху, представників української національно свідомої інтелігенції. Серед них виділяємо вітальний лист Панаса Мирного, у якому він назвав І. Нечуя-Левицького своїм учителем і високо підніс його роль в історії української літератури: «Учителю мій дорогий! Подозвіль же ще мені, дуже жалкуючому за тим, що не маю вільного часу добутися до Києва, щоб скласти перед тобою низький, аж до самої землі, поклон, подозвіль мені хоч оцим німим листом виявити перед тобою свою несказанну подяку за все те, що ти зробив потайно задля мене, а явно — задля широкої

України. Слава нашому найпершому повістяреві, що своїми талановитими працями вивів на світ життя людей свого краю — від простої селянської хати і до високих хоромів» [112; с. 516].

Від чернігівської інтелігенції та гімназичної молоді тоді ж вітання зачитав М. Коцюбинський. Це вітання, складене не без участі Коцюбинського і підписане багатьма чернігівцями (всього 134 автографи), стало виявом любові до письменника за його велику душу, вболівання «над людським болем». У ньому зазначалось: «Ми знаємо, Ви ішли тернистим шляхом, єдиним досі для українського письменника, й не раз терпіли біль. Та у цей день, коли Україна кладе на Ваше чоло лаври, хай іде в непам'ять той біль. Будьте щасливі, як і ми щасливі, що перед світом цілим можемо кликнути гордо: в нас був, є й буде Іван Левицький!» [133; с. 45].

Композитор і активний діяч українського руху М. Лисенко на честь письменника-ювіляра на урочистостях виголосив промову: «Хто з нас, тоді ще досить молодих людей, не уносивсь гадками та мріями та солодкими надіями на славну будучину розросту рідного слова, рідної літератури, перечитуючи удесяте ваші “Дві московки”, “Панаса Крутя”, “Причепи”. <...> А той чудовий апотеоз Запорожжя в ваших “Запорожцях”,— свіжо народний, як первісна польова квітка весняна, гарячим люблячим серцем писаний скітц. <...> Ми постаріли, <...> а вражіння минулих, давніх літ живо снуються в серці, і ще й досі гріють вбогу душу, драговану щоденними обставинами дійсності» [124; с. 141].

Святкування завершилося опівночі. Агент стверджує, що господар вечора, ювіляр і ще троє письменників відбули десь за півгодини до того.

«Вечірка ще далеко не скінчилася, ще кілька промовців не сказало своїх промов, коли це Ів. Семенович глянув на годинника, вийшов з-за столу і почав прощатися. Почали його прохати зостатися — де там! І слухати не хоче:

— Десята година: я мушу лягати спати. Дуже дякую всім за все, але зостатися ніяк не можу: мушу лягати спати.

І таки пішов. Коли це серед зали спиняє його Немоловський (*можемо припустити, що мова йде про Олександра Олексійовича Немоловського, митрополита, громадського і церковного діяча.*— Авт.), хапає за руку і починає щось казати: він же приготував промову і таки хотів сказати її ювілятові. Ювілят спинився був і навіть спитав люб'язно, що Немоловський хоче йому сказати, але почувши, що той почав промову, вихопив руку і сказав уже не люб'язно, а сердито:

— Пустіть мене! Я втомився і спати мені час. Я заслабну, коли довше тут сидітиму.

І таки пішов. Так і цього разу довелося ювілейну програму доводити до краю без ювілята» [45; с. 114–115] — занотувала у своїх спогадах М. Грінченко.

За жандармськими документами, ювіляр покинув свято о 23:30, а не о 22:00, коли він зазвичай лягав спати, як зазначала М. Грінченко.

Сучасний нечуезнавець М. Тарнавський вважає, що історія, яку розповідають С. Єфремов і М. Грінченко — дотепний анекдот, який породили не факти, а упереджене уявлення про Нечуя як чоловіка примхливого і сварливого. Цей образ старанно культивували автори [134; с. 71]. Таке трактування подій пов'язане з конфліктом, що виник у І. Нечуя з С. Єфремовим. Українські діячі намагалися скористатися революційними подіями в Російській імперії 1905 року, зокрема,

спробували заснувати в Києві щоденну україномовну газету. Врешті на кошти Є. Чикаленка було створено щоденник «Громадська думка». Головними рушіями проекту виступили С. Єфремов і подружжя Грінченків. Вони стали запрошувати до співпраці інших культурників, звернулися й до Нечуя, але той відмовив. М. Грінченко пише: коли вона попросила Нечуя дати щось в українську газету, там якраз з'явилася стаття Єфремова проти погромів у Києві. Нечуй причепився до мовних помилок у статті, як він їх бачив. М. Грінченко занотувала свою відповідь: «Ви, в цей великий історичний момент, замість щоб допомогти українській справі своїм авторитетним ім'ям та своєю працею, не тільки зрекаєтеся це зробити, а ще й глузуйте з тих людей, що хочуть цей момент не прогавити, а використати» [45; с. 116]. Так і постала легенда, ніби старий дивак Нечуй не розумів ваги української преси і відмовився підтримати цю шляхетну справу через правописні химери. Проте ми знаємо, що 1901 року, за кілька років до того, Нечуй марно намагався отримати дозвіл на видання україномовного журналу «Промінь» і друкував свої твори в інших українських часописах. Можливо, він просто не хотів співпрацювати з газетою, за якою стояв С. Єфремов, адже порвав із «Віком» після того, як там зневажили його думку. Можливо, він відцурався не від української справи, а від редакційного колективу [134; с. 71].

Отже, цілком логічно, що вечірне святкування, яке перетворювалося з пошанування письменника на політичну нараду молодих активістів і щохвилини ставало бурхливішим, І. Нечуй, «немолодий і непитущий», покинув раніше за інших гостей. Можливо, Нечуй пішов, коли зрозумів, що присвячена йому частина скінчилася і його присутність зайва. Він не зірвав

своє свято, а пішов з частини, яка його вже не стосувалася. «Ювілей Нечуя був політичний між іншим ще й тим,— зазначав Д. Дорошенко,— що в ньому взяли участь аж дві чи три делегації від селян, і коли про ювілей Котляревського С. Єфремов писав, що це було “свято української інтелігенції”, то про ювілей Нечуя можна було б написати, що це було всенародне Українське свято» [178; с. 12].

Про свої враження від святкування Іван Семенович писав у листі до М. Грушевського від 30 січня 1905 року: «Ювілейна тяганина втомила мене так, що я два дні потім одлежувавсь, доки дійшов до повного спокою. За день перед новим роком привезли мені з Літературно-артистичного клубу два здорові пакунки “лаврів”. “Лаврів” вийшло так багато, що я й інші люде й не сподівались цього. Теперечки в мене в покоях настояще ніби музей: 19 папок, дуже гарних і цінновитих, 68 адресів, вази, килим, рушники й скатерть з кустарної діхтярянської школи (в Прилуц[ькому] пов[іті]), портрет Шевченків в важкій срібній рамі, срібний вінок, книжки, повний портфель телеграм (80 штук) і листів од усяких осіб — це все розставлено й розкидано на фортеп'яні, на столі й на стільцях. Перші три дні до мене ходили дивитись на той музей зранку й до 11 години вечора і таки добре втомили мене ті завсідні одвідачі. Та й теперечки ще й досі так — через день — та й зайде будлі-хто з знайомих. От до такого клопоту доживи!!» [30; с. 432].

Марія Грінченко, відвідавши І. Левицького після святкування ювілею, у своїх спогадах писала: «Тижнів через два я пішла до Ів. Семеновича подивитися на адреси, бо казали, що деякі з них виконано помистецькому. Ів. Семенович залюбки показував їх, поясняв малюнки, деякі адреси писано було давнім

письмом XVII і XVIII в. Ів. Семенович з великою втіхою роздивлявся і на малюнки, і на давнім письмом писані літери; показував мені прикмет письма кожного віку. Знати було, що він багато разів роздивлявся на адреси і добре знає їх позверховний вигляд. Тут же серед адрес лежав портфелик. Ів. Семенович сказав, що туди голова “Литературно-Артистического Общества” склав усі нечитані листи й телеграми. Було їх багато, може з сотню. Але Іван Семенович до того часу ще не спромігся їх прочитати, не поцікавився навіть подивитися, відкіля і від кого вони. Бо зміст їх він більш-менш знав, а їх позверховний вигляд не міг його зацікавити. І от він уже два тижні щодня (сам це казав) роздивлявся на артистично виконані прикраси на адресах, на письмо стародавнє і не поцікавився словами, з якими люди вдалися до нього. Як я обережненько натякнула про це, він сказав, що попрочитує все, але не поспішався, бо й так знав, що там написано: бо так же заведено, що ювілята хвалять та дякують йому та бажають довгого віку, а з ганьбою та з докорами ніхто не поткнеться, бо то не личить.

— Я ж подякував усім тоді ще, на ювілеї. А потроху все попрочиту» [45; с. 115].

І. Франко з нагоди 35-літньої творчої діяльності І. Нечуя-Левицького написав статтю «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)», у якій не лише характеризує постать Івана Семеновича, а й звертає увагу на суспільно-політичні процеси кінця XIX — початку XX століття, зауважуючи, що творчість цього письменника припадає на складний період у політичному та культурному житті України, коли точилися гострі суперечки навколо національного питання.

У полеміці щодо проблеми утвердження єдиної української мови два митці — І. Франко та І. Нечуй-

Левицький — обстоювали науково обґрунтований погляд: лінгвістичні питання, як і національні в цілому, мають підпорядковуватися загальнодемократичному визвольному рухові, боротьбі за соціальні й національні права народу [206; с. 67].

Іван Якович у статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» характеризує також літературну мову письменника: «У тіснім зв'язку з характером творчості Ів. Левицького стоїть його мова. Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша,— се переважно буденна мова українського простолюду, проста без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язиковими ефектами, не стає на котурни, а коли де й попадаються у нього чисто язиково ефективні місця (відомий опис невдалого феєрверка: тріснуло, блиснуло і показався синенький димок), то вони приходять якось так ненароком, самі собою, немов без волі автора, мов граціозні рухи у вродливої, здорової людини» [247; с. 377].

Завершує І. Франко статтю побажаннями: «Нехай же ще довгі літа ясніють над Україною ті тихі та бистрі очі, що підглянули в ній так багато здорового, своєрідного, чистого, та вміли підглянути й нездорове, невродливе та пусте. Нехай той духовний велетень у тілі пігмея довго ще любить своєю рідною Україною і чарує перед нами своїм любим словом її красу та горе й радощі її дітей. І нехай отсей ювілей буде для нього доказом, як щиро любить його вся Україна. Бо хто сіє любов, той і жатиме любов» [247; с. 377].

Ювілеї І. Нечуя-Левицького засвідчили значення творчості письменника для української громадськості.

У святкуваннях узяли участь найвизначніші представники української національної інтелігенції. Ювілей 1904 року став грандіозним мистецько-культурним заходом, організованим національно свідомою прогресивною інтелігенцією, представниками нової генерації української молоді на території підросійської України в умовах, коли самодержавний режим Російської імперії «українську літературу за недовгий час покарав трьома царськими указами, котрі забороняли й тепер забороняють друкувати українські книжки і навіть ноти з українськими піснями! Між заборону царською на цілі десятки літ траплялося всього по три-чотири роки, коли можна було друкувати не всякі, а деякі українські книжки» [39; с. 86].

Розділ сімнадцятий НА СХИЛІ ЛІТ

Примхи Нечуя можна пробачити, якщо підкреслити страждання, які гартують особистість письменника, хоч і роблять його трохи дивакуватим.

*Максим Тарнавський
«Нечуваний Нечуй. Реалізм
в українській літературі»*

Антропологічно зорієнтована історіографія, яка ставить у центр історичного аналізу людину, її світобачення й поведінку, є одним із провідних напрямів сучасного історичного знання. Вивчення історії повсякденності — помітна тенденція в сучасній вітчизняній історіографії. Ознакою нашого часу є те, що проблема «людини в історії» все чіткіше окреслюється в теоретичному та історіографічному аспектах [97; с. 23]. Саме з позицій теорії повсякдення робимо спробу проаналізувати останні роки життя І. Нечуя-Левицького.

Ритм життя Іван Семенович не змінював ніколи, постійно дотримуючись його з року в рік упродовж київського періоду, який розпочинається після виходу на пенсію і займає найбільшу частину життя письменника, про яку, зокрема, маємо ґрунтовні та нерідко

суперечливі спогади сучасників. Фрагмент типового дня письменника відображений у спогадах С. Єфремова: «У визначені години і завжди в тих самих місцях — “вниз по Фундуклієвській на Хрещатик” ви могли його зустрінути на прохідці з неминучим, хоча б і не вимагала того погода, парасолам у руці,— і цю прохідку він робив тільки як “моціон” без якоїсь практичної мети. Згодом, коли перебрався далеко од Хрещатика, цю прохідку він замінив іншою — на Володимирську гору, “де я теперечки, як писав він, звичайно щовечера сижу, одпочиваю й милуюсь широким простором за Дніпром, Десною та понад Дніпром” (“Вечір на Владимирській горі”). Інколи, але дуже рідко, цей “моціон» обертався на «візиту” до когось із нечисленних знайомих, з якими Іван Семенович підтримував зносини,— візиту трошки офіційну, трошки церемонну, старосвітську. Коли б ви зайшли до його між 4-ю та 5-ю годинами, ви мусіли б підждати господаря, бо він тоді конче обідав і все у тих самих Себетів, домовласників, що жили в тому ж таки дворі, в будинкові на вулицю. Самовара приносив Іванові Семеновичу такий самий архаїчний сторож дворовий, що був для господаря разом і невбитим авторитетом щодо всяких філологічних тонкощів та джерелом лексичного матеріалу. Щороку, об одній і тій самій порі, “коли постигали суніці”, виїздив Іван Семенович на літній одпочинок — конче “на Рось”, яку він так любив і яку десятки разів оспівав у своїх творах — десь до Стеблева, до Трушок, або до Білої Церкви... Десятки років минали, а життя цієї оригінальної людини йшло все рівно, тихо, спокійно, раз заведеним ладом і не ламалося, ні на ступінь од того ладу не одступало. Не одступало й не ламалося навіть у дрібницях, не кажучи вже про загальний тонус життя. “Що таке «бодян»,—

відповідав він якось Б. Грінченкові на його запитання,— то я й сам не тямлю, бо це слово приписано небіжчиком Кулішем. Я ні горілки, ні усяких настоек ізроду не пив, то й не тямлю в їх смаку”. Невинність, можна сказати, феноменальна... Люди до його заходили рідко, як рідко й він бував на людях. Опріч згаданих “візитів” удень, раз чи двічі на рік ризкував Іван Семенович вибиратись вечорами “на громаду” — на збори “Старої громади”, і поділившись торішніми “новинами” та засягнувши з великим дивом свіжіших, починав спершу демонстративно позіхати, ніби підготовляючи одступ, потім рівно о десятій, промовивши: “вже більше не можу”, схоплювався з стільця, похапцем прощався та й ішов спати» [79; с. 22–23].

Один із анекдотів про Нечуя пов’язаний із його нападами на Грушевського. У грудні 1928 року в Музеї українських діячів науки і мистецтва відкрилася виставка пам’яті Нечуя. Григорій Коваленко-Коломацький написав коротку статтю про виставку і навіть скопіював уривки з Нечуєвого записника прибутків і витрат. Центральний образ у статті — розповідь про те, як наляканий письменник тікав від розлюченого шанувальника Грушевського, якому не сподобалося Нечуєве «Криве дзеркало». За словами Коваленка-Коломацького, цей шанувальник — американець на ім’я Бородай — наздогнав Нечуя напроти книгарні «Літературно-наукового вісника» і почав картати за критику Грушевського. Рятуючись від кремезного американця, немолодий і худорлявий Нечуй відступив у книгарню і здався на ласку продавця, якому розповів про свою пригоду. Історія добігає логічного кінця: Нечуй починає свою звичну тираду на мовні теми і пояснює продавцеві, що винен не лише Грушевський, а і його посіпаки-галичани, зокрема такий Юрій Сірий, редактор

газети «Село». «Але ж це я»,— відповідає продавець. Так тріумфально завершує Коваленко-Коломацький. Це закріпило образ І. Нечуя як допотопного самітника, котрий не знав навіть найважливіших постатей з кола молодших українофілів [134; с. 78–79].

За якісь двадцять років по тому видавець Юрій Сірий (справжнє ім'я Юрій Тищенко), який емігрував з України і після Другої світової війни опинився в США, сам переказав цю пригоду в часописі, який виходив у таборі для переміщених осіб у повоєнній Німеччині. Однак у його розповіді це два окремі епізоди. Сірий-Тищенко знав Нечуя і був у нього в гостях 1908 року; тоді його здивувало, що літературний велет невисокий і до занудства педантичний чоловік. Нечуй гречно його прийняв, але все-таки прочитав лекцію про правописні хиби видавничої програми «ЛНВ», яку очолював Сірий. Час від часу вони бачилися і в редакції «ЛНВ», куди Нечуй заходив купити газети чи журнали. Як же Сірий здивувався, коли зустрів Нечуя на Думській площі, а той прочитав йому цілу лекцію, як «Грушевський і отой сатанаїл Сірий хочуть нас обгаличанити». Сірого він не пізнав, а коли той признався, Нечуй вибачився за свої слабкі очі. Епізод із Бородаєм теж змальовано трохи інакше. Сірий на шум вибіг із книгарні «ЛНВ» і побачив, як Бородай нависає над скоцюрбленим Нечуєм, який закриває голову руками. Бородай із ревом розмахує в нього над головою ціпком, а дружина благає його заспокоїтись. Сірий стверджує, що про гнівливу вдачу і нестримний норов Бородая знали всі. За словами Сірого, Нечуй бідкався, що випадково зустрів Бородая перед «ЛНВ» і вирішив подарувати йому свою нову книжку, а той натомість розкричався і почав махати на нього ціпком. Отже, у викладі Сірого реакція Нечуя не така вже й дика [134; с. 79].

Максим Тарнавський у своїй монографії звертає увагу на те, що репутація сварливого дідугана, породжена баталіями довкола орфографії, витіснила на маргінеси важливу рису особистості і творів Нечуя — потяг до радості. Важко перелічити всі негативні наслідки створеного Єфремовим романтичного образу патріота-великомученика, але найзгубніший — це, мабуть, те, що читачі забули про Нечуєву легку і радісну вдачу. Якщо не брати до уваги останніх років життя, коли він справді підупав на силі й почав утрачати оптимізм, він і сам був радісний, і інших до того закликав. Може, по балах він і не бігав — Нечуй був стриманий і консервативний чоловік, не схильний до бешкетів і будь-яких надлишків. Він був педантичний і послідовний до занудства, жоден гріх не вабив його, принаймні про те не збереглося свідчень. Розкошів він не прагнув, легко відмовляв собі у вигодах. Однак вдачі він був легкої й веселої. Він розумів — радше інтуїтивно, ніж унаслідок свідомих філософських роздумів, що саме щастя — найважливіший стан буття [134; с. 28].

Іван Нечуй-Левицький завжди радо приймав у себе молодих літераторів-початківців. Серед них був і Євген Кротевич (український радянський письменник та драматург, автор спогадів про М. Старицького, К. Стеценка, Лесю Українку, М. Заньковецьку, І. Нечуя-Левицького), котрий так розповідає про письменника: «Жив він тоді на Пушкінській вулиці у дворі будинку, за теперішнім театром ім. Лесі Українки. Приміщення, в якому проживав тоді Левицький, було перероблене, як мені казали, з сараю і мало всього дві кімнатки з невеличким передпокоем, але без кухні. Коли я зайшов усередину, мене вразила сила-силенна книжок: вони буквально заповнювали всю першу кімнату. Книжки не тільки стояли скрізь на полицях, а й лежали і на столі,

і навіть цілими стосами на підлозі. Йдучи до відомого письменника, я почував себе дуже ніяково, навіть боявся, що він зустріне мене холодно й одмовиться читати моє писання. Але тільки-но я переступив поріг передпокою, як побачив на обличчі Івана Семеновича таку привітну й добру усмішку, що враз заспокоївся і відчув себе, як у рідної людини. Іван Семенович за того часу був ще досить бадьорий, у його круглій борідці не густо світилися сріблясті волосини. Він зовсім не скидався на похмурого анахорета, за якого дехто його вважав. Я відчув стільки тепла та справжньої доброзичливості, що це зовсім розвіяло оте упередження щодо старого Нечуя. Почувши, що я приніс на суд йому свою нову п'єсу, письменник коротко сказав:

— Ну, що ж, юначе, станемо читати твою річ зараз же разом. Сідай і читай.

Це було несподівано для мене, а головне — зовсім не в манері багатьох інших маститих літераторів, які або взагалі відмовлялися читати твір початківця, або милостиво пропонували “залишити їм цю річ”. Мовляв, колись вони зберуться-таки і ошчасливлять вас своєю увагою. Отож я розгубився й почав читати невиразно, заїкаючись. Та Іван Семенович терпляче слухав, що підбадьорило мене... Коли я читав свою п'єсу, раптом щось у кімнаті ніби вибухнуло з пістолета. Іван Семенович так голосно й радісно вигукнув: “Є!” — як вигукують тепер уболівальники, коли їхня улюблена команда забиває гол у сітку супротивника. І ото поки я прочитав п'єсу до кінця, ще кілька разів стріляло у різних кутках, і господар щоразу вигукував: “Є!” — а потім брав з пастки за хвіст убиту мишу, та, винісши у передпокій, кидав у відро з водою. Миші до того обсіли приміщення, що серед дня бігали по кімнатах і гризли палітурки книжок» [101; с. 96–97].

Євген Кротевич у своїх спогадах детально описує маршрут прогулянок І. Левицького: «Сусіди могли по ньому перевіряти годинник. Щодня, за будь-якої погоди рівно о третій він виходив після обіду з своєї квартири, йшов на Фундуклеївську вулицю (колишня назва сучасної вулиці Б. Хмельницького), поволі піднімався до театрального майдану, потім повертав праворуч біля аптеки і так само поволі рухався вперед Володимирською вулицею аж до “підйомника”, який тепер чомусь зветь по-іншомовному фунікулером, де звертав на Володимирську гірку. Там сидів, милувався Дніпром, думав свої думи аж до шостої години. Тоді спускався вниз на Хрещатик, та вже цією вулицею повертався назад» [101; с. 97].

У творі «Вечір на Владимирській горі» Іван Семенович змальовує свої улюблені краєвиди Києва: «Я встав і зійшов униз з шпиля. За шпилем Владимирські гори загинаються вбік од найбільшого свого виступу на верхню терасу, де так само загинається й монастирська стіна проти найвищого визубня цих “Ламаних гір”, вже близько коло пам'ятника святому Володимирові, і вони тягнуться звідсіль прямою лінією до самого Хрещатика. Це вже починається відома в Києві з назвищем “Владимирка”, або Владимирська гора. Я виходжу по доріжці за шпиль з кіоском над саму кручу виступу, стрімку, мов стіна, де попід ним, навскоси по цій кручі, проведений спуск наниз, на першу терасу гір на самому закруті... Я подивився на правий бік од шпиля, за виступ, де на терасі стоїть пам'ятник св. Володимира. Там зеленіє попід горами ніби ліс» [30; с. 76].

Сусанна Левицька (внучата племінниця письменника) залишила у своїх спогадах цінні відомості про інтер'єр помешкання, у якому проходило повсякдення

Івана Семеновича: «Пригадую його квартиру: спочатку був коридорчик (у вигляді передпокою), а далі — велика кімната. У кімнаті стояв письмовий стіл з шухлядами, накритий клейонкою, ще один маленький столик з фотографіями родичів і письменників з автографами. Добре пам'ятаю фотографію композитора Лисенка і портрет Шевченка. Згадую над роялем великий кольоровий портрет із зображенням чарівної жінки в українському національному одязі... Були альбоми, котрі лежали в столі, а на етажерці стояли книги. Альбоми були з фотографіями знайомих (учнів і вчителів), а також з листівками квітів. Стояло два стільці. В кімнаті було охайно прибране ліжко. Ми з сестрою спали на ньому, а дідусь уможувався на кушетці. Взагалі в кімнаті було дуже чисто, що навіть гріх було кинути папірця. Іван Семенович грав на роялі, чудово співав, нас із сестрою теж захоплював співати дуєтом» [251; с. 169].

Художник Михайло Жук, який малював портрет І. Левицького, помешкання письменника згадував так: «Ми увійшли до кімнати ліворуч, дуже чистої, у міру заставленої потрібними меблями. Дальше були одчинені двері до суміжної кімнати, де чіткою, чорною чистотою вилискував кабінетний рояль, а вікна світили зеленню каштана, що ріс у садку, де я щойно сидів. Великий портрет Т. Г. Шевченка по роботі Крамського висів поміж двома вікнами і уважно дивився на чистоту і порядок, що панували в кімнаті. На столиках (у вазочках) стояли свіжі квітки, під кожною вазочкою була застелена чиста, вишивана серветочка, щоб не псувати поверхні столика. Підлога, мальована олійною фарбою, блищить так, наче тільки що облита водою» [80; с. 101].

Оселя Івана Семеновича завжди була відкрита для гостей. Сергій Єфремов так розповідав про візити до

письменника: «Заходили до його знайомі і частіше незнайомі, особливо з молоді, не за ділом здебільшого, бо й яке ж могло бути діло з цим одірваним од світа анахоретом? — а з пієтету до письменника та лагідної людини. Кожного нового знайомого Іван Семенович починав розпитувати — хто, звідки й якого роду. І здебільшого виявлялось, що господар знав батьків або родичів новоприбулого — і починались докладні, іноді надзвичайно з побутового боку цікаві генеалогічні дослідження: в цій старій пам'яті ховалося сила побутових подробиць з минулого, які красовито розгорталися перед зачарованим слухачем і викликали в його згадки про кращі сторінки з “Причепи”, “Хмар”, “Старосвітських батюшок та матушок”. Пам'ятаю, що ми — тодішня зелена молодь — навмисне ходили до Івана Семеновича ніби купувати у самого автора його твори — він держав у маленькому передпокою маленький склад своїх виданнів — і виходили од його щасливі, приголублені, зачаровані од цього лагідного дідуса, що так ласкаво й уважно доходив коріння нашої генеалогії й розповідав чудовою мовою незнані нам новини з далекої старовини про наших рідних. З більш знайомими одвідувачами господар ділився своїми враженнями з перечитаного — з торішнього “Вестника Европы” або “Зорі”, або такими “новинами”, про які розмовник, давно вже встиг забути. Це виходило наївно, але по дитячому мило й утішно і додавало ще одного анекдота до багатой скарбниці курйозів із “Нечуєвої сучасности”. Авторитету громадського він не мав жадного, впливу не розливав круг себе, як наприклад із старшого покоління в Києві Антонович, Кониський або Ковалевський, але всі його любили й поважали і залюбки — не часто — заходили на годинку спочити од гамору сучасности

в чистенькій тихій світличці новітнього анахорета, серед журкотливої розмови, в сусідстві отих старомодних малюночків по стінах, старомодного рояля й старомодного господаря в чистенькому шляфроці, але конче в комірчиках і галстуці. Можна було навіть не говорити нічого, а лиш слухати і дивитись — і якимсь миром, душевним супокоем непоборимим віяло од усього в цій винесеній на одшиб од світової історії господі» [79; с. 23–24].

Серед численних гостей у 1899 році до Івана Семеновича завітала Н. Кобринська, яка була вражена гостинністю письменника: «Нараз двері отворилися до ясного, освіченого покою. На порозі стояв сам газда і дуже чемно повітав мене. Засіли-сьмо удвійку до “чайку”, котрий спорядив сам газда-так зручно і скоро, що могла би позавидувати не одна жінка, навіть галичанка, котрі люблять, може, і не без рації хвалитися господарською зручністю» [93; с. 365].

Марія Грінченко про своє знайомство з Іваном Семеновичем пише: «Я вперше побачила Ів. Семеновича р. 1902-го, як ми переїхали жити в Київ. Був він маленький, сухенький, чистенький, з позападалими очима, з трошечки ніби випнутим підбороддям, з підстриженою сивою борідкою; говорив і всміхався лагідно. І взагалі був лагідний та ясний. Тоді він жив на Пушкінській (раніше Єлизаветинська), здається, ч. 19 в помешканні у Себетів. Будиночок, в якому він жив, був у дворі, а за ним ніби левадка з копанкою; стояло на левадці зо 2 чи зо 3 вулики, й Іван Семенович був дуже задоволений, що, живучи серед Києва, мав перед вікном і ставок, і садок, ще й пасіку. Помешкання в його було невеличке: предпокій та дві маленькі світлички: одна — вітальня з канапою, столом перед нею і роялем. На столі перед канапою лежав “Кобзар” і ще

кілька книжок у гарних оправах; на стінах — кільки малюнків, здебільшого краєвиди. У другій світличці стояло вузеньке ліжко, комод з люстром і туалетним приладдям на йому, та невеликий стіл до писання. На вікні лежали писанки. У світличках було чистенько і затишненько, і сам він був такий чистенький, привітненький. Мужчин приймав часом у сірому халаті. Жінок у сюртуці. Піджаків не носив. Розмовляв залюбки і розмовляти з ним було приємно. Говорив він здебільшого про давніші часи, про давніших людей. Говорив цікаво, образно. Слухаєш було його, і проходять перед тобою цікаві картини минулого: і духовна академія тих часів, коли Іван Семенович ще в їй учився, і життя Івана Семеновича в сім'ї, і старосвітські батюшки та матушки на Київщині, бо він же, будши кавалером, їздив на храми, на йменини, на весілля, навіть бував “душею товариства”, бо танцював добре і співав... В ті давніші часи він жив дуже пунктуально: вставав і лягав у визначену годину та й у всьому слухався годинника. Їв тільки дома у призначені години і ніколи ніде не хотів випити навіть чаю чи кофе, бо то було не в призначену годину і не таке, до якого він звик, а значить могло йому пошкодити» [45; с. 111–112].

Життя Івана Семеновича проходило не лише в його скромному будиночку в Києві — щоліта він вирушав у свій рідний Стеблів, де мешкав його брат та інші родичі, а також до знайомих на Білоцерківщині. Надія Самсонівна Савицька-Волуцька, двоюрідна племінниця Івана Семеновича, у своїх спогадах детальніше описує риси характеру письменника та стосунки з родичами: «Він любив людей, розумів їх, вмів виправдати помилки, але був нещадним до виявів міщанства, скнарості. У нього була чудова риса характеру: він зразу вливався у колектив. Чи це були селяни Стеблева,

чи київські студенти, богомольці, священники та інші. Знаходив спільну мову, але не завжди спільні переконання. Іван Семенович дуже любив квіти, любив годувати голубів, але не любив котів і собак. <...> В сім'ї брата Амвросія Левицького, в колі знайомих, головним чином духовенства, Івана Семеновича поважали, але не прощали йому його відмови від блискучої кар'єри, яку давало йому звання магістра богослов'я. Вважали, що під його впливом і син Амвросія Олександр відмовився від кар'єри священнослужителя і вступив в університет на медфакультет, а потім перейшов на юридичний. Відчуваючи перевагу Івана Семеновича, всі губилися в його присутності. Одного разу була кинута фраза: "Люди роблять дурниці і в 25, і 30 років". Іван Семенович зблід, різко відсунув свій набір і вийшов» [251; с. 168–169].

Стосунки з рідними справили значний вплив на повсякдення та творчість І. Нечуя-Левицького. Можливо, цим пояснюється усамітнений стиль життя письменника, який порвав зв'язки з родинним середовищем духовенства, але все ще почувався чужим у колі вихідців з інших, заможніших верств.

Характерною рисою І. Левицького було почуття гурму, що мало витоки в народній творчості, перлини якої письменник використовував у своїх сатиричних творах.

Про вміння пожартувати в товаристві земляків стеблівців дізнаємося зі спогадів Є. Кротевича: «Ще до вступу в Київський університет я кілька років працював на Канівщині народним учителем у двокласній школі великого села Шендерівки, яке стояло всього в семи кілометрах від Стеблева. А в цьому невеличкому містечку Стеблеві існували і поштове відділення, і аптека, тому я частенько бував там. Від декого

із стеблівців, а також і від близьких знайомих Івана Семеновича я чимало цікавого почув про письменника, мені самому ніколи не доводилось бачити його в товаристві, але від отих близьких до нього людей довідався, що й у будь-якому товаристві письменник поводився завжди дуже невимушено, привітно, з легкою добродушною іронією. Якось гостюючи влітку у свого брата в Стеблеві, він поїхав з одним батюшкою на його підводі кудись на іменини. А в гостях батюшка почав оповідати якусь неймовірну історію і викликав недовір'я. Тоді оповідач почав звертатися за підтвердженням до Івана Семеновича, і той щоразу ствердно хитав головою. Коли батюшка закінчив, Нечуй мовив до гурту:

— А тепер дозвольте розповісти вам про двох кумів, які поїхали в гості разом на конях одного з них. І той кум, що мав коні, почав плести таку нісенітницю, що ніхто й віри не йняв. Тоді брехунець сказав кумові:

— Правда ж, куме, так було, правда?

— Правда, кумасю, правда,— відповів той, бо боявся, що назад пішки піде.

— А ви, Іване Семеновичу, на чиїх же конях приїхали? — спитав хтось.

— Та на кумових же! — під загальний регіт показав Левицький на батюшку» [101; с. 99].

У біографії І. Нечуя-Левицького багато білих плям через брак фактологічного матеріалу. Свідчення сучасників є важливим джерелом для вивчення повсякдення письменника, але вони вимагають критичного осмислення та зіставлення матеріалів. Загалом життя та творча діяльність І. Нечуя-Левицького проходили в розміреному темпі. Після відставки і переїзду до Києва Іван Семенович жив у полоні суспільно-політичних поглядів періоду своєї зрілості, не брав активної

участі в громадському житті, проте й не залишався осторонь, як може здатися на перший погляд, і продовжував свою національно-культурну діяльність. Педантично ставився до щоденного розкладу і з посиленою увагою — до свого здоров'я. Загалом життя І. Левицького і досі лишається сповненим таємниць, оцінки його неоднозначні. Такий висновок можемо зробити, проаналізувавши відомості про його повсякдення та творчість.

Розділ вісімнадцятий

ОСТАННІ ДНІ. ВІЧНІСТЬ

У Левицького вистачило сили встояти на раз обраній постаті, але на це пішла всенька сила, і вже не було її на те, щоб іти далі за віком. Життя пішло вперед без його.

Сергій Єфремов

У 1885 році, як засвідчують біографи-нечуезнавці, І. Нечуй-Левицький залишає педагогічну службу, виходить на пенсію й переїздить назавжди до Києва. Розпочинається київський період його життя і творчості, громадсько-політичної й національно-культурної діяльності. У Києві він прожив 33 роки — набагато довше, ніж деінде. Якщо додати ще й студентські роки, то Нечуй провів у Києві більшу частину свого життя.

У київський період Іван Семенович продовжує літературну творчість. За цей час він написав тридцять творів, подавав до друку твори нові й старі. Найчастіше він надсилав рукописи до Львова, своєму другу Іванові Белею, який редагував газету «Діло», чи Василеві Лукичу, відповідальному за журнал Наукового товариства імені Т. Шевченка «Зоря». Кілька творів з'явилися друком на сторінках «Киевской старины» та альманахів і антологій, які виходили в Санкт-Петербурзі, Харкові, Одесі [134; с. 62].

В останні десятиліття життя І. Нечуй-Левицький писав не так активно, як у Седльці, але набагато більше, ніж у Кишиневі. У його творчості цього періоду переважають малі форми — нариси, статті, рецензії. У 1888 році друкується оповідання І. Нечуя «Пропавці», а в 1890 — «Афонський пройдисвіт» і повість «Над Чорним морем». Через два роки І. Нечуй-Левицький публікує казку «Скривджені і нескривджені», а ще через рік — повість «Поміж ворогами». У 1896 році виходить у світ його повість «Не той став». Не полишає він роботи й над драматичними творами — пише комедію «Голодному й опеньки — м'ясо» (1887). Пробує себе І. Левицький і в жанрі історичного роману: «Гетьман Іван Виговський» (1896), «Князь Єремія Вишневецький» (1897).

У ці ж роки він створює підручники: «Грамматика українського язика» (ч. 1 «Етимологія»; К., 1914 на обкладинці і 1913 на титульній сторінці) та «Грамматика української мови» (ч. 2 «Синтаксис»; К., 1914). Київський період творчої діяльності Івана Семеновича відзначається також і участю в роботі над упорядкуванням «Словника української мови» (1907–1909). Крім того він працює над завершенням перекладу Святого Письма українською мовою.

У Києві, як відзначає М. Тарнавський, Іван Семенович залишався чужинцем. Він жив тихо й скромно — і через хворобу, і через низьку пенсію. З часом здоров'я і матеріальне становище покращились, але І. Нечуй-Левицький однаково не належав до тих, хто очолює суспільні рухи. Він, безперечно, долучався до різних культурних проектів та подій громадського життя міста. У листі до Михайла Комарова 1893 року Микола Лисенко згадував, що Нечуй збирається призначити приз 500 рублів за найкращу драму

про козацьку добу чи Київську Русь [134; с. 63]. Він мав долучитись до видання україномовного часопису «Промінь», але проекту не судилося здійснитись. Радянський дослідник М. Тараненко стверджує, що І. Нечуй у 1891 році став редактором повного зібрання творів І. Котляревського (хоча деякі біографи заперечують цей факт).

У 1903 році, отримавши гонорар за переклад Біблії від Біблійного товариства, він поклав його на рахунок у київському банку й заповів на підтримку вбогих українських студентів Львівського університету.

У Києві Іван Семенович мешкав спочатку в будинку архітектора Спарро по вул. Великій Підвальній, № 31 (пізніше будинок належав Чорнояровим, до нашого часу не зберігся), а потім, з 1889 до 1910 року, проживав по вулиці Ново-Єлизаветинській (Пушкінській), № 19 (тепер 17), у перебудованому з якоїсь стайні маленькому флігелі, в глибині садиби члена ради управління Київського товариства взаємного кредиту Сегета. Ця будівля також не збереглася: по смерті власника вдова продала будинок, а нові господарі його знесли і збудували на тому місці новий. Більшість друзів і знайомих, які писали про І. Нечуя, згадують ту зручну квартиру в самісінькому центрі міста, скромно, але акуратно умебльовану, з піаніно. Її мешканець — невисокий, аж надміру формальний у своїй гречності, але життєрадісний дідусь.

У 1910 році письменник змушений був перебиратися на нове місце. Якийсь час він жив у будинку Комерційного училища Товариства поширення комерційної освіти по вул. Володимирській, № 5 (тепер це № 7, будинок зберігся), а 1911 року переїхав на Львівську вулицю (колишня вулиця Артема, тепер Січових Стрільців), буд. № 41, кв. 1 (будинок добре зберігся).

Ця двоповерхова будівля належала популярному лікареві-офтальмологу В. Думитрашку, синові відомого українського поета Костянтина Думитрашка, автора жартівливої поеми «Жабомишодраківка» (1859). Уже під час бурхливих подій Української революції 1917–1921 років І. Нечуй-Левицький переїхав до будинку № 8 інженера О. Копилова в Діонісіївському завулку (тепер пров. Бехтеревський, будинок не зберігся) [256; с. 18]. Останнім місцем перебування письменника була Дегтерьовська богадільня (вул. Дегтерьовська, 19), де він і помер.

Останні роки київського періоду життя І. Нечуя-Левицького були досить складними, як у побутовому, так і в моральному плані. «Старий побут, в якому письменник увесь, усіма своїми корінцями держався, раптом захитався та й почав, і дуже швидко, мінятись після 1905 року. Десь років за два по революції зруйновано й будиночок Сегета, в якому Левицький проживав десятиліттями й поза яким важко було якось і уявити собі нашого письменника. В особистому його житті це була сама катастрофа, що перекидала всі його завички, увесь довголітній режим. Уявити собі тільки незмінного Івана Семеновича в ролі перехожого поживця десь у комірному, що мусів міняти квартири, мати всякі з квартирними хазяйкама перекори, клопотатись про обід, про якісь життєві дрібниці, коли він досі не міняв навіть маршруту своїх щоденних прохідок! До того ж ті дрібниці все більш докучали. Життя дорожчало. Невеличкої пенсії не вистачало, а літературного заробітку не міг тепер мати цей вибитий з колії письменник, та й не звик на його рахувати. Мешкав він тепер зовсім у іншому кінці міста, в районі Львівської ulиці, помешкання мав невідгідне і не раз міняв його, сусіди лихі, харчувався абияк і вже не

мав того чепурного вигляду, до якого звикли всі, хто його зазнав давніше. І разом з тим він усе ж не припиняв літературної роботи... Він жив тільки в літературі й літературою; всі інтереси його були тут і поза літературою не було в його нічого на світі, не було навіть особистого життя»,— засвідчує С. Єфремов [79; с. 31].

Іван Семенович на схилі літ залишався щирою та чуйною людиною, завжди готовою допомогти іншим у скрутному становищі. Про один із таких епізодів, що це підтверджують, згадує Ростислав Заклинський (історик літератури, письменник, педагог, редактор, музеєзнавець, фольклорист, громадський та політичний діяч): «Перебував я тоді в київському арестанському домі, що біля Лук'янівської тюрми. Відсиджував кару за «життя по чужому паспорту». Ще до того приїзжав сюди до Києва мій батько Роман, у справі цього арешту. Тут він особисто познайомився з І. Нечуєм-Левицьким і опісля вже з дому просив, щоби зайшов до мене. <...> Ми привіталися й познайомилися. Розмовляли по-українськи. І. Нечуй-Левицький питав про книжки, чи потрібні мені, і чого саме треба. Питав, чи я одержав гроші, що послав батько. <...> В кінці я запитав його, чи він дозволить, щоби я залишив у нього частину речей, що їх мені не дозволять взяти з собою, коли будуть одправляти етапом до австрійського кордону. І. Нечуй-Левицький дозволив і дав адресу свого помешкання. Він цікавився, куди й коли мене одішлють, питав про адресу, куди вислати речі тощо. Все-таки й тут виявилася риса його характеру. Я казав, що залишені у нього речі мені не потрібні, і він зможе з ними зробити, що схоче, що можуть остатися у нього, чи може їх комусь подарувати, але яким було моє здивування, поки ще я приїхав до Станіславова, по пошті надійшли всі мої речі —

до найменшої дрібниці, надіслані Нечуєм-Левицьким» [101; с. 91–92]. Олександр Лотоцький, редактор журналу «Вік», залишив такий опис старого Нечуя: «Була се людина надзвичайно хорошої душі,— така у дійсності, як просвічує в не захмарених життєвим брудом творах сього письменника» [54; с. 80].

Останні роки життя Івана Нечуя-Левицького припали на час воєнного лихоліття. Перша світова війна спричинила економічний занепад Російської імперії, і письменницька праця не могла забезпечити старому українському прозаїку достатньо коштів для проживання. Усі, хто, як Нечуй, залежав від державних пенсій, зазнали труднощів. «Я знав, що брат уже кілька років був знайомий з видатним письменником. Він не раз бував у нього, запрошував на вчительські наради, які відбувалися в Києві. Дуже поважав він старого вчителя-письменника. Я ж особисто вже тоді просто благоговів перед ім'ям цього визначного художника й діяча. Ще здалеченька ми примітили, що перед ганком на невеликій лавочці хтось сидить. Підійшли ближче, і я достеменно пізнав нашого знаменитого земляка. На лавочці сидів маленький дідусь, що пильно вдивлявся своїми спокійними, добрими очима і однією рукою держався за невелику, на обидва боки бороду. Одягнений він був у простий літній одяг. Господар одразу впізнав брата, хоча той і був у військовому (призваний в цей час до лав армії). Він так уже заходив до нього. Не піднімаючись з лавочки, І. С. Нечуй-Левицький запросив сідати біля нього. Мені здалося, що він слабкий, бо якимось аж надто вже кволо рухався і говорив поволі, проте виразно й дуже ласкаво. <...> Поволі фізично згасала велика людина, геніальний художник слова. Але який незламний, багатий внутрішній світ був у нього під цим кволим

покровом! Це видно було і з його бесіди з нами»,— згадував П. Кияниця, що навчався в стеблівській вищепечатковій школі й 1916 року приїздив до Києва в гості до брата, вчителя за освітою [251; с. 172–173].

Побутові умови письменника в роки воєнного лихоліття у своїх спогадах описала М. Грінченко: «Коли це одного разу взимку р. 1915-го (а може, на початку 1916-го) приходять Іван Семенович. Од листиноші-українця довідався, що я живу зовсім близько від його і прийшов одвідати. І справді, ми жили недалеко одне від одного: він на Львівській біля Гоголівської, а я на Гоголівській. Зраділи одне одному вельми. Іван Семенович одмінився дуже за цей час: постарівся, схуд, поменшав. І це мене не здивувало: така одміна і мусіла бути. Не вельми здивувало навіть і те, що він не був уже такий чистенький, як попереду, жалько тільки було дивитися на його такого. А дивно було те, що він уже не поспішався на певний час додому і не зрікся випити чаю і щось із'їсти. Пояснив це тим, що поздоровішав і через те може дозволити собі з'їсти щось і не дома, і не в призначений час. Через кілька день я пішла до його. Бідний Іван Семенович. Яка ж невесела, та непривітна, та холодна була тепер у його хата з вікном на північ. На роялі, на етажерці, на дверях і всюди густо понасідав порох. Попід стінами порох лежав кім'яхами. Знати було, що віник не часто зазирає туди. На роялі, етажерці стояли “трофеї” — так звав Іван Семенович ювілейні адреси та подарунки, сірі від пороху. На ліжку лежав штапований брудний ліжник, що колись був червоний, а тепер став рябий від латок усякого коліру. Убрання на Івану Семеновичу було дуже старе і заплямлене. Жалівся він на свою хату, що і холодна, і вохка, ще й блощиці почали з сумежною світлиці лізти: хтось там оселився з блощицями» [45; с. 123].

Іван Левицький змушений був відмовитися від необхідних для його здоров'я літніх поїздок за місто: «Прийшла весна 1916 р. Я спитала, коли він думає їхати в Білу Церкву. Одказав, що не поїде. На це було дві важні причини. Перша:

— Кажуть, що тепер візникам треба платити за себе окремо, а за кожен пакунок окремо по гривенику. І носіям за кожен пакунок окремо. А в мене буває зо три пакунки. І туди так, і відтіля так, то це дуже дорого вийде.

Друга причина:

— Сестра сказала: «Не їдь нікуди, бо ти вже старий, може, й помреш там, то доведеться сюди везти ховати. Наробиш клопоту, а хто буде клопотатися?» А що ви думаєте? Може, й правду вона каже? Ліпше не поїду, щоб людям клопоту не робити.

Мене більше здивувала перша причина. Трохи розпиталася про грошові справи Івана Семеновича: на місяць п'ятдесят карбованців пенсії. В ті часи вже справді важко було платити візникові за кожен пакунок окремо, а за себе окремо. І гірко стало, що той, кому важко, навіть неможливо заплатити ті окремі гривеники — Іван Нечуй-Левицький, автор Миколи Джері, Бурлачки, Кайдашевої сем'ї... Так і не поїхав Іван Семенович на те літо в Білу Церкву, та й ніколи вже не поїхав» [45; с. 117–118].

Наведімо ще один уривок зі спогадів М. Грінченко: «Ще трохи про Івана Семеновича, про останній час його життя. Важко йому жилося: старий, слабий, ані піклування, ані помочи ні від кого. Правда, були в його в Києві й родичі: сестра, племенниця — жінка протоієрея П-ва та небіж професор Р-ий (О. Радзівський — професор Київського медичного інституту.— Авт.). Може, й ще хто був, але він згадував тільки про

цих. Та він наче аж боявся тих родичів, а де вже було турбувати їх яким своїм лихом. Пригадую, він розповідав, що колись, літуючи там, де літувала його сестра, він забув свої пантофлі і листом попрохав їх вислати.

— Та, мабуть, не скоро вишлють, бо треба ще попрохати когось, щоб зашив у полотенце та відніс на пошту.

— Та сестра ж і зашиє,— хіба ж то важка робота?

— Ну, де ж такі сестра зашиватиме пантофлі! Вона — дама,— сказав Іван Семенович з пошаною.

І справді, потім виявилось, що пантофлі зашивав і вислав якийсь Юдка, чи що: прийшов чогось, то йому й доручили справу з пантофлями.

Але ніколи не жалівся Іван Семенович на те, що доводиться йому старому, німічному самому все робити» [45; с. 122–123].

Проте були в І. Левицького і втішні хвилини: «Були в його і радості: якусь роботу дописав, вигадав чи записав од когось гарне слово, почув, що надруковано нову книгу, стрів кого знайомого, одвідав його хтось, щось добре дали на обід, мав цікаву розмову в черзі або в крамниці про українську літературу і обіцяв принести комусь українську книжку. Потім розмови про цю книжку. Його знали в околишніх крамничках, пекарнях, у чергах і гарно поводитися з ним: часом навіть йому поступалися чергою. Але так робили здебільшого прості люде» [45; с. 112].

Протилежним, за свідченням Марії Грінченко, було ставлення людей нетолерантних і відвертих українофобів: «А от як поводитися з ним його господарі. Забула прізвище — здається, присяжний повірений був його господар і власник того будинку. Як Іван Семенович носив гроші за помешкання, то мусів стояти в передпокої, поки покоївка віднесе гроші і принесе

йому квиток. Довелося зарадити цьому. А сусіди його Орлови іноді закликали його на обід або на чай, і він залюбки ходив, аж поки з його оповідань виявилось, що вони закликають його тоді, як у їх бувають гості, щоб поглузувати з його і взагалі з українців. Гостям рекомендовали його як українського письменника, розмовляли про українську літературу, про газети українські, про всякі слова. (Сами вони і їх гості були чорносотенці.) Він не помічав своєї ролі серед їх і залюбки розмовляв. А пани прохали його грати на роялі, і він їм грав, а вони хвалили. Часом навіть до його заходили і прохали грати. І він їм грав на своєму роялі, а той рояль був такий, що ні один клавіш не видавав того звука, який мусів видавати; а деякі не хотіли підніматися після того, як їх торкнули пальцем, і треба було їх підняти <...>. Знайшлися і такі, що зважилися тяжко кривдити його. Це були матушки, ті, що в їх він обідав. Як прийде обідати, так і починають лаяти Україну, українців, українську мову. Спершу він опитувався боронити те, що вони ганьбили; потім почав одмовчуватися, а швидче їв, що йому давано, і йшов собі. Але їм не подобалося, що він мовчить, і вони почали так дратувати його, щоб він таки озивався. Він не раз жалівся на їх; а одного разу, як прийшов просто з обіду від їх і почав розповідати, як вони дратували його, то з очей йому котилися сльози. Того разу вони впевняли його, що по-українському фотографія — мордопись, а автомобіль — самопер. Що так і в українських газетах пишуть,— вони самі це читали. Довше ходити йому до тих нелюдок було вже не можна, і він перейшов обідати в монастирську їдальню, що була в нашому дворі. Тоді він ще частіше почав до нас заходити просто з обіду» [45; с. 123–124].

«Я думала, що український уряд повинен дати Нечуєві-Левицькому урядову пенсію, і пішла говорити про це з міністром освіти Іваном Стешенком. Він зараз же згодився і пообіцяв, що справи не затягнуть, а вирішать швидко. Та й помилився. Говорила я з ним; говорила з усіма міністрами, що після його були. Скінчилося на тому, що Нечуй-Левицький пенсії тієї не діждався» [45; с. 119–120].

У ці дні з Іваном Семеновичем сталося нещастя: «Якось вийшов з їдальні, підковзнувся, впав і забив ногу. Після того ще був у нас, а через кілька днів уже не міг уставати. Полежав кілька днів. Одвідували його, доглядали вдень, та ніч він не дозволяв нікому зоставатися. Небіж професор О. Радзівський нібито сказав, що підкинулася бишиха на носі (*небезпечне інфекційне захворювання шкіри.*— Авт.).

Одного разу іду до його, а навпроти двірник іде до мене сказати, що оце допіру небіж забрав Івана Семеновича в лікарню, що в тому дворі, де Софійський собор.

Незабаром почалася стрілянина, а я під час стрілянини з хати нікуди не ходила. Потім сама занедужала і вже як видужала, тоді тільки пішла провідати Івана Семеновича. Прихожу, а лікарню ліквідують. Уже в хатах немає не тільки хворих, а навіть і ліжок. Прихожу до Івана Семеновича. Лежить сам у великій хаті у куточку, укритий своєю важенною червоною ковдрою, скулився ввесь. Побачив мене, всміхнувся, але від того болісного усміху сльози набігли мені на очі, бо скривилися в усміх тільки уста, а очі zostалися сумні й перелякані.

— Погано вам тут, Іване Семеновичу?

— Погано. То стрілянина була велика, тут у дворі кілька снарядів, кажуть, упало. А потім почали лікарню

вивозити: метушня, галас. Холодно дуже. Тепер уже сам zostався. Цю ніч я ночував сам. Погано: і холодно, і наче аж страшно.

Принесла йому чогось поїсти. Зрадів, бо голодний був:

— Заклопотані всі, нікому про мене думати» [45; с. 127].

На останні місяці та дні життя хворого 79-річного Івана Семеновича припали драматичні події, що розгорнулись у Києві наприкінці 1917 — на початку 1918 року.

Влада змінювала владу. Спочатку Українська Центральна Рада змушена була залишити місто перед наступом більшовицьких частин під командуванням колишнього царського офіцера Миколи Муравйова, який неодноразово закликав своїх бійців до розправ над ворогами революції та навіть обіцяв віддати їм Київ на розграбування. Зокрема, наказ Муравйова № 9 від 22 січня (4 лютого за новим стилем) 1918 року по військах революційних армій, виданий ще в Дарниці, містив таку фразу: «Войскам обоих армій приказываю беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции». Краще уявити складність умов, у яких опинився Іван Семенович разом з іншими киянами в останні дні свого земного життя, допомагають спогади сучасників, що передають тогочасну атмосферу в місті. Вступ у місто більшовицьких частин означувався червоним терором, який також був реакцією на криваву розправу прибічників Центральної Ради над учасниками Січневого повстання в Києві, придушеного 21–22 січня (3–4 лютого) 1918 року. Народний секретар освіти більшовик Володимир Затонський згадував: «Я приїхав до Києва саме тоді, коли

його було взято... Побачивши купи пролетарських тіл, червоногвардійці самі посатаніли. Тоді вперше почалася в нас боротьба до загибуну, пішли розстріли... Так розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців, як тільки-тільки врятувалися від розстрілу, що його підписав М. Грушевський. Вони повтікали з-під арешту під час бомбардування, так коли наше військо увійшло до міста, у них були квитки членів Центральної Ради, і, незважаючи на їхні докази, їх порозстрілювано на місці. Я сам мало не загинув». В. Затонського хотіли розстріляти за посвідку члена Народного Секретаріату, написану українською мовою, із печаткою «Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів». Врятував його тоді мандат члена Ради Народних Комісарів РСФРР за підписом В. Леніна [52; с. 54]. «Далі були дев'ять днів боротьби за Київ між більшовиками і українцями, дев'ять днів майже безперервного бою, то врукопашну, як на Щекавиці, то в ружейно-кулеметну на вулицях і площах Києва, з броневидами, обсипали кулями особливо нижні поверхи будинків, причому тріск рушниць і кулеметів заглушувався артилерійською канонадою з уханням далеких гармат і розривами 3- і 6-дюймових снарядів і шрапнелі, які рвалися над невеликим, по займаній території, містом, перенаселеним понад усяку міру завдяки війні і революції, що почалася після неї (жив я в цей час на Софійській площі, біля самої дзвіниці Софійського собору — пункт дуже зручний для спостереження. День у день я вів запис всього побаченого і почутого. Систематичний обстріл Києва почався з 18 (31) січня ввечері. Числа 21-го або 22 січня старого стилю увійшов до Києва Петлюра з рідкими рядами українських військ, які втекли від більшовиків з-під Гребінки... Годині

о 3 дня 22 січня (4 лютого н. ст.) на Софійську площу привезена була батарея артилерії, і почалася пристрільна стрілянина по позиціях більшовиків. У всьому фасаді нашого будинку, зверненому до Софійської площі, вилетіли майже всі вікна, бо найближча гармата стояла кроків за 25–30 від під'їзду будинку № 22. Моторошно було чекати у відповідь вогню “ворожої” артилерії, бо дві дзвіниці Михайлівського та Софійського соборів, а також пожежна каланча Старокиївської дільниці не могли не визначити з повною точністю положення батареї української артилерії. Для зручності нічного обстрілу наперед залита була електричним світлом вся Софійська площа: дзвіниця на горі, освітлена електрикою, повинна була маячити на десятки верст Задніпров'я. На другий день зранку більшовицька артилерія засипала снарядами Софійську площу, обстрілявши її правильним віялом. В районі Софійського собору я нарахував 13 снарядів, які влучили в дзвіницю, головний храм та інші споруди в огорожі собору; крім того, ми знайшли ще чотири снаряди, які розірвалися в тій же огорожі собору. Перелякане населення нашого району впало в підвали, і тільки деякі, зберігаючи самовладання, не рушили з місць. Кількість снарядів, що випускалися по місту, була дуже значною. В один із днів я записав таку статистику: початок бомбардування — 7 год. ранку, кінець або, точніше, значне її ослаблення — 1 год. Ночі — разом 17 годин безперервного бомбардування. Число снарядів від 6–10 за хвилину. Якщо навіть мінімум взяти за середню цифру, то вийде за годину 360 снарядів, а о 17 годині близько 7 тисяч снарядів. Насправді їх випускалося, можливо, і більше. Населення страждало і від нестачі їжі, яку доводилося добувати з небезпекою для життя, і від нестачі світла

і води. Здається, ніколи не було зроблено спроби підрахувати кількість жертв бомбардування Києва, але вони налічувалися сотнями. Ночами, з ослабленням бомбардування, починалися інші страхи. Бешкетували солдати — захисники Києва. До нас ночами систематично ломилися в квартиру солдати з погрозами. Там, де солдатів впускали,— зникали речі, не кажучи вже про перетворення квартир у несказанно брудний, хаотичний стан. Я бачив, що ті ж солдати вночі розграбували по сусідству невеликий магазин, зламавши замки, і принесли з собою тютюн, шоколад, чай і цукор, і все це в кількості, що перевищувала потреби даного моменту. Ні ентузіазму, ні розуміння мети боротьби — одні відчайдушні пустощі. Ніяких розумних надій на успіхи опору в цих умовах бути не могло. Всю ніч на 26 січня тривала посиленна канонада... Київ залишений був напризволяще українськими військами і владою. Увірвавшись у місто 26 січня, більшовицькі війська, тоді ще швидше схожі на банди, незабаром змусили кошмаром своєї “діяльності” забути кошмар і жах дев'ятиденного бомбардування. Зелені, виснажені голодуванням, безсонням і пережитими заворушеннями, обличчя обивателів спотворилися жахом божевілля, втомою від безнадійності... Почалася в прямому значенні цього слова огидна бійня, побиття поза всяким розбором, судом або слідством залишеного в місті російського офіцера, яке не побажало брати участь у боротьбі проти більшовиків на боці українців. З готелів і приватних квартир потягли нещасних офіцерів буквально на забій у “штаб Духоніна” — іронічна назва Маріїнського парку — улюбленого місця страти, де загинули сотні офіцерів російської армії. Страчували де завгодно: на майданчику перед палацом, дорогою на Олександрівському узвозі, а то і просто

де і як вийшло... Крім офіцерів, стратили кожного, хто наївно показував червоний квиток — посвідчення належності до українського громадянства... З обивательських квартир тягли все, спочатку найбільш цінне: гроші, золото і срібло, різноманітні цінності. Багаті будинки, звичайно, були пограбовані в першу чергу... Переслідування зазнали однаково і росіяни, і євреї, і поляки, і українці. Серед комісарів та інших агентів більшовицької “влади” домінуюча роль належить великоросам, хоча були й українські більшовики, як, наприклад, син письменника Коцюбинського; євреї при цьому не грали ні видатної ролі, ні чисельно не перевищували інших національностей. Справедливість вимагає категорично спростувати поширену легенду, ніби весь більшовизм живиться головним чином єврейськими силами. Відбувається це від загальної аберації, а також від занадто обивательського прагнення знайти винуватця грандіозних і нестерпних лих... Київ стали грабувати систематично. Накладена була п'яти-мільйонна контрибуція, моментально, раніше строку сплачена тим самим жителем, який жодної копійки не хотів дати на захист міста від більшовиків... По місту в автомобілях і на парних розкішних візниках з прекрасними фаєтонами і ландо роз'їжджали матроси і червоноармійці, часто в нетверезому стані; вони смітили грошима в кафе, ресторанах і гральних будинках, оточені атмосферою гульні та всілякого бешкету.

Почалося швидке підвищення цін на харчові продукти, бо селяни перестали вивозити щось на міський базар через ризик бути пограбованими дорогою першим зустрічним, кому це було не лінь.

Незабаром, однак, з'явилися непевні чутки про те, що українці змовилися з німцями і до Києва йдуть німецькі війська. Становище обивателя погіршувалося

з кожним днем. Зорганізувалися зграї грабіжників, які ночами грабували обивателів, нападаючи зі зброєю на будинки та їхніх мешканців... Картина втечі більшовиків була вельми оригінальна: здавалося, півміста обивателів їдуть або переїжджають на нові квартири. Візники і підводи, навантажені всяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... і все це мчало поспіхом, під охороною одногодвох солдатів Червоної армії, озброєних гвинтівками.

Жодного випадку опору. У всіх, здавалося, була одна думка: бери все — тільки забирайся скоріше з очей!

Відрізнявся період більшовицького панування, коли, виходячи гуляти на Володимирську гірку, я щодня натикався на нові трупи, на розкидані по доріжках гірки свіжі людські мізки, свіжі калюжі крові біля стін Михайлівського монастиря й на спуску між монастирем і водопровідною вежею, по доріжках, які покривають гірку скверу.

Важко описати гірке існування обивателя Києва в цей абсолютно кошмарний час» [55].

«Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і багато солдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчачки, балакають і лаються по-московськи. Ведуть кудись старенького, сивого, обшидованого генерала, підштовхуючи в плечі. Якийсь немолодий з рябим обличчям матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю, і побачивши у вікні земської книгарні портрет Шевченка, радісно вигукнув: «Батько Тарас!» Взагалі якась мішанина людей і понять... Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок — багатших кварталів міста, де мешкали звичайно багатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люди, і правили тут криваву баню. Вривались в помешкання,

витагали звідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же або вели до бувшого царського палацу і розстрілювали там або й по дорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії» (зі спогадів Дмитра Дорошенка) [51; с. 132].

«Бомбардування міста тривало аж 11 днів — від 15-го до 26 січня. Більшовицькі батареї були розташовані на лівому березі Дніпра, в районі Дарниці. Звідти перелітним вогнем проводився обстріл міста. Посилали вони до нас по черзі тридюймовки і шестидюймовки... йшли українці; і вони покидали Київ не так, як залишають рідне місто і столицю, а як евакуюють завойовану територію. У центрі міста, на вулицях і площах, були розставлені батареї; це в певною мірою і виправдовувало зі стратегічного погляду артилерійський обстріл ззовні. Місто не евакуювалось до останньої можливості, хоча ніякої надії утримати його в українського командування не було. Це, зрозуміло, тільки марно затягувало обстріл. Усередині міста, цілком природно, панував хаос і сум'яття. «Вільне козацтво», що захищало місто, чинило всякі ексцеси; у дворі нашого будинку розстрілювали людей, які здавалися чомусь підозрілими...

Жертв серед жителів було порівняно небагато, але руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків у місті так чи інакше постраждало від снарядів. Виникали пожежі, і це справляло особливо моторошне враження. Населення міста почувалося покинутим напризволяще... Ми сиділи в підвалах і на нижніх поверхах, прислухалися до звуків пролітання снарядів і за кожного удару обговорювали питання:

постріл це чи розрив? 26 січня, вранці, до міста вступили більшовики. Вони пробули тоді в Києві всього три тижні, і той перший лик більшовизму, який ми побачили за цей короткий час, не був позбавлений яскравості та своєрідної демонічної сили... Ці дні були сповнені жаху і крові. Більшовики чинили систематичне побиття всіх, хто мав будь-який зв'язок з українською армією і особливо з офіцерством. Вироблена незадовго перед тим реєстрація офіцерів мала в цьому сенсі фатальні наслідки: багато хто пред'являв більшовикам свої реєстраційні картки, і це вело до неминучої загибелі. Солдати і матроси, обвішані кулеметними стрічками і ручними гранатами, ходили з будинку в будинок, проводили обшуки і забирали військових. У палаці, де розташувався штаб, відбувався короткий суд і тут же, в царському саду,— розправа. Тисячі молодих офіцерів загинули в ці дні. Загинуло також багато військових лікарів... На чолі більшовицьких військ стояв тоді знаменитий полковник Муравйов, який брав участь згодом у повстанні есерів і пустив собі кулю в лоб після його невдачі. При ньому був відомий кронштадтський матрос Рошаль. Це були цілком придатні ватажки для банди, якою й була армія, що нас завоювала,— жорстокі до ворогів, суворі й деспотичні до своїх підлеглих» [44; с. 171].

«У відповідь на проголошення самостійності України в Києві зачався загальний робітничий страйк, якому одверто співчувала міська дума, весь суд, університет і т. д., взагалі вся російська інтелігенція. Погасла електрика, перестав функціонувати водопровід, стали трамваї і почалося збройне повстання робітників; весь Київ охопила паніка, яка побільшувалася ще невідомістю про те, що робиться поза Києвом, бо не виходила й жодна газета. Більшість «славного» українського

війська і знаменита матроська гвардія Центральної Ради заперлися в казармах і “держали нейтралітет”, тільки окремі свідомі одиниці з них підтримували Вільне Козацтво, що склалося з свідомих українських робітників під командою інженера Ковенка... Повстанці захопили головну пошту і телеграф і дали телеграму Леніну, що Київ узято місцевими большевиками, але другого дня їх відтіля вибили, і вони сконцентрувалися на Печерську, головним чином у величезних арсенальних забудованнях. Петлюру, головнокомандуючого Лівобережною “армією”, викликано було рятувати Київ від місцевих большевиків, але він прибув з своїми “чорними гайдамаками” тоді, коли саме вже було розгромлено “Арсенал” з гармат і майже покінчено було з повстанням робітників, і він з своїми гайдамаками та з військом, що розгромило “Арсенал”, пройшов парадно з музикою через весь Київ з Печерська до Думи.

Населення Києва почало вже заспокоюватися, виходити на вулиці, коли раптом почулася гарматна стрільба і густа кулеметна тарахкотня на Печерську, на Новому Строєнні з сторони Деміївки, наче швейні машини шиють. Мій двірник спокійно завважив:

— Вже большевики строчать нашим шинелі! <...>

Большевики, перебивши під Крутами найкращий цвіт нашої молоді, непомітно перейшли міст і посеред білого дня без бою зайняли Печерськ, спинившись коло самого палацу Кабінету Міністрів. На другий день штаб, напруживши всі сили, витіснив большевиків з Києва, але з того дня вони з-за Дніпра почали таку бомбардировку Києва, якої, як кажуть фронтовики, не бачили і на війні. І досадніше всього те, що бомбардировка та велася з гармат, які стояли за Дніпром ще з того часу, як богданівці арештували і вивезли за межі України боль-

шевицьки настроєних московських гарматників; ніхто не догадався замки хоч повиймати з тих гармат, коли не можна було перевезти їх до Києва.

День і ніч протягом одинадцяти день летіли 6-ти і навіть 12-ти дюймові снаряди, пробиваючи дахи, мури кам'яниць і трошачи все всередині; мешканці поховалися в льохи (пивниці) від снарядів, що рвалися в будинках, дворах, на вулицях, обсипаючи все кругом скалками та кульками, калічачи й убиваючи... Большевики цілили в Центральну Раду, в палац Міністерства та у вокзал (двірець), а коли його захопили, то встановили там батарею проти будинку М. Грушевського і стріляли в нього, доки він не взявся полум'ям. Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна з стель шестиповерхового будинку, вибухав аж під хмари. Разом з будинком професора згоріли його величезна бібліотека та розкішна цінна збірка всяких історичних та етнографічних предметів, рукописів і т. ін. <...>

Військове командування, бачачи, що не може встояти проти большевиків, вночі непомітно вивело останки свого війська через Святошин в напрямі на Житомир, не попередивши навіть всіх міністрів та членів Центральної Ради. <...>

Найбільше тоді розстріляли російських офіцерів, кажуть, до п'яти тисяч, які не схотіли пристати до української армії, а залишилися в Києві і держали нейтралітет. Багато людей розстріляли під видом “буржуазного генерала Петлюри”; досить було швейцарові, двірникові або куховарці сказати на вулиці большевицькому патрулеві, що в такій-то квартирі живе Петлюра або якийсь український буржуй, як його розстрілювали; кажуть, що отак слуги помстилися над багатьма ненависними їм господарями. <...>

Грабунки з приходом большевиків прийняли такі грандіозні розміри, що большевицький уряд почав розстрілювати грабіжників і дозволив домовим комітетам озброїтись і відбиватись від грабіжників, які вночі величезними озброєними бандами нападали на доми, а вдень по глухих вулицях грабували прохожих привселюдно. Київ мав тоді надзвичайний вигляд: всі ходи на вулицю були замкнені і забарикадовані всячиною, скляні двері позабивані дошками, так само і ґратчасті ворота — брусами або грубою бляхою, щоб могли довше витримати осаду грабіжників. <...> Міська дума, як і все московське населення, перестали страйкувати, і в Києві з'явилося світло і вода. Міський голова (бургомистр), російський есер Рябцов радісно вітав большевиків за те, що вони, як він висловився, «возстановили єдиний демократичний фронт», але большевики скасували думу, а функції її передали «Совіту Рабочих депутатів». У всіх урядах вищі посади позаймали большевики, переважно місцеві жиди, які взагалі енергійно боролися за «Єдиную Россию». Жидівська пролетарська молодь приймала дуже діяльну участь в наступі большевиків, стріляючи з вікон ззаду в українських козаків, чим викликала проти себе обурення всього українського громадянства, яке виявилось кривавою помстою пізніше, коли в Київ вернулося українське військо... Командир большевицької армії Муравйов, що приніс Україні, як він висловився, «на штиках свободу» зараз же наклав на «буржуазне» населення Києва величезну, на той час, контрибуцію, розпорядився конфіскувати харчові продукти, мануфактуру, взуття і т. ін. В села посилалися частини большевицького війська, які силою забирали у селян хліб, скотину, бо по економіях (дворах) вже нічого не було, там раніше все позабирали селяни, та й економії

(двори) рідко де zostалися; все награване большевики навантажували у вагони і вивозили в Московщину. <...> Під кінець місяця почали ширитись чутки, що разом з нашими полоненими йде і німецьке військо» [56; с. 321].

На зміну більшовикам, на запрошення Української Центральної Ради, у місто вступили німецькі війська. «Наступ німців ішов з фантастичною швидкістю. Ніякого опору їм не чинили. Через якихось сім днів після підписання миру вони були вже в Києві. При цьому вступ німецьких військ до міста ще було затримано на день або два, поки пройшли на схід ешелони чехословацьких полків. <...> І прихід німців у ролі переможців і покровителів відчувався як щось образливе. <...> Німецькі війська, які ми побачили на Київському вокзалі, були дуже мало схожі на тих хвацьких манекенів, які в мирний час крокували вулицями Берліна. Вигляд вони мали обвітрений, втомлений і виснажений. Одягнені в однотонно-сірий колір, із сірими мішками на плечах, біля сірих возів і кухонь, німецькі полки справляли враження якогось каравану мандрівників... Утім, наступного дня на Софійській площі німецьке командування влаштувало досить імпазантний парад, який, за словами присутніх, вже більше нагадував наші минулі враження про німецьку армію» [44; с. 185]. «Прийшовши до Києва, німці насамперед вичистили неймовірно загиджений за більшовиків вокзал. Вичистили, прибрали, декорували і запросили ввечері на танці тих продавчинь, що з примусу допомагали в прибиранні вокзалу... продефілювавши по місту з музикою, німці влаштували парад на Софійській площі й почали влаштовуватися зі звичайною німецькою акуратною педантичністю, порядністю і неквапливою систематичністю. У шоломах,

при суворій німецькій поставі, розміреним похідним кроком...

Як же зустрів німців київський обиватель? Пам'ятаю, як дуже несхвально дивилася з балкона на струнку колону німців наша кухарка Поля (я жив у мого друга присяжного повіреного Євгена Івановича Фіалковського, в будинку № 22 по Володимирській вулиці, тобто на Софійській площі. — Н. М.), героїчно бігала під кулями і шрапнеллю щодня в усі часи обстрілу Києва. Вона сказала з докором, указуючи на кремезних, вусатих українців і низькорослих, непоказних німців: "Ось що буває за дурною головою...", важко при цьому зітхнувши. Заможний обиватель, так званий "буржуй", німців зустрічав хоча і радісно, але без будь-якої експансивності; радість звільнення була хоча і щира, але без ентузіазму.

З появою німців, як за помахом чарівної палички, без усяких погроз або загрозливих оголошень, зникли всі грабежі та насильство. Житель зітхнув вільно. Навіть пізно вночі стало абсолютно безпечно гуляти по вулицях. Відкрилися театри, сінема, ресторани, життя заграло швидким темпом свою вічну метушливу музику. Порядок у місті зберігався зразковий, німецька каска вселяла страх перед тією силою, яка, відчувалося, стояла за нею» [55; с. 113].

«У Київ увійшло українське військо, а за ним слідом і німці. Взагалі, німці в боях з большевиками, не хочачи губити своїх людей, а може, з тактичних причин, пускали наперед українців, самі ж йшли за ними; українське військо, знаючи, що в потребі його підтримають німці гарматами, завзято било втікаючих большевиків. Звістка про те, що наш уряд запросив до помочі німців, неприємно вразила мене; я був тої думки, що не годиться закликати чужинців проти свого народу, бо як-не-як, а народ наш в більшості був за

большевиків, то тепер буде вороже настроєний проти цього уряду і проти Української Держави. Друге діло, якби большевиків вигнали наші полонені, що придбали в таборах свідомість і вважають національну справу коли не важнішою, то принаймні рівною соціально-економічній. Німці, сподіваючись дістати на Україні стільки хліба та харчових продуктів, що зможуть ще довго протягнути війну, не випустили наших полонених, а самі з радістю, за умовлену кількість пудів харчових продуктів, пішли визволяти Україну проти большевиків... В результаті німці, вигнавши московських большевиків, розігнали і українських, бо не бачили великої різниці між тими і Центральною Радою, і поставили на чолі Української Держави гетьмана Скоропадського» [56; с. 235].

У ці трагічні для Києва криваві дні старий і німецький письменник потрапляє в лікарню при Софійському монастирі. Після того як лікарню було обстріляно й перебувати в ній стало небезпечно, І. Нечуя-Левицького разом з іншими хворими перевезено в шпиталь для одиноких людей — «Дегтерівку», де він і помирає 2 (15) квітня 1918 року.

Четвертого квітня 1918 року відбулися урочисті похорони. Панахида пройшла в храмі святої Софії. Письменника відспівували 12 архієреїв. Участь у похоронній процесії взяли й діячі Української Центральної Ради.

На смерть І. Нечуя-Левицького М. Грушевський відгукнувся жалобним словом «Над свіжою могилою» в «Літературно-науковому вістнику» (перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис, що виходив з 1898 до 1932 року. Заснований за ініціативою Михайла Грушевського): «Не стало на світі людини з душею живою, з ясним

чистим серцем, людини з такими духовними скарбами, що ними щиро обдарувала весь нарід свій... Не стало на світі того, хто був учителем і вихователем кількох поколінь; того, чії твори, поетичні й правдиві, з відтінком сатири та гумору, будили в юних душах любов до свого краю, до його краси, до свого народу... того, хто майстерно, влучно, барвисто малював поруч з безпросвітним, стихійним робочим життям темного селянства суєту й порожнечу життя дідичів, священників, дрібної шляхти в селі та в місті, невтомно закликаючи всіх, в кого душа жива, до праці й творчості на користь народу... Але Нечуй-Левицький не вмер і не вмере, він живе і житиме далі серед свого народу в своїх скарбах — творах, в яких він змалював багату душу народну, з якою навіки сплів і свою душу. З поетичних натхнених сторінок його безсмертних творів дивитимуться його ясні лагідні очі; його душа промовлятиме до нас і до майбутніх поколінь. І вічний пам'ятник «нерукотворений і нетлінний» він збудовав собі на Вільній Україні. А ми, стоячи над труною з його тлінними останками, кладемо на неї свій вінок, вінок сплетений з смутку і туги, з пошани й подяки. Спи спокійно на віки вічні, вірний, дбайливий і щирий син свого народу! Земля тобі пером» [174; с. 113–115].

У десяти роковини смерті письменника в періодиці не було розлогих заміток, ґрунтовністю відрізняється лише стаття В. Бойка «Іван Нечуй-Левицький», що була вміщена в журналі «Плуг». У ній зазначалось: «...Літературний стиль Левицького — це стиль реалізму на тому щаблі його розвитку, коли в око письменника падають загальні процеси й типові факти соціальної дійсності, коли письменник щойно придивляється до реального життя й намагається його аналізувати, щоб викрити те основне русло, що по ньому тече соціальне життя» [288].

У радянський період відбулося масштабне вшанування пам'яті письменника в 1968 році, коли виповнювалося 130 років від народження Івана Семеновича. Цей ювілей відзначався під егідою ЮНЕСКО.

Біля Літературно-меморіального музею І. С. Нечуя-Левицького в Стеблеві на постаменті з чорного лабрадориту встановлено бронзове погруддя письменника роботи скульптора Галини Кальченко. Пам'ятник відкрито до 130-річчя з дня народження письменника.

Літературно-меморіальний музей на батьківщині письменника, у селищі Стеблеві Черкаської області, був урочисто відкритий 27 листопада 1960 року. Дев'ятого жовтня 1968 року за постановою Ради Міністрів Української РСР народний музей перетворено на філіал Черкаського краєзнавчого музею. Фундатором меморіального комплексу і палким прихильником Івана Нечуя-Левицького був незмінний завідувач закладу, краєзнавець і науковець Сергій Хаврусь. З 1994 року Літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького є філіалом Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

У роки незалежності в Україні триває вшанування пам'яті видатного письменника. Зокрема, Українським фондом культури та київським Українським домом у 1993 році заснована Літературно-мистецька премія імені Івана Нечуя-Левицького. Одноіменну літературно-мистецьку премію 1991 року заснувала Білоцерківська міська рада. Іменем письменника названо вулиці в Києві, Львові, Черкасах, Полтаві, Білій Церкві, Чернігові, Харкові, Тернополі та інших населених пунктах України.

У 2012 році Верховна Рада України прийняла рішення про спорудження пам'ятників Іванові Нечую-Левицькому в Києві та Черкасах до 175-річчя з дня

його народження (яке виповнювалось у листопаді 2013 року), а також затвердила план урочистого відзначення цієї дати на державному рівні.

Варто зазначити, що пам'ятник у Києві так і не було встановлено. Така сама ситуація і в Черкасах.

У 2013 році, 25 листопада, Google випустив святковий doodle (doodle — своєрідні листівки з нагоди визначних подій, які з'являються на домашній сторінці Google) на честь 175-ліття з дня народження Івана Нечуя-Левицького. Картинка зображує сцену з твору письменника «Кайдашева сім'я».

...Знайдіть якимось вільну годину і зважтесь зайти на Байковий цвинтар — постояти в задумі. Можливо, і Вам Іван Нечуй скаже тихенько, ледь не пошепки:

— Робіть і думайте вже ви, молоді, за нас, старих.

Якщо будете справді уважними й чуйними до слова, то Нечуй скаже:

— Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори першорядних геніїв; наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занапащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти! Нащо нам земля й вода? Нащо кропило й кадило? Грека й латина? А нас тільки тим і годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш в темноті, не дають народові навіть Св. Письма на його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти.

СПОЧИВАЙТЕ З МИРОМ, ВІЧНИЙ БУРЛАКА
НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ,
ІВАНЕ СЕМЕНОВИЧУ. ГОДІ ВАМ ПРАЦЮВАТИ.
ВІЧНАЯ ПАМ'ЯТЬ!
ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ!
ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ!

Розділ дев'ятнадцятий

СКАРБНИЧИЙ ПАМ'ЯТІ НЕЧУЯ. СЕРГІЙ ХАВРУСЬ

Я певен, що дякуватиме Вам
вся Україна за працю невсипущу,
за подвиг любові.

Олесь Гончар

Людина досягає високих успіхів у житті, коли опиняється в потрібному місці у визначений час. Сьогодні, оглядаючи життєвий шлях Сергія Хавруся, можна з певністю сказати: він виріс у визначений час на Богом обраній землі — в чудовому українському краї Надроссі. Сергій Левкович Хаврусь народився 20 вересня 1937 року в селі Миколаївці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Мати Хаврусь Віра Мартинівна — селянка, батько Жура Левко Степанович — робітник [144; с. 3–4].

У 1953 році Сергій Левкович закінчив семирічну школу, про що свідчать документи, опубліковані його сином Андрієм у книзі «Подвиг любові Сергія Хавруся», присвяченій 70-річчю від дня народження та 40-річчю літературно-краєзнавчої й пісенної творчості. Вони дозволяють описати основні факти біографії фундатора музею: «Видано це свідчення Хаврусю Сергію Леонтійовичу, який народився в 1937 році, в тому, що він навчався в Хирівській се-

мирічній школі с. Хирівки Корсунь-Шевченківського району Київської області, закінчив повний курс семирічної школи в тисяча дев'ятсот п'ятдесят третім році» [144; с. 5].

До служби в лавах армії випускник школи працював у колгоспі імені Т. Шевченка. Так, у довідці, виданій правлінням колгоспу імені Шевченка С. Хаврусю, зазначено, «що він дійсно працював в колгоспі (на виробничій дільниці с. Миколаївки) з 1953 року по 1956 рік, до дня призиву в ряди Радянської Армії» [144; с. 6].

Перебуваючи на строковій військовій службі у лавах збройних сил СРСР, С. Хаврусь здобув військову спеціальність «майстер з ремонту зенітної артилерії». У службовій характеристиці відзначались такі його якості: «Интересуется художественной литературой и периодической печатью. Много работает над повышением своих знаний» [144; с. 7].

Після демобілізації Сергій Левкович працював у сільському будинку культури. Маючи пісенний талант, він був рекомендований до вступу в музичне училище, про що свідчить «Характеристика-рекомендація на завідуючого клубом села Миколаївки Корсунь-Шевченківського району Хавруся Сергія Львовича»: «За час роботи на посаді завідуючого сільським клубом села Миколаївка тов. Хаврусь проявив себе як здібний культпрацівник, який зумів добре організувати культурно-масову роботу. Товариш Хаврусь організував хорівий та музичний гуртки, з якими часто виступав на території свого села, а також на території району <...>. Корсунь-Шевченківський відділ культури рекомендує тов. Хавруся Сергія Львовича, як здібного культпрацівника, на навчання в Київське Державне музичне училище ім. Глієра» [144; с. 7].

Та доля розпорядилась інакше: 1960 року Сергій Левкович намагався вступити в музичне училище по класу баяна, але, отримавши зі спеціальності «три», не вступив за конкурсом.

Проте С. Хаврусь вирішує здобути освіту в іншій сфері. У 1962 році він вступає на філологічний факультет Черкаського педагогічного інституту, пізніше продовжує навчання в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка, який закінчує 1968 року і здобуває кваліфікацію «Філолог. Учитель російської мови і літератури». Сергій Хаврусь був студентом заочного відділення і паралельно вже працював учителем у місцевій школі, проте ще не за спеціальністю, а викладаючи музику й співи та фізичну культуру.

У 1960 році, 27 листопада, на батьківщині І. Нечуя-Левицького — в селищі Стеблеві Корсунь-Шевченківського району Черкаської області — відкрито літературно-меморіальний музей його імені. Стрічку біля входу до Нечуєвого дому перерізав в урочистій обстановці поет-академік Максим Тадейович Рильський, який вітав земляків класика української літератури такими словами: «Ім'я Івана Нечуя-Левицького знайоме й близьке мені з дитинства, як імена великого польського поета Адама Міцкевича та прекрасної української письменниці Марка Вовчка. Ці імена — як світлі зорі, зорі людяності, любові до рідного народу і любові до всіх людей. Добре діло зробили стеблівчани та працівники Корсунь-Шевченківського району, влаштувавши цей затишний, добре устаткований музей. Бажаю музеєві процвітання, всім землякам Нечуя-Левицького — щастя» [150; с. 3–4].

Згодом будинок, у якому понад півстоліття мешкала сім'я Левицьких, було відреставровано й відкрито в ньому народний музей. Дев'ятого жовтня 1968 року

за постановою Ради Міністрів УРСР народний Будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького перетворено на державну установу — філіал Черкаського краєзнавчого музею [150; с. 4].

Про ці події та свою роль у них Сергій Левкович в одному з інтерв'ю згадував: «Сорок років тому мене, студента-філолога Київського держуніверситету, було призначено на посаду завідувача літературно-меморіального музею Івана Нечуя-Левицького. А через рік по тому відбулося його відкриття. Стрічку біля входу перерізав поет Максим Рильський. Письменник Іван Ле, теж наш земляк, у неофіційній частині тоді сказав слова, які я запам'ятав на все життя: “Судилося тобі, Сергію, бути сторожовим псом Нечуєвої спадщини”» [319].

Сказано те було не випадково. Кавалерійські наскоки на «велета духу» Нечуя С. Хаврусеві доводилося відбивати не один раз. У 1975 році черговий пленум Спілки письменників України вирішив «оновити» шкільну програму з української літератури творами «живих класиків», звільнивши тодішніх дев'ятикласників від вивчення творчості І. Нечуя-Левицького. Сотні розчарованих і обурених учителів писали в листах на адресу музею про забаганку «самовисуванців у класики». Сергій Хаврусь надіслав копії цих листів до Спілки письменників та в міністерство освіти УРСР. На захист Нечуєвого слова стали письменники Олесь Гончар, Юрій Мушкетик, Анатолій Дімаров. І знову славнозвісна «Кайдашева сім'я» повернулася до шкільних підручників. З нагоди 2000-річчя Різдва Христового в Україні було перевидано Біблію українською мовою. Та чомусь перший її переклад укладачі приписали авторам Іванові Пулюю та Пантелеймону Кулішеві. Сергій Хаврусь одразу ж надіслав статтю

в «Літературну Україну» під назвою «Іван Нечуй-Левицький — перекладач Біблії». Історична справедливість відновилась, і сьогодні наш християнський люд знає, що найголовніша книга рідною мовою з'явилася завдяки Іванові Нечуєві-Левицькому в співавторстві з Пантелеймоном Кулішем [319].

На сьогодні фонди музею складають близько 3 тисяч одиниць збереження, переважна більшість яких присвячена життю і творчості класика української літератури Івана Нечуя-Левицького. Експозиція музею розповідає про життєвий шлях та письменницьку діяльність І. Нечуя-Левицького, вшанування його як класика української літератури [297].

Музей налічує 5 кімнат:

- I зал — побут, родинний устрій сім'ї Левицьких, речі побутового вжитку (настінний годинник, фотографії, картини, книги, сімейний альбом);
- II, III зали висвітлюють дитячі та юнацькі роки, початок педагогічної діяльності письменника;
- у IV залі відтворено робочий кабінет київської квартири І. Нечуя-Левицького;
- V зал (меморіальний) присвячений ушануванню пам'яті Івана Семеновича Нечуя-Левицького.

У IV залі міститься цікавий експонат — кабінетний рояль фірми «Беккер», що був подарунком кумі письменника Надії Іванівні Сольській — жінці, якій симпатизував Іван Левицький.

Сергій Левкович створив власний архів музею, займався поповненням експонатів та розвідками нечужих місць.

Одне з таких досліджень принесло свої результати. Послання батька письменника — Семена Левицького — знайшли в селищі Стеблеві. Реліквія пролежала в старому фундаменті 160 років. На неї випадково

натрапили будівельники під час відновлення Свято-Вознесенської церкви, яка згоріла в 1923 році. Металевий предмет завдовжки 27 сантиметрів, 4,5 в діаметрі випадково викотився з-під наріжного каменя фундаменту. У цей момент будівельники із Закарпаття розпочали підготовчі роботи до спорудження нової церкви. Капсула з цупкого покрівельного матеріалу, залита смолою, зберігала послання на трьох сторінках, написане рукою батька Івана Нечуя-Левицького. Його почерк директор музею Сергій Хаврус упізнав одразу. У музеї зберігається церковна книга, написана Семеном Левицьким. Її написано російською мовою з використанням латини. Перші слова такі: «Святої Троице Слава!» А далі: «10 септября закладається церква з волі Самодержця Государя Ніколая Павловича, з благословення Митрополита Київського і Галицького Філарета». На горі Спаса у Стеблеві в давні часи було дві церкви. Одна — дерев'яна і вже трухлява, її розібрали 1860 року. Поруч стояла нова, соснова, простора, у формі хреста. Її звели на честь Преображення Господнього 19 сепня 1852 року. На Усікновення у 1923 році церква була спалена [311].

Працюючи на освітянській ниві в різних селах району, а згодом і на посаді директора літературно-меморіального будинку-музею І. С. Нечуя-Левицького, упродовж свого життя Сергій Левкович займався збиранням та записуванням фольклорних творів. Значну частину свого життя віддав він збиранню пісень і частівок, прислів'їв і приказок, спогадів і легенд про Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Марка Вовчка. Не обходив збирач і побутовий фольклор та історичні легенди. Найбільше цікавили С. Хавруса народні легенди і спогади про І. Нечуя-Левицького. Сергій Левкович

ріс і виховувався серед людей, які близько знали, спілкувалися з автором «Миколи Джері», «Бурлачки», «Кайдашевої сім'ї» та зберігали теплу і щиру пам'ять про нього [144; с. 49].

Поряд із цією діяльністю С. Хаврусь упорядковував свої записи, займався їх науковою обробкою. За період роботи стеблівський краєзнавець передав до архівів Києва, Черкас та Корсуня-Шевченківського сотні записаних ним народних перлин.

Ще 1987 року тижневик «Україна», що виходив чвертьмільйонним накладом, порівняв С. Хавруся з провідним пушкіністом С. Гейченком (організував відтворення меморіального музею-заповідника О. Пушкіна «Михайлівське» в Псковській області).

За період функціонування музею, коли його очільником був С. Хаврусь, на його адресу до Нечуєвої оселі надійшло близько 5 тисяч листів і залишено тисячі записів у книгах відгуків музею. У цих записах високопоставлені урядовці та діячі, прості відвідувачі високо оцінювали багатогранний талант краєзнавця-ентузіаста, яким до останніх днів свого життя залишався невтомний скарбничий Нечуєвої пам'яті С. Хаврусь. Олесь Гончар назвав Хаврусеву діяльність «подвигом Любові». Він — творець народного, а згодом державного літературно-меморіального музею І. Нечуя-Левицького в Стеблеві, автор експозиції меморіального музею К. Стеценка у Квітках, консультант зі створення літературно-меморіальних музеїв М. Старицького в Кліщенцях та І. Ле в Городищі, облаштовував краєзнавчі музеї в інших селах. Сергій Хаврусь присвятив рідному Надроссю — батьківщині Івана Нечуя-Левицького — близько 30 окремих видань (книг, буклетів, плакатів). А ще має понад 100 журнальних і понад 600 газетних публікацій на

літературну й мистецьку тематику. Про Нечуєву оселю і її ревного хранителя Сергія Левковича створено понад 30 теле- і відеофільмів та передач українського телебачення й радіо. Як український композитор-народник і поет-пісняр він створив понад 100 мелодійних пісень, що надруковані у збірниках «Божий дар», «Слава Кобзаря», «Сергій Хаврусь: півстоліття на ниві культури» та «Любовь и грёзы Сергея Есенина». Пісні стеблівського народного композитора представлені в збірниках «Літопис нот», які випускає у світ Книжкова палата України, вони використовуються на кафедрі хорового та вокального співу Ніжинського державного університету імені М. В. Гоголя та в інших закладах культури [145; с. 3].

Титанічну працю хранителя Нечуєвої пам'яті характеризують відгуки на діяльність Сергія Левковича: «Прийміть від мене новорічне поздоровлення і щиру подяку за Вашу самовіддану працю в організації і створенні музею мого діда І. С. Нечуя-Левицького. Ваші змістовні статті про творчість Івана Семеновича, виступи про його життя й діяльність є свідченням Вашої великої роботи з розповсюдження знань безсмертних творів Нечуя-Левицького, які мають велике значення для розвитку нашої культури... З пошаною онук І. Нечуя-Левицького П. Левицький. 5.12.1988 р.» [145; с. 5].

«Щиро вдячний Вам за книгу "Нечуєва оселя на березі Росі". Перечитав її з інтересом і вкотре переконався, що доля Нечуєвого Музею і Стеблева органічно переплелася з Вашим особистим життям. Тепер це вже історія — цікава, драматична і повчальна. Звісно, збоку не видно, скільки душі Ви вклали в розвиток Музею, скільки життєвих переживань... Але я добре розумію, що крок за кроком Ви творили своє дітище,

великою мірою творили і творите культурне обличчя рідного Стеблева. Такі, як Ви,— справжня сіль землі. Приємно мене здивувало, що у Вашій книжці опинився й мій давній відгук... До того ж та виняткова аура Музею якнайкраще відповідає вдачі й характерові самого Нечуя — скромного, тихого, замріяного... Тому духовна присутність у Стеблівському музеї — це його неоціненна якість. І за це Вам належить якнайглибше подякувати, бо відомо, ціною такого ефекту були роки й десятиліття натхненної праці, ціле життя... Професор Ярослав Поліщук» [145; с. 6].

За свою невтомну працю С. Хаврусь, фундатор і завідувач літературно-меморіального музею І. С. Нечуя-Левицького, був нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України та присвоєнням звання з врученням медалі «Заслужений працівник культури України».

Сергій Хаврусь — перший лауреат літературно-мистецької премії імені І. Нечуя-Левицького, лауреат обласної краєзнавчої премії імені М. Максимовича, «Людина року» в номінації «Духовність» (асоціація журналістів України, 1998), переможець усеукраїнського та двох обласних конкурсів композиторів і поетів-піснярів. Він удостоєний понад 70 почесних грамот і дипломів [145; с. 73–74].

Суботнього дня 19 липня 2014 року сумна, болісна звістка прилетіла зі Стеблева — помер Сергій Хаврусь. Невблаганна смерть спіткала Сергія Левковича на робочому місці, в музеї, невідкладна допомога не змогла врятувати стомлене серце невтомного СКАРБНИЧОГО НЕЧУЄВОЇ ПАМ'ЯТІ. Менше ніж два місяці не дожив він до свого 77-річчя. Із цих 77 літ 48 було віддано Нечуєвому музею, світлому образу і мистецькому слову видатного класика нашої літератури [310].

Нечуєва оселя, безсумнівно, осиротіла... Відійшов у Вічність авторитетний нечуєзнавець з козацького краю Надросся, який був надійним скарбником Нечуєвої спадщини. Збереження пам'яті славного сина українського народу, неперевершеного майстра слова стало для нього справою цілого життя. Невтомний стеблівський краєзнавець у роки історичного манкрутства зробив колосальний внесок у творення музею І. Нечуя-Левицького, зберігши таким чином безцінні експонати, особисті речі, що увіковічують ім'я славного Нечуя для прийдешніх поколінь українців.

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ СКАРБНИЧОМУ
НЕЧУЄВОЇ ПАМ'ЯТІ СЕРГІЄВИ ХАВРУСЮ.

ПІСЛЯМОВА

Життєвий і творчий шлях Івана Семеновича Нечуя-Левицького припав на дореформені та післяреформені часи в Україні у складі Російської імперії в ХІХ столітті та на добу революційних потрясінь початку ХХ століття, падіння Російської імперії й творення незалежної Української держави. Громадсько-політичною та національно-культурною діяльністю він займався в період українського національно відродження ХІХ століття, на розвиток ідей якого і спрямовував свій талант митця слова. У центрі сучасної української біографістики перебуває життя і творчість письменника в контексті суспільно-політичних та націотворчих процесів ХІХ століття. Діяльність письменника була спрямована на розвиток української культури та на формування національної свідомості пересічного українця, адже діапазон цієї діяльності не вичерпується лише художнім словом — повістями, оповіданнями, нарисами та п'єсами, романами. І. Нечуй-Левицький — автор літературно-критичних і публіцистичних статей, етнографічних досліджень, історико-популярних нарисів. Громадсько-політична та національно-культурна діяльність І. Нечуя-Левицького як представника української національно свідомої інтелігенції другої половини ХІХ — початку ХХ століття мала важливе значення для утвердження української національної

ідеї, формування модерної української нації, сприяла вихованню молодого національно свідомої генерації українців та підготувала ґрунт національно-визвольної боротьби за утвердження Української державності на початку ХХ століття.

Автори

ДЖЕРЕЛА. ЛІТЕРАТУРА

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Центральний державний історичний архів України, м. Києва (ЦДІАК України)

Ф. 127 — Київська духовна консисторія

1. Оп. 1012, спр. 1861. — Метрична книга церков Богуславського пов. — Арк. 18 зв. — 19.
2. Оп. 1009, спр. 663. — Клірова відомість церковнослужителів церкви Преображення Господнього с. Стеблів. — Арк. 318 зв.

Ф. 274 — Київське губернське жандармське управління

3. Оп. 1, спр. 888. — Донесення начальника Київського губернського жандармського управління директору Департаменту поліції. — Арк. 178–179.

Ф. 294 — Канцелярія Київського окремого цензора

4. Оп. 1, спр. 147. — Повідомлення в. о. начальника Головного управління у справах друку П. П. Вяземського київському окремому цензору з іноземної цензури. — Арк. 7.

Ф. 711 — Київська духовна академія

5. Оп. 1, спр. 5364. — Аттестати окончивших в 1865 году студентов академии (Аттестат И. Левицкого). — Арк. 30 і зв.
6. Оп. 3, спр. 646. — Журнал засіданий конференції Київської духовної академії. 17 января 1862 — 19 декабря 1869. — 371 арк.

Ф. 712 — Київська духовна семінарія

7. Оп. 1, спр. 143. — Матеріали Київської духовної семінарії. — Арк. 12–13 зв.
8. Оп. 1, спр. 267. — Свідокство І. С. Левицького про закінчення Богуславського духовного училища. — Арк. 112.
9. Оп. 1, спр. 126. — Список учнів Богуславського духовного училища, призначених для переведення до нижчого відділення Київської семінарії. — Арк. 5.
10. Оп. 1, спр. 93. — Аттестат про закінчення І. С. Левицьким Київської духовної семінарії. — Арк. 19.
11. Оп. 1, спр. 120. — Повідомлення правління Київської духовної семінарії благочинному Канівського повіту священику С. Левицькому. — Арк. 130 і зв., 174. Чернетка.
12. Оп. 1, спр. 120. — Повідомлення благочинного 6-ої дільниці Канівського повіту священика С. Левицького правлінню Київської духовної семінарії. — Арк. 134.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Ф. 9 — Окремий цензор з внутрішньої цензури в м. Одесі

13. Оп. 1. — Спр. 62. — Журнали засіданий временного присутствия по внутренней цензуре в Одессе. — Арк. 51–52.
14. Оп. 1. — Спр. 328. — Сведения о периодических и не периодических изданиях, опубликованных в Одессе в 1900–1902, 1904 г.г. и списки запрещённых произведений. — Арк. 25.
15. Оп. 1. — Спр. 328. — Сведения о периодических и не периодических изданиях, опубликованных в Одессе в 1900–1902, 1904 г.г. и списки запрещённых произведений. — Арк. 29.
16. Оп. 1. — Спр. 328. — Сведения о периодических и не периодических изданиях, опубликованных в Одессе в 1900–1902, 1904 г.г. и списки запрещённых произведений. — Арк. 46.
17. Оп. 1. — Спр. 328. — Сведения о периодических и не периодических изданиях, опубликованных в Одессе в 1900–1902, 1904 г.г. и списки запрещённых произведений. — Арк. 1–1 зв.

Центральна наукова бібліотека імені В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів

18. Ф. 160, № 368. — Темы для курсовых сочинений студентов Киевской духовной академии. — 4 арк.

Опубліковані збірники документів

19. *Хаврус С. Л.* Жандармські і цензурні документи про творчість Івана Нечуя-Левицького: зб. арх. матеріалів / упор. С. Хаврус / — Черкаси: Кур'єр, 2012. — 56 с.
20. 50-летний юбилей Киевской духовной академии 28 сентября 1869. — К., 1870. — С. 325–326, 438–439.

Художні та науково-публіцистичні твори І. Нечуя-Левицького

21. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 1: Прозові твори / ред. тому М. Є. Сиваченко, упоряд. та прим. М. Л. Гончарука, вступ. ст. Н. Є. Крутікової. — 1965. — 377 с.
22. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 2: Прозові твори / ред. тому М. Д. Бернштейн, упоряд. та прим. М. Л. Мандрики. — 1965. — 387 с.
23. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 3: Прозові твори / І. С. Нечуй-Левицький; ред. тому Н. Є. Крутікова, упоряд. та прим. Н. О. Вишне-вської. — 1965. — 444 с.

24. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 4: Прозові твори / ред. тому М. П. Комишанченко, упоряд. та прим. Ф. Ф. Скляра. — 1966. — 396 с.
25. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 5: Прозові твори / ред. тому О. Є. Засенко, упоряд. та прим. О. В. Мишанича. — 1966. — 452 с.
26. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 6: Прозові твори / ред. тому О. Є. Засенко, упоряд. та прим. О. В. Мишанича. — 1966. — 465 с.
27. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 7: Прозові твори / ред. тому Н. Є. Крутікова, упоряд. та прим. Н. І. Чорної, М. С. Грицюти. — 1966. — 459 с.
28. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 8: Прозові твори / ред. тому М. Д. Бернштейн, упоряд. та прим. М. С. Грицюти, В. І. Мазного. — 1967. — 489 с.
29. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 9: Прозові й драматичні твори / ред. тому М. Є. Сиваченко, упоряд. та прим. М. С. Грицюти, В. І. Мазного. — 1967. — 471 с.
30. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи / ред. тому М. П. Комишанченко, упоряд. та прим. В. І. Мазного, Ф. К. Сарани, Ф. Ф. Скляра. — 1968. — 587 с.
31. *Нечуй-Левицький І. С.* Грамматика українського язика: частка І (етимологія) / І. С. Нечуй-Левицький. — К., 1913. — 164 с.
32. *Нечуй-Левицький І. С.* Грамматика української мови: частка ІІ (синтаксис) / І. С. Нечуй-Левицький. — К., 1914. — 94 с.
33. *Нечуй-Левицький І. С.* Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / Упоряд., передм. й приміт. Р. С. Міщука. — К.: Дніпро, 1991. — 510 с.
34. *Нечуй-Левицький І. С.* Криве дзеркало української мови / І. Нечуй-Левицький. — К., 1912. — С. 26.
35. *Нечуй-Левицький І. С.* Російська народна школа на Україні: Зібрання творів у десяти томах. — К.: Наукова думка, 1968. — Т. 10. — С. 136–144.
36. *Нечуй-Левицький І. С.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К.: Обереги, 1922. — 88 с.
37. *Нечуй-Левицький І. С.* Спростування новітніх раціоналістичних думок про лице Ісуса Христа [Текст]: богосл. дис. / Іван Нечуй-Левицький; [упоряд., авт. передм. С. Л. Хаврусь]. — Приват. вид. — Черкаси: Інтеграл-Техноімпекс, 2013. — 83 с.
38. *Нечуй-Левицький І. С.* Твори: у 2 т. / І. Нечуй-Левицький; упор. і прим. В. Я. Пипченко; вст. ст. Н. Є. Крутікової. — К.: Наукова думка, 1985–1986. — Т. 1. — 635 с., Т. 2. — 640 с.
39. *Нечуй-Левицький І. С.* Українство на літературних позах з Московщиною і культурологічні трактати / І. С. Нечуй-Левицький; упор. М. Чернопиского. — Л.: Каменяр, 1998. — 256 с.
40. *Нечуй-Левицький І. С.* Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина. / І. Нечуй-Левицький. — Львів, 1878. — 327 с.
41. *Нечуй-Левицький І. С.* Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький / І. Нечуй-Левицький. — Дрогобич: Відродження, 1992. — 58 с.
42. *Нечуй-Левицький І.* Школа повинна бути національна // Дніпрові хвилі. — 1911. — № 12–17.
43. *Нечуй-Левицький, І.* Вибрані твори / І. Нечуй-Левицький; вибір і ст. Є. Кирилюка. — Київ: Книгоспілка, 1929. — 188 с.

Мемуари та спогади

44. *Гольденвейзер А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Архив русской революции, издаваемый И. В. Ессеном. — Берлин: Slowo-Verlag, 1922. — Т. VI. — С. 161–303. — 366 с. В кн. «Архив русской революции». В 22 т. Т. 5–6. — М., «Терра»-Политиздат, 1991.
45. *Грінченко М.* Спогади про Івана Нечуя-Левицького / М. Грінченко // УКРАЇНА. Науковий трьохмісячник українознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. — Кн. 4. — К., 1924. — с. 111–127.
46. *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / М. С. Грушевський; упорядник Л. Зашкільняк. — К., 1997. — 264 с.
47. *Грушевський М.* Спомини. Ч. 3–4 / М. С. Грушевський; публ. С. Білокозя; передмова д-ра іст. наук, чл.-кор. АН УРСР

- Ф. Шевченка // Київ: щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. — К., 1992. — № 2. — С. 109–125; № 3 — С. 130–142.
48. *Грушевський М.* Спомини. Ч. I / М. С. Грушевський; публ. С. Білокона; передмова д-ра іст. наук, чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченка // Київ: щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації. — К., 1988. — № 9. — С. 115–149.
49. *Грушевський М.* Щоденники (1883–1889 рр.) [Текст] / М. Грушевський // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 12–19.
50. *Грушевський М.* Щоденники (1883–1889 рр.) [Текст] / М. Грушевський // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 28–35.
51. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. — К.: Темпора, 2007. — 272 с.
52. *Затонський В. П.* Уривки з спогадів про українську революцію // Архіви України. — 1990. — № 4. — С. 54.
53. *Зубковський І. І. С.* Левицький-Нечуй на Полтавщині (Уривок зі спогадів) / І. Зубковський // Культура і побут (Харків). — 1928. — 23 червня. — С. 3.
54. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 1. — Варшава, 1932. — 288 с.
55. *Могилянський Н.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году) / Н. Могилянський // Революция на Украине. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. / сост. С. А. Алексеев, ред. Н. Н. Попов, Гос. изд-во, М.-Л., 1930. Репринтное воспроизведение издания 1930 года. — Киев: Изд. полит. лит. Украины, 1990. — С. 113.
56. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. — К.: Темпора, 2004. — Т. 1: 1907–1917. — 426 с.

Довідково-бібліографічні видання

57. *Мороз М. І. С.* Нечуй-Левицький: Рекоменд. покажчик літератури. До 130-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті / М. Мороз; Львів. держ. наук. б-ка. — Львів: б. в., 1968. — 29 с.
58. *Мороз М.* Іван Семенович Нечуй-Левицький. Бібліографічний покажчик. [Підготовлений до ювілею, 150-річчя від дня народження Нечуя] // Нечуй-Левицький І. С. Твори: в 3 т. Т. 3. — К.: Дніпро, 1988. — С. 556–641.

Монографії, нариси, науково-популярні видання

59. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии (Приложение къ XV т. «Древности») / В. Б. Антонович. — Москва: Издание Императорского Московского Археологического Общества, 1895. — 139, 20, [2] с.
60. *Бернштейн М. Д.* Українська літературна критика 50–70-х років XIX ст. / М. Бернштейн; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 225 с.
61. *Білецький О.* Іван Семенович Левицький (Нечуй) / О. Білецький / Білецький О. Зібрання праць: У 5 т. Т. 4. — К., 1966. — С. 539–572.
62. *Білецький О.* Іван Семенович Левицький (Нечуй) / О. Білецький / Від давнини до сучасності: Вибрані праці у 2 т. Т. 1. — К.: 1960. — С. 283–336.
63. *Бойко О.* Історія України [Текст]: посібник для студ. вузів / О. Д. Бойко. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 568 с.
64. *Браславський С.* Іван Нечуй-Левицький / С. Браславський. — К. — Х.: Українське державне видавництво, 1944. — 20 с.
65. *Вертій О.* Народні джерела психологізму творів І. С. Нечуя-Левицького / О. Вертій // Народна творчість і етнографія. — 1988. — № 6. — С. 9–18.
66. *Возняк М.* Історія української літератури [Текст]: У 2 кн. Кн. 1 / М. С. Возняк [авт. передм. Михайло Гнатюк]. — Вид. 2-ге, випр. — Львів: Світ, 1992. — 694 с.
67. *Воронович К. І.* Письменник і педагог / К. І. Воронович // Радянська освіта. — 1968. — 13 квітня. — С. 4.
68. *Власенко В.* Український соціальний роман 70–80-х років XIX ст.: Основна ідейна проблематика / В. Власенко. — Дніпропетровськ: Грамота, 1977. — 84 с.
69. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
70. *Грушевський М.* Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; гол. ред. П. Сохань та ін. — Львів: Світ, 2002. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)» / [упоряд. І. Гирич та ін.]. — 2005. — 678 с.
71. *Грушевський М. С.* Твори: у 50-ти т. / М. С. Грушевський. — Львів: Світ, 2002. — Т. 12: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — 2011. — 544 с.

72. *Грушевський М.* Як я був белетристом? Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи / М. Грушевський. — К.: «Рух», [1928]. — С. 5–18.
73. *Грушевський М.* Автобіографія 1906 року. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упорядкув., підготов. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А. П. Демиденка; редкол.: О. Т. Гончар [та ін.]. — К.: Веселка, 1992. — 551 с.
74. *Дей О.* Народні пісні в записах І. Нечуя-Левицького / О. Дей. — К.: Музична Україна, 1983. — 132 с.
75. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т. 1 / М. Драгоманов; редкол.: О. Дей, О. Засенко (голова), О. Лисенко. — К.: Наук, думка, 1970. — 482 с.
76. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т. 2 / М. Драгоманов; редкол.: О. Дей, О. Засенко (голова), О. Лисенко. — К.: Наук, думка, 1970. — 433 с.
77. *Дяченко О.* Про людські характери: Відображення еволюції національного характеру в українській літературі / О. Дяченко. — К.: Рад. письменник, 1963. — 257 с.
78. *Єкелчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / С. Єкелчик. — К.: КІС. — 2010. — 272 с.
79. *Єфремов С.* Іван Левицький Нечуй / С. Єфремов. — Лейпциг: Головна українська накладня, 1925. — 72 с.
80. *Жук М.* Як я малював Нечуя-Левицького / М. Жук // Українські письменники у спогадах сучасників: у 2 т. Т. 1. — Київ: Комп'ютерпрес, 2012. — С. 100–104.
81. *Заславський Д.* Михайло Драгоманов: Життя і літ.-дослід. діяльність / Д. Заславський, І. Романченко. — К.: Дніпро, 1964. — 199 с.
82. *Іванова Л.* Суспільно-політичні рухи 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Л. Іванова, Р. Іванченко. — К., 2000. — 349 с.
83. *Іванченко Р.* Іван Нечуй-Левицький. Нарис життя і творчості: літературний портрет / Р. Іванченко. — Київ: Дніпро, 1980. — 147 с.
84. *Із листування Олександра і Осипа Барвінських (1869 рік) // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія.* — К., 2007. — Т. 3. — 479 с.
85. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич / — Львів, 2002. — 320 с.
86. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.* — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — 788 с.
87. *Історія української літератури XIX століття: у трьох книгах.* Кн. 3. 70–90-ті роки XIX ст. / М. Бондар, Т. Гундорова, Н. Левчик; ред. М. Яценко / М-во освіти України. — Київ: Либідь, 1997. — 432 с.
88. *Історія української літератури XIX століття: підручник.* У 2 кн. Кн. 2 / За ред. М. Жулинського — Київ 2006. — 712 с.
89. *Калинчук А.* Історичні романи І. Нечуя-Левицького: особливості поетики / А. Калинчук / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — К.: Четверта хвиля, 2012. — 164 с.
90. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
91. *Каталог виставки пам'яті Івана Левицького-Нечуя. 1838–1918–1928.* — К. 1928. — 66 + [2] С. + [7] вкл. арк.
92. *Кисіль О.* Український театр : дослідження / О. Кисіль / — К.: Мистецтво, 1968. — 312 с.
93. *Кобринська Н. І.* Вибрані твори / Н. І. Кобринська /. — К.: Держ. Вид-во худож. л-ри, 1958. — 417 с.; С. 364
94. *Коляда І.* Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX — початок XX ст.) / І. Коляда. — К.: Інститут історії України. — 2010. — 400 с.
95. *Коляда І.* Михайло Коцюбинський / І. Коляда, О. Кириєнко; худож.-оформлювач Є. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2010. — 121 с.
96. *Коляструк О.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — № 15. — С. 46–56.
97. *Коляструк О.* Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк, О. Коляструк // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 23–34.
98. *Корсаков А. П.* Исторические аспекты изучения цензуры в России / А. Г/ Корсаков — М.: Постскриптум. 1996. — С. 19–24.
99. *Костомаров М. І.* Твори: у 2 т. Т. 1. Поезія, драми, оповідання. — К.: Дніпро, 1990. — С. 36.
100. *Коцюбинський М.* Твори: в 6 т. Т. 5. — К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1961. — 538 с.
101. *Кротевич Є.* Іван Семенович Нечуй-Левицький / Є. Кротевич // Українські письменники у спогадах сучасників: у 2 т. Т. 1. — К.: Комп'ютерпрес, 2012. — С. 95–100.

102. Крутікова Н. Є. І. С. Нечуй-Левицький / Н. Крутікова // Історія української літератури: у 8 т. Т. 4, кн. 1: Література 70–90-х років XIX ст. / І. І. Басс [та ін.]. — К.: Грамота, 1969. — С. 218–260.
103. Крутікова Н. Розкрита книга життя / Н. Крутікова // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: у 10 т. / І. С. Нечуй-Левицький; редкол.: Н. Є. Крутікова (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1965–1968. Т. 1: Прозові твори / ред. тому М. Є. Сиваченко, упоряд. та прим. М. Л. Гончарука, вступ. ст. Н. Є. Крутікової. — 1965. — С. 5–50.
104. Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник / За ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 368 с.
105. Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX ст. / І. Лиман. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. — 488 с.
106. Лисенко М. Листи / М. Лисенко; упор. Остап Лисенко. — К.: Мистецтво, 1964. — 223 с.
107. Лисенко М. Листи / М. Лисенко. — К.: Музична Україна. — 2004. — 664 с.
108. Листування Михайла Грушевського / М. С. Грушевський; упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К.: [б. в.]; Нью-Йорк: [б.в.], 1997. — 399 с. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; т. 1).
109. Листування Михайла Грушевського: [Листи-відповіді М. Грушевському] / Укр. іст. т-во, НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. — К.: [б. в.], 2006. — 718 с. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; т. 3).
110. Луняк Є. З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський: видатні історики в романтичних життєписах / Є. М. Луняк; Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин: НДУ, 2010. — 165 с.
111. Меженко Ю. Літературний нарис / Ю. Меженко / Іван Нечуй-Левицький. Вибрані твори. Вид. 2-ге. — Харків: Державне видавництво України, 1926. — Т. 2. — 219 с.
112. Мирний Панас. Твори: у 7 т. Т. 7 / Панас Мирний. — К.: Наук. думка, 1971. — 663 с.
113. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. — СПб.: Алетей, 2000. — 260 с.
114. Михутина И. «Украинский вопрос» в России (конец XIX — начало XX вв.) / И. Михутина. — М.: Институт славяноведения РАН, 2003. — 289 с.
115. Мішук Р. Співець душі народної. До 150-річчя від дня народження І. С. Нечуя-Левицького / Р. Мішук. — К.: Товариство «Знання» УРСР, 1987. — Серія 6. «Література і мистецтво». — № 8. — 49 с.
116. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: у 2 Т. / Є. Нахлік; НАН України; Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Серія «Літературознавчі студії». Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. — Вип. 12. — 462 с.
117. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871–1877: з портр. й факсимілями кореспондентів / зладив М. Павлик. — Львів: Накладом НТШ, 1910. — XIII, — 353 с.
118. Пільгук І. І. Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі: (Дожовтневий період) / І. Пільгук. — К.: Держлітвидав. — 1963. — С. 144–152.
119. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій; пер. з англ. Т. А. Климчука; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, Ін-т Критики. — К.: Критика, 2011. — 576 с. : портр. — Бібліогр. в примітках: с. 423–572.
120. Побірченко Н. Проблеми виховання підростаючого покоління в педагогічній спадщині Івана Нечуя-Левицького: монографія / Н. Побірченко. — Умань: РВЦ «Софія», 2008. — 184 с.
121. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. — К.: Типография Киевопечерской лавры, 1864. — 763 с.
122. Походзіло М. Іван Нечуй-Левицький. Літературний портрет / М. Походзіло. — К.: Держлітвидав, 1960. — 119 с.
123. Приходько І. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького / І. Приходько. — Львів: Каменяр, 1998. — 70 с.
124. Промова Миколи Лисенка на ювілейному святі Івана Нечуя-Левицького // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України, присвячений Миколі Лисенку. — Т. 1. — К., 1930. — С. 141.
125. Равченко О. Нариси української історіографії в епоху національного відродження / О. Равченко. — Харків, 1992. — 226 с.

126. *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О. П. Реєнт. — К.: Інститут історії України НАН України. — 2003. — 340 с.
127. *Рейнгард И.* Формы и методы преподавания в высшей школе. / И. Рейнгард. — Днепропетровск, 1973. — 215 с.
128. *Рудницький М.* Від Мирного до Хвильового / Михайло Рудницький. — Львів: [Накладом Вид. Спілки «Діло»], 1936. — 438, [1] с.
129. *Сарбей В.* Національне відродження України / В. Сарбей // Україна крізь віки: у 15 т. Т. 9 / За заг. ред. В. Смолія; НАН України; Інститут історії України. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.
130. *Смолич И.* История Русской Православной Церкви / И. Смолич / М., 1998. — 127 с.
131. *Студинський К.* Галичина і Україна у листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / К. Студинський. — Х.: Пролетар, 1931. — С. 143.
132. Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького / упоряд. Є. Чернецький; ред. В. Іванців; Стеблівський держ. літературно-меморіальний будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького, Білоцерківська централізована бібліотечна система, Білоцерківський краєзнавчий музей, Білоцерківське міськрайонне об'єднання ВУТ «Просвіта», Товариство охорони старожитностей Київщини, Білоцерківська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. — Біла Церква: Товариство охорони старожитностей Київщини, 2000. — 38 с.
133. *Тараненко М. С.* Нечуй-Левицький: Семінарії / М. Тараненко. — К.: Вища школа, 1984. — 183 с.
134. *Тарнавський М.* Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі / М. Тарнавський; авториз. пер. з англ. Я. Стріхи. — К.: Лаурис; Торонто: Наук. т-во ім. Тараса Шевченка в Канаді, 2016. — 289 с.
135. Українська педагогіка в персоналіях: навчальний посібник. У 2 кн. Кн. 1 / За ред. О. В. Сухомлинської. — К.: Либідь, 2005. — 650 с.
136. *Уривалкін О. М.* Історичне краєзнавство: навчальний посібник / О. Уривалкін. — Київ: КНТ, 2006. — 296 с.
137. *Федорук О.* Невідомий лист-спогад І Нечуя-Левицького про П. Куліша / О. Федорук // П. Куліш: Матеріали і дослідження. — Львів—Нью-Йорк, 2000. — С. 420.
138. *Ференц Н.* Основи літературознавства: навчальний посібник / Н. Ференц. — К.: Знання, 2011. — 431 с.
139. *Фёдоров В.* Русская православная церковь и государство. Синопдальный период (1700–1917) / В. Фёдоров. — М.: Русская панорама, 2003. — 479 с.
140. *Франко І.* Твори: у 20 т. Т. 17 / І. Франко. — К.: Держлітвидав України, 1955. — 538 с.
141. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. Т. 26 / І. Франко. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 246–247
142. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. Т. 35 / І. Франко. — К.: 1982. — 570 с.
143. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. Т. 37 / І. Франко. — К.: 1982. — 678 с.
144. *Хаврусь А.* Подвиг любові Сергія Хавруся: збірник матеріалів: до 70-річчя з дня народження і 40-річчя літературно-краєзнавчої та пісенної творчості / Упоряд. А. Хаврусь. — Черкаси: Кур'єр, 2007. — 132 с.
145. *Хаврусь А.* Імениннику — 75: Відгуки про творчість і наукове дослідження послання батька Нечуя-Левицького: [зб. літ.-краєзн. матеріалів] / Упоряд. Андрій Хаврусь. — Черкаси: Гусятіна Ю. П., 2012. — 76 с.
146. *Хаврусь С.* Любов і мрії мудрого Нечуя: літературознав. розвідки / С. Хаврусь. — Черкаси: Інтеграл — Техноімпекс, 2013. — 150 с.
147. *Хаврусь С.* Стеблівські зустрічі: літературно-краєзнавчі розвідки: До 170-річчя з дня народження Івана Нечуя-Левицького / С. Хаврусь. — Приватне видання. — Черкаси : Кур'єр, 2008. — 140 с.
148. *Хаврусь С.* Кличуть пороські простори: художні нариси і замальовки / С. Хаврусь. — Приватне видання. — Черкаси: Кур'єр, 2005. — 66 с.
149. *Хаврусь С.* Нечуєва оселя на березі Росі: літературно-краєзнавчі розвідки / С. Хаврусь / фотознімки автора. — Приватне видання. — Черкаси: Кур'єр, 2004. — 56 с.
150. *Хаврусь С.* Музей І. С. Нечуя-Левицького у Стеблєві: путівник / С. Хаврусь. — Дніпропетровськ: Промінь, 1988. — 46 с.
151. *Хаврусь С.* На екрані — твори Нечуя-Левицького та його Стеблів: літ.-мистец. розвідки, нариси та замальовки / Сергій Хаврусь. — Черкаси: Кур'єр, 2006. — 55 с.
152. *Хаврусь С.* Стеблівське диво [Текст]: літ.-краєзн. розвідки: до 175-річчя з дня народження І. Нечуя-Левицького та 200-річчя з дня народження Т. Шевченка / С. Хаврусь. — Приватне видання. — Черкаси: Інтеграл-Техноімпекс, 2014. — 149 с.

153. *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 года / Э. Хобсбаум. — СПб.: Алетейя, 1998. — С. 20.
154. *Чалий М.* Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка / М. Чалий. — К., 1882. — С. 197–198.
155. *Чернявський М.* Червона лілея // Чернявський М. Твори: у 2 т. Т. 2. — К., 1966. — С. 507.
156. *Шенрок В. П. А.* Кулиш: Биограф. очерк / В. Шенрок. — К.: Тип. Ун-та св. Владимира, АО Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. — 255 с.
157. *Янкова Н. І.* Історичні коди у творчості Михайла Грушевського: монографія / Н. І. Янкова. — К.: Академія, 2013. — 158 с.
- Наукові статті:**
158. *Абрамова І.* До питань атрибуції світогляду І. С. Нечуя-Левицького / І. Абрамова // Вісник Запорізького державного університету. — 2001. — № 1. — С. 1–4.
159. *Андреев В.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) / В. М. Андреев // Український історичний журнал. — 2007. — № 4. — С. 102–122.
160. *Антонович М. П.* Куліш в оцінці І. Нечуя-Левицького / М. Антонович // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 38–46.
161. *Барвінський О.* Почини письменської творчості Івана Нечуя-Левицького / О. Барвінський // ЛНВ. — 1926. — Кн. III. — С. 238.
162. *Бернштейн М.* До характеристики світогляду раннього І. Нечуя-Левицького / М. Бернштейн // Радянське літературознавство. — 1966. — № 9. — С. 34–47.
163. *Білявська О.* Деякі критичні відгуки про І. С. Нечуя-Левицького: Кінець ХІХ — поч. ХХ ст. / О. Білявська // Радянське літературознавство. — 1979. — № 12. — С. 62–67.
164. *Бортникова А.* Феномен «genius loci» у природному й культурному ландшафті малої Батьківщини / А. Бортникова // Наукові записки. Серія «Філософія». — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. — Вип. 13. — 186 с.
165. *Бурлака Г. І. С.* Нечуй-Левицький і М. Грушевський: літературні взаємини // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукраїнської наукової конференції до 170-річчя з дня нар. І. С. Нечуя-Левицького. — Черкаси, 2008. — С. 252–259.
166. *Величко З.* До поняття «малої Батьківщини»: реценція західноукраїнських публіцистів 20–30-х рр. ХХ ст. / З. Величко // Вісник Львівського ун-ту. — 2011. — Вип. 34. — С. 87–93.
167. *Вільна Я.* Концепція розвитку української літератури І. Нечуя-Левицького: теоретичний і художній аспект / Я. В. Вільна // Літературознавчі студії. — 2014. — Вип. 42(1). — С. 187–196.
168. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.) Іван Левицький / Б. Вільхівський // Буковина. — 1894. — № 13–16. — С. 3–5.
169. *Власенко В. І. С.* Нечуй-Левицький і царська цензура / В. Власенко // Рад. літературознавство. — 1965. — № 4. — С. 80–84.
170. *Власенко В.* До питання про психологічний аналіз у творчості І. С. Нечуя-Левицького / В. Власенко // Радянське літературознавство. — 1968. — № 10. — С. 61–68.
171. *Возняк М.* Куліш як редактор «Причепи» Левицького / М. Возняк // Записки НТШ. — Львів, 1928. — Т. 148. — С. 1–54.
172. *Волинець Ю.* Постать Богдана Хмельницького в нарисах Миколи Костомарова та Івана Нечуя-Левицького / Ю. Волинець // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: Наук. зап. каф. укр. л-ри та компаративістики. — Вип. 8. — Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009. — С. 10–18.
173. *Григорович О. А. Ю.* Кримський та І. С. Нечуй-Левицький: Уривки спогадів / О. Григорович // Радянське літературознавство. — 1980. — № 2. — С. 77–80.
174. *Грушевський М.* Над свіжою могилою / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. — 1918. — LXIX, кн. II–III. — С. 113–115.
175. *Дей О.* Весілля, записане 1845 року батьком Івана Нечуя-Левицького / О. Дей // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 2. — С. 85–100.
176. *Денисюк І.* Франкова концепція національної літератури // Денисюк І. Невичерпність атома / Упорядк. та передм. Т. Пастуха. — Львів, 2001. — С. 173–177.
177. *Дзера О.* Історія українських перекладів Святого Письма / О. Дзера // Іноземна філологія. — 2014. — Вип. 127. Ч. 2. — С. 214–222.
178. *Дорошенко Д. І. С.* Нечуй-Левицький / Д. Дорошенко // Книгарь. — 1918. — № 8. — С. 11–15
179. *Дорошкевич О.* Листи Мих. Коцюбинського до Ів. Левицького / Дорошкевич О. // Життя й революція: щомісяч. журн. громад. життя, л-ри й науки. — К.: Держ. вид-во України, 1926. — № 1. — [Електронний ресурс].
180. *Єфремов С.* Інтимна сила / С. Єфремов. — Музика. — 1992. — № 5. — С. 5
181. *Жовтобрюх М.* Українська грамати́ка І. С. Нечуя-Левицького / М. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 33–37.

182. Жулинський М. Михайло Грушевський: «Я почув себе літератором» / М. Жулинський // Грушевський М. Твори: у 50-ти т. Т. 11. Літературно-критичні та художні твори / Грушевський М. С.; ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2008. — 784 с.
183. Изотов І. Нова повість І. Нечуя-Левицького / І. Изотов // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Історична повість. — Х.: ДВОУ Літератури і мистецтва, 1932. — С. 3–22.
184. Исторические сведения о Богуславском Свято-Николаевском заштатном монастыре / Киевские епархиальные ведомости. — 1867. — № 12. — 390 с.
185. Кирей В. Хто він, Нечуй-Левицький? / В. Кирей // Урядовий кур'єр, 2008. — 14 жовт. — С. 6
186. Клебановский П. Богуславское духовное училище / П. Клебановский // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 107–114.
187. Ковальчук Г. І. С. Нечуй-Левицький у творчому житті М. С. Грушевського-літератора / Г. Ковальчук // Українська література в загальноосвітній школі. — 2009. — № 12. — С. 35–39.
188. Коляда І. Етнонаціональне самоусвідомлення української інтелігенції (на прикладі творчості І. Нечуя-Левицького) / І. Коляда // Історія. Філософія. Релігієзнавство. — К., 2009. — № 3. — С. 36–43.
189. Коляда І. Чубинський та І. Нечуй-Левицький — видатні дослідники українського фольклору (до 175-річчя з дня народження П. Чубинського) / І. Коляда, О. Терещенко // Історія в школі. — Січень-лютий 2014 — № 1–2. — С. 10–16.
190. Коляда І. Кохання та жінки в житті І. С. Нечуя-Левицького / І. Коляда, О. Терещенко // Історія в школі: науково-методичний журнал. — 2014. — № 8/9. — С. 43–53.
191. Коляда І. Феномен малої Батьківщини (на прикладі світогляду І. Нечуя-Левицького) / І. Коляда, О. Терещенко // Історія в школі. — 2016. — № 1. — С. 1–6.
192. Кузьменко С. І. Нечуй-Левицький у Кишиневі: з нових архівних матеріалів / С. М. Кузьменко // Радянське літературознавство. — 1966. — № 6. — С. 69–72.
193. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя / С. Кульчицький // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 10–11.
194. Курінна Т. М. Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині О. В. Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст. / Т. М. Курінна // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — 2005. — Вип. 10. — С. 221–227.
195. Курочкін О. Етнографічні інтереси І. С. Нечуя-Левицького / О. Курочкін // Народна творчість та етнографія. — 1974. — № 4. — С. 7–15.
196. Курочкін О. Культура і побут карпатських горян за спостереженнями І. С. Нечуя-Левицького / О. Курочкін // Берегиня: Всеукраїнський народознавчий кварталник. — 2006. — № 3. — С. 23–30.
197. Кучеренко М. Сергій Федорович Грушевський: етапи життя і діяльності на ниві педагогіки / М. Кучеренко // Українознавство. — 2016. — № 1. — С. 33–45.
198. Лавріненко Н. Утворення та діяльність навчальних закладів при жіночих монастирях Київської єпархії / Н. Лавріненко // Україна соборна: збірник наукових праць. Вип. 4. Т. 2 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України; редкол. О. П. Реєнт (відп. ред.) [та ін.]. — Київ: [б. в.], 2006. — С. 51–57.
199. Левицький А. Стеблев / А. Левицький // Киевские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 13. — С. 242–254.
200. Левицька В. Нечуй-Левицький і діти / В. Левицька // Радянська освіта. — 1983. — 18 жовтня. — С. 4.
201. Легкий М. Проза Наталії Кобринської (ідейно-естетична еволюція й поетика) / Микола Легкий // Українське літературознавство. — 2012. — Вип. 75. — С. 95–115.
202. Лисенко О. М. В. Лисенко і І. С. Нечуй-Левицький / Остап Лисенко // Дніпро. — 1959. — № 4. — С. 139–145.
203. Листування Миколи Лисенка з Іваном Нечуєм-Левицьким (подав К.) // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України, присвячений Миколі Лисенку. — Т. 1. — К., 1930. — С. 135.
204. Лотоцький О. І. С. Левицький / О. Лотоцький // Сторінки минулого — Варшава: Український науковий інститут, 1932. — Ч. 1 — С. 186.
205. Majewski W. Powstaniekozackie 1664 r. (czerwiec–grudzień) // Studia i materiałydohistoriiwojskowości. — Warszawa, 1972. — Т. XVIII. — Cz. II. — S. 148–199.
206. Макарчук Ю. Іван Франко про творчість І. Нечуя-Левицького / Ю. Макарчук // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. Вип. ХІІІ / О. П. Реєнт. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 87–92.
207. Маленко О. Іван Нечуй-Левицький — загадка для психоаналітиків / О. Маленко // Вивчаємо Українську мову та літературу, 2013. — № 33. — С. 32–34.

208. *Мандрика М.* До біографії І. С. Нечуя-Левицького: (Роки навчання письменника) / М. Мандрика // Радянське літературознавство. — 1968. — № 12. — С. 31–40.
209. *Мандрика М.* Іван Нечуй і царська охранка / М. Мандрика // Дніпро. — 1968. — № 10. — С. 139–145.
210. *Мандрика М.* У боротьбі за українське друковане слово і школу: (І. С. Нечуй-Левицький і царська цензура) / М. Мандрика // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. — 1994. — № 2. — С. 136–149.
211. *Мандрика М.* І. С. Нечуй-Левицький серед галичан / М. Мандрика // Жовтень. — 1968. — № 4. — С. 121–128.
212. *Мандрика М.* «Бо жатва многа, а діячів мало...» (З епістолярії І. Нечуя-Левицького і М. Грушевського) / М. Мандрика // Рідна школа. — 1994. — № 11. — С. 7–10.
213. *Мариненко Ю.* Творчість Івана Нечуя-Левицького 1900-х років / Ю. Мариненко // Українська мова та література. — 2008. — Ч. 43–44 (листоп.). — С. 18–22.
214. *Михайлин І. Л.* Публіцистика та літературна критика І. Нечуя-Левицького в журналі «Дніпрові хвилі» / І. Л. Михайлин // Журналістика. Філологія. Медіаосвіта : збірник наукових праць. — Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. — С. 136–141.
215. *Міщук Р.* Уроки історії — уроки моральності / Р. Міщук // Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. — К., 1991. — С. 489.
216. *Міщук Р.* До характеристики індивідуального стилю Івана Нечуя-Левицького / Р. Міщук // Індивідуальні стилі українських письменників ХІХ — поч. ХХ ст. — К., 1987. — С. 146.
217. *Міщук Р.* Про гуманізм творчості І. С. Нечуя-Левицького / Р. Міщук // Радянське літературознавство. — 1987. — № 5. — С. 26–35.
218. *Муранець Т.* «Колосальне всеобіймаюче око всієї України» (Іван Нечуй-Левицький в оцінці Івана Франка) / Тетяна Муранець // Українське літературознавство: зб. наук. пр. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — Вип. 72. — С. 146–159.
219. *Немченко І.* Херсонська губернія в житті й діяльності Івана Нечуя-Левицького (на матеріалі листування, спогадів, публіцистики) / І. Немченко // Вісник ЧНУ. — Черкаси, 2014. — № 20 (313). — С. 24–30.
220. *Павлова О. Ф.* Роль Т. Г. Шевченка у розвитку творчої особистості І. С. Нечуя-Левицького / О. Павлова // Архіви України: наук.-практ. журн. / Держ. архівна служба України, Ін-т. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Укр. ін-т нац. пам'яті, Нац. акад. наук України, Держ. центр збереження док. Нац. арх. фонду. — К.: 2014. — № 5–6. — С. 57–70.
221. *Панчик Н. І. С. Нечуй-Левицький* / Н. Панчик // Україна. — 1967. — № 22. — С. 15–17.
222. *Пахомов В. М.* Наталія Кобринська в мемуаристиці Ольги Дучимінської / В. М. Пахомов // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. — 2015. — № 2 (230). — С. 365–371.
223. *Підмогильний В.* Іван Левицький-Нечуй: Спроба психоаналізу творчості / В. Підмогильний // Життя й революція. — 1927. — № 9. — С. 295–303.
224. *Побірченко Н.* Цікава знахідка: пед. діяльність І. Нечуя-Левицького / Н. Побірченко // Дивослово. — 1994. — № 3. — С. 32–34.
225. *Побірченко Н.* До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху: (друга половина ХІХ ст.) / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах / Гол. ред. О. Сухомлинська. — К.: Міленіум, 2004. — С. 17–32.
226. *Погрібний А.* «Всевидає око України» — І. Нечуй-Левицький // Погрібний А. / Класики не зовсім за підручником. — К., 2000. — С. 53–65.
227. *Пода О.* Історичний роман І. С. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький». Роздуми над рукописом / О. Пода // Слово і час. — 2004. — № 10. — С. 44–57.
228. *Поліщук В.* Чутливий до поезії Нечуй [Іван Нечуй-Левицький] / В. Поліщук // Літературна Україна. — 2013. — № 45. — 21 листопада. — С. 1–5.
229. *Приходько І.* Історична тема на сторінках української класики / І. Приходько // Історія та правознавство. — 2015. — № 16–18. — С. 5–14.
230. *Рудницький Л.* Літературна творчість Михайла Грушевського / Л. Рудницький // Михайло Грушевський: збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во; [відп. ред. О. Купчинський]. — Львів: [б. в.], 1994. — С. 261–274.
231. *Русова С. Ф.* Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Ф. Русова // Укр. жизнь. — 1913. — № 2. — С. 35–53.
232. *Святненко А.* Діяльність Київської єпархії в просвітницькій сфері: перша половина ХІХ ст. / А. Святненко // Вісник НАКККіМ. 2014. — № 4. — С. 180–186.

233. Ситченко А. Борці за волю рідної України / А. Ситченко // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. — 2007. — № 11. — С. 2–4.
234. Сюдюков І. На порозі вибору: історична проза Івана Нечуя-Левицького / І. Сюдюков // День. — 2005. — 7 жовтня (№ 183). — С. 8.
235. Тараненко М. До характеристики седлецького періоду творчої біографії І. Нечуя-Левицького / М. Тараненко // Радянське літературознавство. — К., 1971. — № 6. — С. 30–39.
236. Тараненко М. Педагогічна діяльність І. С. Нечуя-Левицького / М. Тараненко // Радянська школа. — 1986. — № 11. — С. 27–33.
237. Тараненко М. Формування світогляду І. С. Нечуя-Левицького в студентські роки / М. Тараненко // Українське літературознавство. — 1969. — Вип. 6. — С. 75–80.
238. Тараненко М. Літературно-естетичні погляди І. С. Нечуя-Левицького / М. Тараненко // Література в школі. — 1962. — № 4. — С. 9–17.
239. Тараненко М. Шевченко в оцінці І. Нечуя-Левицького / М. Тараненко // Збірник праць Одинадцятої наукової шевченківської конференції. — К.: 1963. — С. 158–178.
240. Терещенко О. Т. Г. Шевченко та І. С. Нечуй-Левицький про гетьмана Б. Хмельницького / О. Терещенко // Історія в школі. — 2014. — № 3. — С. 24–30.
241. Терещенко О. Національно-культурницька діяльність Івана Нечуя-Левицького / О. Терещенко // Історія в рідній школі: науково-методичний журнал. — 2015. — № 1/2. — С. 34–39.
242. Терещенко О. Творчість І. С. Нечуя-Левицького в літературно-публіцистичній спадщині М. П. Драгоманова / О. Терещенко // Історія в школі: науково-методичний журнал. — 2015. — № 3/4. — С. 12–17.
243. Терещенко О. М. Іван Нечуй-Левицький — літописець своєї епохи / О. Терещенко // Вісник аграрної історії. — 2015. — Вип. 10. — С. 27–31.
244. Терещенко О. Національно-культурна діяльність І. Нечуя-Левицького: до історії підручникотворення в Україні / О. Терещенко // Вісник аграрної історії. — 2015. — Вип. 13–14. — С. 19–26.
245. Турчин М. «Всеобіймаюче око» письменника Нечуя / М. Турчин // Дивослово. — 2005. — № 7. — С. 14–17.
246. Федосов Л. П. Шевченківські традиції в сатири І. С. Нечуя-Левицького / Л. Федосов // Збірник праць Двадцятої наукової шевченківської конференції. — Х., 1963; К., 1964. — С. 226–240.
247. Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 35. — К., 1982. — С. 370–376.
248. Хаврусь С. Дружба великих [І. С. Нечуя-Левицького з М. В. Лисенком] / С. Хаврусь // Культура і життя. — 1968. — № 9. — С. 15.
249. Хаврусь С. Жандармський переляк / С. Хаврусь // Ранок. — 1968. — № 11. — С. 22–23.
250. Хаврусь С. Нечуй-Левицький і Коцюбинський / С. Хаврусь // Деснянська правда. — 1968. — С. 24.
251. Хаврусь С. До образу народного письменника: Нечуй-Левицький у спогадах сучасників / С. Хаврусь, О. Ходаковська // Вітчизна. — 1978. — № 11. — С. 165–173.
252. Хаврусь С. Перекази про І. С. Нечуя-Левицького / С. Хаврусь // Літературна Україна. — 1983. — № 4. — С. 8.
253. Хаврусь А. Генеалогія роду Нечуя-Левицького / А. Хаврусь // Літературна Україна. — 2001. — 4 жовт. — С. 7.
254. Хаврусь С. І. Нечуй-Левицький — перекладач Біблії / С. Хаврусь // Літературна Україна, 2001. — 6 груд. — С. 7.
255. Хаврусь С. Стеблів у житті та творчості І. С. Нечуя-Левицького / С. Хаврусь // Хроніка-2000. — К., 2001. — Вип. 45–46. — С. 456–459.
256. Хінкулов Л. Нечуй-Левицький в Києві / Л. Хінкулов // Хінкулов Л. Письменник жив у Києві. — К.: Дніпро, 1982. — С. 86–93.
257. Цимбал Я. Вивіска як елемент сюрреалістичного пейзажу: М. Йогансен і французький сюрреалізм / Я. Цимбал // Літературна компаративістика. — Вип. 1. — К.: ПЦ «Фоліант», 2005. — С. 111–121.
258. Чорнопиский М. Заборонені русифікаторами культурологічні трактати І. С. Нечуя-Левицького / М. Чорнопиский // «Воля і Батьківщина». — 1997. — № 3. — С. 11.
259. Якимович С. До композиції романів Нечуя-Левицького / С. Якимович // Червоний шлях. — 1925. — № 3. — С. 8–17.
260. Яковенко Т. Богуславське надросся в житті та творах Івана Нечуя-Левицького / Т. Яковенко // Українська мова й література в сучасній школі. — 2012. — № 10. — С. 13–17.

Матеріали конференцій

261. Алексеева Н. Вплив мови творів І. С. Нечуя-Левицького на виховання учнів / Н. Алексеева // Іван Нечуй-Левицький: по-

- стать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 438–450.
262. *Бойко Н.* Історична проза І. Нечуя-Левицького в контексті літератури другої половини XIX ст.: проблемно-тематичні та жанрові пошуки. / Н. Бойко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 176–183.
263. *Волинець Ю.* Особливості (творення) образу Богдана Хмельницького в історичній прозі Івана Нечуя-Левицького / Ю. Волинець // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 260–266.
264. *Гончарук В.* Уявлення наших предків про небесні світила — основа української міфології (за працею І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу») / В. Гончарук // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 395–400.
265. *Клименко Т.* Звичаєво-обрядові елементи як інтертекстуальні компоненти у повістях І. Нечуя-Левицького / Т. Клименко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 362–368.
266. *Крутікова Н.* Творчість І. С. Нечуя-Левицького: (Статті та матеріали) / Н. Крутікова / АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 248 с.
267. *Кучеренко Н.* Національне виховання через творчість І. С. Нечуя-Левицького / Н. Кучеренко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 427–430.
268. *Левченко Т.* Назви одягу як засіб вираження історичного часу в «Кайдашеві сім'ї» І. Нечуя-Левицького / Т. Левченко // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 520–524.
269. *Лісовий П.* Іван Франко про Нечуя-Левицького / П. Лісовий // Матеріали міжвузівської ювілейної наук. конф., присвяченої 110-річчю з дня народження та 50-річчю з дня смерті І. Я. Франка / Житомир. держ. пед. ін-т. — Львів, 1968. — С. 38–41.
270. *Поліщук В.* Іван Нечуй-Левицький і Михайло Старицький: жанрова типологія історичних романів / В. Поліщук // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 317–330.
271. *Поліщук Я.* На позвах із Московщиною: актуальні аспекти публіцистики Івана Нечуя-Левицького / Я. Поліщук // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 71–79.
272. *Темченко А.* Образ воїна-громовика в українській міфології (на матеріалі фольклорних записів І. Нечуя-Левицького) / Темченко А. // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: Збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во

- освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах. — Черкаси, 2008. — С. 401–405.
273. *Терещенко О. П.* Чубинський та І. Нечуй-Левицький — дослідники українського фольклору / О. Терещенко // *Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа П. Чубинського: Зб. наук. праць.* — К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. — С. 159–168.
274. *Терещенко О. І.* Нечуй-Левицький і спеціальні правоохоронні органи самодержавної Росії: деякі аспекти взаємин / О. Терещенко // *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко.* — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2014. — Випуск 2 (6). — С. 74–81.
275. *Терещенко О.* Оцінка гетьмана Б. Хмельницького в творчості Т. Г. Шевченка та І. С. Нечуя-Левицького / О. Терещенко // *Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу / Редкол.: О. П. Реєнт та ін.* — К.: Інститут історії України, 2014. — С. 218–227.
276. *Шляхова В.* Педагогічні погляди Івана Нечуя-Левицького / В. Шляхова // *Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: збірник праць Всеукр. наук. конференції, 25–27 вересня 2008 р.: до 170-річчя з дня народження І. С. Нечуя-Левицького / М-во освіти і науки України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, Осередок Наук. т-ва Шевченка в Черкасах; редкол. В. Т. Поліщук.* — Черкаси: [б. в.], 2008. — С. 415–419.

Автореферати

277. *Абрамова І.* Художнє трактування етнопсихологічних типів українця у прозі І. С. Нечуя-Левицького 60–80-х років XIX століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / І. Абрамова. — Запоріжжя, 2002. — 18 с.
278. *Амбіцька А.* Повісті й романи І. С. Нечуя-Левицького: архетипний аналіз: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / А. С. Амбіцька. — Кіровоград, 2011. — 20 с.
279. *Власенко В.* Юмор и сатира в творчестве И. С. Нечуя-Левицкого: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. Власенко; АН УССР, Ін-т лит. им. Т. Г. Шевченко. — К., 1962. — 21 с.

280. *Калинчук А.* Історичні романи І. Нечуя-Левицького: особливості поетики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / А. М. Калинчук; НАН України; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2001. — 20 с.
281. *Курочкін О.* Етнографія в науковій діяльності та художній творчості І. С. Нечуя-Левицького: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. Курочкін. — Мінськ, 1974. — 26 с.
282. *Пилипенко Є.* Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Є. М. Пилипенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.
283. *Пода О.* Проблема трансформації історичної правди у творчості І. С. Нечуя-Левицького.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / О. Ю. Пода. — Запоріжжя: 2000. — 23 с.
284. *Шумило Н.* Українська проза кінця XIX — початку XX ст. проблема національної іманентності: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Н. М. Шумило; НАН України. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2004. — 39 с.

Інтернет-ресурси

285. Білокінь С. Біблії переклади українською мовою [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А—В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Biblii_pereklady
286. Біографія М. П. Драгоманова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dragomanov.npu.edu.ua/index.php/dragomanovs-biography>
287. Бодіна В. М. Лисенко та культура авторської присвяти в його творчій біографії (на прикладі камерно-вокальної та камерно-інструментальної музики композитора) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/kmuz/2011_40/16.pdf
288. Бойко В. Іван Нечуй-Левицький (з нагоди 10-річчя дня смерті) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/2955>
289. Вокалюк Ю. Погляди Івана Нечуя-Левицького на шляхи розвитку української літературної мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/dlgum/2008_7/5.html

290. Герич Ю. Статути наукового товариства імені Шевченка у Львові [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Gerych_Yu/Statuty_Naukovoho_Tovarystva_im_T_Shevchenka_u_Lvovi.pdf
291. Историко-генеалогическая база данных Украины «Бекет» [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/korsun-shevchenkovskij/#ap>
292. Історія української літературної критики та літературознавства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kafukrfil.ucoz.ru/_ld/1/164_0916727_8F3C3_f.pdf
293. Київська духовна академія і семінарія. Історія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://kdais.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=10&Itemid=10&lang=uk
294. Киевская старина. — 1905. Т. 88. Кн 2. — Ч. 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1905_2.pdf
295. Краткое житие святителя Иоанна Милостивого, патриарха Александрийского [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://azbyka.ru/days/sv-ioann-milostivyy>
296. Літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://stebliiv.ho.ua/index.html>
297. Літературно-меморіальний музей І. С. Нечуя-Левицького [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.korsun.ic.ck.ua/index.php/pages/15>
298. Лобко Н. Сучасні біографічні дослідження та генеалогічні дослідження: шляхи зближення та трансформації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27710/15-Lobko.pdf?sequence=1>
299. Лубчак В. Особливості редакторської роботи Миколи Чернявського (на матеріалах альманахів «Перша ластівка» та «З потоку життя») [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_1/lubchak_v_m_osoblyvosti_redaktorskoj_roboty_mykoly_cherniavskoho.pdf
300. Матвієнко І. Біблія рідною мовою [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/kaleidoscope/8054/>
301. Незнаний масштаб: Тарас Філенко про дослідження народного мелосу Миколою Лисенком та його вплив на світовий музичний процес [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/publication/49806>
302. Нечуй-Левицький Іван Семенович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrlit.org/nechui_levytskyi_ivan_semenovych
303. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогоднішнє літературне прямування) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrcenter.com/Література/Іван-Нечуй_Левицький/24123/Відомості
304. Нечуй-Левицький. Усамітнений у слові [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://espresso.tv/article/2015/04/12/nechuy_levyckyy_usamitnenny_u_slovi
305. Олександр Олексійович Єфремов [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:714443>
306. Панченко В. Голохвостий іде! Комедія Михайла Старицького «За двома зайцями» як національний хіт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/golohvostiy-ide>
307. Панченко В. Феміністка. Шлях Наталі Кобринської [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://incognita.day.kyiv.ua/feministka.html>
308. Панченко В. «Чи на Україні б я ту липу упізнав...» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chy-na-vkrayini-b-ya-tu-lypu-upiznav>
309. Педагогічне краєзнавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kraeznavstvo.at.ua/index/sakhnivka/0-31>
310. Подвижник, якого не замінити (світлій пам'яті Сергія Хавруся) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://novadoba.com.ua/8178-podvyzhnyk-yakogo-ne-zaminyty.html>
311. Послання батька Івана Нечуя-Левицького знайшли у фундаменти церкви [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litakcent.com/2009/04/30/poslannja-batka-ivana-nechuj-levyckoho-znajshly-u-fundamenti-cerkvy/>
312. Походження імені Іван. Таємниця і сумісність імені [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://poradu.pp.ua/nauka/20400-pohodzhennya-men-van-tayemnyca-sumsnst-men.html>
313. Скорульська Р. Микола Лисенко — літератор і композитор [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://samumray.in.ua/cikl-statej-pro-mikolu-vitalijovicha-lisenka-stattya-mikola-lisenko-literator-i-kompozitor-avtor-r-m-skorulska>
314. Словник української мови: в 11 томах. — Том 1, 1970. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://sum.in.ua/p/1/259/2>

315. Старицький М. Твори в 6 томах. Том 6: Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Михайло-Старицький/78882/Твори-в-6-томах-Том-6-Оповідання-статті-автобіографічні-твори-вибрані-листи>
316. Степенькіна П. «Значення Корсуня в українській історії не поціновано...»: інтерв'ю / Парасковія Степенькіна; розмову вели Володимир і Ярослава Панченки // День [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/znachennya-korsunya-v-ukrayinskij-istoriyi-ne-poczinovano.html>
317. Таранченко О. Г. Микола Лисенко у роботі над оперним лібрето: особливості творчого процесу // Микола Лисенко, його діяльність і стилеві параметри творчості. — Режим доступу: http://knmau.com.ua/chasopys/15_NBUV/docs/02_Taranchenko.pdf
318. Хаврус С., Шудря М. «А Надія — це Мрія...» [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?artID=4936&section=article>
319. Щербатюк О. «Сторожовий пес» Нечуєвої спадщини [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-75.html>
320. Як створювався «Словарь української мови». До 100-річчя з дня виходу у світ [Елетронний ресурс]. — Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/28543>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
 Август Станіслав 27
 Александров В. 233
 Антонович В. 177, 196, 228, 247, 257, 274, 295, 338
 Артемовський О. 92
 Ауербах 160
- Б**
 Байрон 159
 Балабан Діонісій 26
 Бантиш-Каменський Д. 180
 Барвінок Г. 91, 111–112, 239, 268
 Барвінський В. 133, 220, 279, 319
 Басистов П. 129
 Баторій Стефан 24, 33–34
 Белей І. 119, 133, 136, 187, 323–324, 373
 Белінський В. 86, 101
 Білецький О. 88, 131, 136, 222
 Білозерський В. 111–113, 238, 268
 Бодіна В. 294
 Бодянський О. 18, 195
 Бойко В. 398
 Буслаєв Ф. 260
 Бучинський М. 115, 118–119, 277
- В**
 Вагилевич І. 198
 Вайль П. 23
 Валуєв П. 164, 217, 223
 Вахнянин А. 176
 Вересай О. 160
 Виговський І. 26, 35, 175, 177–178, 180, 183–186, 188–189, 256, 307, 374
 Вишневецький Єремія 25, 113, 175, 178, 180–181, 185–187, 307, 374
 Владимирський-Буданов М. 91
 Власенко В. 173, 204
 Вовк Ф. 196, 336
 Вовчок Марко 91, 176, 278, 327, 357, 404, 407
- Волинець Ю. 182, 275
 Володимирова М. 145
 Волуцька-Савицька Н. 146, 369
 Вольгер 160
 Воробкевич С. 176
 Вороний Ф. 126
- Г**
 Галаганов Г. 129
 Галаган П. 324
 Гейне Г. 160
 Гейченко С. 408
 Гете 159
 Глібов Б. 91
 Глінка М. 225
 Гнатюк В. 196
 Гоголь М. 77, 118, 129, 179, 287, 304, 409
 Головацький Я. 198
 Головінський Г. 37
 Головінський З. 38
 Гонта І. 113, 121
 Гончар О. 151, 402, 405, 408
 Грабовська І. 196
 Гребенецький О. 220
 Гриневич В. 14
 Гриневичева Катря 310
 Грінченко Б. 166–167, 173, 188, 210–211, 225, 228, 241–243, 247–250, 272–273, 299, 313, 317, 326, 331, 333, 347, 351, 361
 Грінченко М. 43, 143–144, 148–149, 244, 346, 348–349, 353–355, 368, 379–381
 Грушевський М. 133–135, 165, 178, 185–188, 196, 199, 229, 268, 271, 273, 296–310, 327, 338–339, 355, 361–362, 385, 393, 397
 Гулак-Артемовський О. 62
 Гуляницький Г. 26
 Гутенберг Й. 159
 Гюго В. 160

Д

Даль В. 230
 Данте 77, 159
 Дарвін Ч. 160
 Дашкович П. 62, 92
 Дей О. 18, 195, 208, 211–212
 Діккенс Ч. 160, 168
 Дімаров А. 405
 Добролюбов М. 86, 101
 Доде 160, 168
 Докучаєв Н. 97
 Дондуков-Корсаков О. 223–224
 Дорошенко В. 196
 Дорошенко Д. 355, 390
 Дорошенко П. 34, 36
 Достоевський М. 85
 Достоевський Ф. 85
 Драгоманов М. 115–116, 118–119, 132, 171, 191, 199, 222, 239, 247, 257, 275–281, 292–293, 295, 321, 336, 339, 348
 Дрозденко В. 36
 Думанська А. 145
 Думитрашко В. 376
 Думитрашко К. 376
 Дурдуківський В. 228
 Дурдуківський Ф. 62
 Дюран Е. 161

Е
 Елізе Реклю Ж.-Ж. 133, 199

Є
 Єлчинський І. 46
 Єфремов С. 6, 16–17, 20, 42, 58, 77, 91, 98, 131, 140–141, 166–167, 171, 215–216, 219–220, 228, 266, 287, 333, 336–343, 348, 350, 353–355, 360, 363, 366, 373, 377

Ж
 Жебуньов Л. 249
 Житецький П. 12, 89, 91, 112, 114, 119–120, 124, 134, 228, 247
 Жовтобрюх М. 260
 Жук М. 366
 Жуковський В. 9, 129, 299
 Жура Л. 402

З

Заклинський Р. 377
 Залізняк М. 113
 Залозний П. 258
 Залужний Д. 262
 Заньковецька М. 363
 Заревич Ф. 176
 Золотаренко Г. 26
 Золя Е. 160, 168
 Зубковський І. 97, 100–102, 156

І-Й

Искра З. 37
 Йосиф П. 20, 27

К
 Калининчук А. 88, 184, 187, 257, 282
 Кальченко Г. 399
 Камський О. 17
 Карамзін М. 129
 Карлайл Т. 230
 Катков М. 85, 219
 Квітка-Основ'яненко Г. 327
 Кияниця П. 379
 Кірпічніков П. 129
 Кістяківський М. 145, 159
 Клебановський П. 60, 67, 69, 79, 80
 Клименко Т. 205
 Кобринська Н. 144, 178, 211, 310–314, 317–318, 347, 368
 Коваленко-Коломацький Г. 361–362
 Коллович Д. 126
 Коломацький М. 62
 Кольцов О. 127, 129
 Комаров М. 135, 374
 Кониський О. 17, 21, 32, 44, 50, 66, 75, 77, 100, 134, 136, 152, 217, 247, 271, 319, 322–323, 338, 367
 Копилов О. 376
 Коркішка Євфросинія 11
 Косач О. 228
 Косинський К. 25, 181
 Костенко Л. 23, 40

Костомаров М. 33, 87, 89–90, 117, 176–180, 182–183, 186, 188–189, 196, 200, 233, 237, 239, 247–248, 255, 257, 273–275
 Котляревський І. 90, 109, 144, 153, 226, 255, 314, 327, 335, 355, 375
 Коцюбинський М. 166, 225, 228, 258, 313, 329, 330–336, 347, 352, 388
 Кошиць О. 62, 228
 Красицький Ф. 228
 Кривоніс М. 407
 Крилов І. 25, 127, 129, 279
 Кримський А. 196, 260
 Кротевич Є. 363, 365, 370
 Крутікова Н. 180, 187
 Кузьменко С. 127
 Кулик В. 100
 Куліш П. 17–18, 90–91, 111–113, 117–119, 176, 179, 195, 200, 217, 233–243, 246–247, 255, 267–274, 299, 313, 319, 357, 361, 405–406
 Кульчицький О. 196
 Курочкін О. 197–198

Л
 Лазаревський О. 180, 186
 Лебединцев Ф. 60, 99–100
 Левицька А. 117
 Левицька С. 165, 365
 Левицький А. 9, 38, 79, 370
 Левицький Г. 9
 Левицький Д. 10, 281, 321
 Левицький П. 9–10, 320, 409
 Левицький С. 6–7, 16–17, 45, 195–196, 215–216, 237–238, 337, 406–407
 Левченко Т. 207
 Ле І. 405, 408
 Лермонтов М. 273
 Лиман І. 46
 Линницький П. 97
 Линниченко А. 145
 Липинський В. 189, 196

Лисенко М. 209, 225, 228, 247, 283, 285, 287–294, 345, 347, 352, 374
 Лобода В. 100
 Лободовський М. 250, 259–260, 272, 307
 Лопухіна О. 38
 Лопухін П. 28
 Лоріс-Меліков М. 223
 Лотоцький О. 82, 92, 239, 338, 378

М
 Мазепа І. 26, 282, 307
 Маковей О. 225, 306, 347
 Максимович М. 272, 410
 Мандрика М. 70, 91, 228, 306, 347
 Маркевич М. 180, 186
 Мацькевич І. 70, 155
 Машкевич К. 180, 186
 Меженко Ю. 172, 174
 Мельник Л. 188
 Мендельсон 159, 286
 Метлинський А. 200
 Мечников І. 347
 Милостивий Іоан 40
 Мирний Панас 100, 116, 166, 190, 225, 247, 266, 319, 330, 338, 347, 351
 Мислінський Ф. 60, 68–69
 Мицик Ю. 188
 Міклошевич Ф. 238
 Міллер О. 222
 Мільгон 160
 Міцкевич А. 31, 38, 404
 Мішук Р. 180, 204
 Многогрішний Д. 176–177
 Морачевський П. 232–233, 240
 Моррісон А. 243
 Мрозовицький С. (Морозенко) 26
 Мудрий Я. 24, 33
 Муранець Т. 319, 326, 328
 Мушкетик Ю. 405
 Мюнц Ж. А. 27

Н

Наливайко С. 17, 25, 181
 Науменко В. 228
 Некрасов М. 85
 Нелюбович-Тукальський Й. 26
 Немоловський О. 353
 Нестеренко Г. 26
 Нетупський Я. 60, 62
 Нідерле Л. 193
 Ніковський А. 262
 Номис М. 200, 247
 Ньютон І. 159

О

Огоновський О. 96, 106, 111, 117, 123, 132, 237, 268, 327
 Олександр II 221, 224, 255
 Онук М. 103, 282

П

Павлик А. 310
 Павлик М. 220
 Павлова О. 152, 160
 Павло I 47, 50
 Павлик П. 181
 Перетц В. 228
 Писарев Д. 85–86, 101, 280
 Підмогильний В. 19, 108, 140, 164
 Плевако М. 154
 Побірченко Н. 17, 84, 98, 101, 119–120, 130, 134, 259, 262–263
 Полевой М. 129
 Поліщук В. 283
 Поліщук Я. 410
 Половець Г. 26
 Понятовський С. 27
 Потоцький М. 35
 Похилевич Л. 32–33, 37
 Пулюй І. 233–243, 268, 271, 405
 Пчілка Олена 225, 283, 313, 347–348, 351
 П'юрко Б. 119

Р

Радзівський О. 14, 347, 380, 383
 Рафаель 159
 Рильський М. 166, 230, 404–405

Рильський Т. 196, 228
 Ролле Й. 180, 188
 Рошкевич О. 220, 320
 Руданський С. 91
 Рузький М. 351
 Русова С. 154
 Руссо Ж-Ж. 160

С

Сагайдачний П. 34–35, 82, 273
 Садовський М. 226
 Саксаганський П. 226, 284
 Салтиков-Щедрін М. 77, 85
 Самойлович І. 176–177
 Свидницький А. 13, 91
 Сементовський П. 176
 Середа В. 180
 Сигізмунд III 25
 Скидан К. 35
 Слоновьовська О. 180
 Смірновський Д. 260
 Смотрицький М. 260
 Соловійов В. 126
 Сольська Н. 147, 149, 406
 Сольська О. 147
 Сольський Г. 62, 117, 144–145, 147, 149
 Старицька-Черняхівська Л. 228
 Старицький Д. 103, 113
 Старицький М. 176, 226, 281–284, 287, 292–293, 313, 330, 345, 363, 408
 Стебницький П. 240, 272, 340
 Степенькіна П. 27
 Стефанік В. 228
 Стеценко К. 228, 363, 408
 Стешенко І. 228, 307, 383
 Стороженко О. 91, 160, 176
 Стронін О. 100

Т

Тараненко М. 84, 86, 100, 103, 115, 117–119, 121, 145, 152, 154–157, 180, 323, 325, 375
 Таранченко О. 288, 291
 Тарнавський М. 7, 18, 48, 63, 71–72, 76, 104, 108, 111, 113, 124,

126, 149, 246, 269, 271, 276, 329, 343, 353, 359, 363, 374
 Тарновський В. 239–240, 242, 243, 348
 Тассо Т. 160
 Татарова О. 11
 Тетеря П. 34, 36, 177, 289
 Тимченко Є. 258, 260
 Тимченко С. 228
 Тобілевич І. 228
 Тобілевич М. 266
 Тобілевич Н. 228
 Тобілевич С. 228
 Трезвінська А. 11, 20
 Трезвінський Є. 48, 98
 Трезвінський Л. 8
 Трясило Т. 181
 Тургенев І. 86, 102, 163, 278, 281, 288, 292–293
 Тютчев Ф. 129

У

Улицький Ф. 27
 Уманець Ф. 242
 Устиянович М. 176
 Ушинський К. 73, 129, 253, 255

Ф

Федорук О. 271
 Федосов Л. 160
 Франко І. 133, 136, 163, 166, 170–171, 173, 177, 190–191, 196, 220, 226, 232, 235, 243, 256, 282, 295, 306, 318–328, 330, 339, 345–346, 356–357

Х

Хаврусь В. 402
 Хаврусь С. 34, 39, 138, 145, 147–149, 199, 237, 243, 245, 347, 350, 399, 402–405, 407–410
 Хмельницький Б. 17, 25–26, 31, 34, 113, 167, 177, 180–186, 188, 256, 275, 307, 365, 407
 Хмельницький Ю. 36, 177, 183–184, 256, 307
 Хоменко Ю. 39
 Храмова В. 196

Ц

Цимбалістий Б. 196

Ч

Чарнецький С. 36
 Чернецький Є. 8–11, 13
 Чернишевський М. 85
 Чертков М. 223
 Чехівський В. 228
 Чижевський Д. 196
 Чикаленко Є. 228, 248, 265, 354
 Чернопиский М. 218, 220–221, 320
 Чубинський П. 200, 247, 294–295

Ш

Шатобріан 77
 Шашкевич М. 232
 Швецова А. 196
 Шевченко В. 152
 Шевченко Т. 62, 70, 90–91, 103, 109–110, 113, 151–162, 195, 225, 233, 247, 255–256, 262, 268, 272–273, 276, 280, 285, 319, 323, 327, 336, 351, 355–366, 389, 407
 Шейковський К. 247
 Шекспір В. 159
 Шенрок В. 118, 267
 Шерстюк Г. 258, 260
 Шіллер 159
 Шлемкевич М. 196
 Шляхова В. 253
 Шпільгаген 160
 Шраг І. 228
 Шульга Г. 62

Щ

Щеглов Д. 220
 Щелкан В. 100
 Щербаківський В. 196

Я

Яблоновський Й. 37
 Яблоновський М. 37
 Яковлева Т. 188
 Янів В. 196
 Ярема Я. 196
 Ярмусь С. 196

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- А**
Азія 198, 199
Амафунт 41
Америка 198–199
Афон 21
- Б**
Біла 99, 105
Біла Церква 121, 272, 288, 360, 380, 399
Богуслав 18, 25, 48, 58, 79, 140, 155
Боровград 30, 32, 34
Боровиця 31–33, 38–39
Брацлавщина 36
Буковина 314
- В**
Варшава 105, 107, 108, 110–111, 112, 147–148, 225, 233, 239, 267–268, 348
Велике князівство Литовське 24
Великі Прицьки 37–38
Венеція 235
Вишнівець 108, 121
Відень 108, 117–119, 147, 234, 235–237, 238, 242, 268, 271, 311
Вільно 108, 117
Вільшана 26
Волга 87, 280
- Г**
Гуляйполе 26
- Д**
Данилова Слобода 25
Деренковець 25
Десна 360
Дніпро 28–29, 31, 75, 84, 157, 327, 360, 365, 390, 392
Дорогичин 108, 120
Дубно 108, 121
Дунай 142, 195
- Є**
Європа 111, 198–199, 214, 218, 265
- Ж**
Женева 108
- З**
Закарпаття 407
Звенигородка 25, 61
Звенигородський повіт 59, 158
- І**
Італія 117–118, 235, 237, 268
- К**
Каліш 105, 112, 197, 271
Канада 233
Каниболото 26
Канів 155
Канівський повіт 6, 25, 58, 158, 249, 272
Капустина Долина 26
Карапиші 66, 142
Квітки 408
Керелівка (Кирилівка) 151–153, 158, 195
Київ 75–76, 80, 87, 94, 97, 109, 114, 119, 121, 124–125, 133, 135–136, 144, 150, 153, 193, 215, 225, 242, 247, 265, 283–284, 288, 295–296, 298, 305, 312–313, 324–325, 333, 338–340, 345, 350–351, 354, 365, 367–371, 373–375, 377–380, 384–385, 387–400, 408
Київська губернія 6, 27, 31, 250
Кишинів 12, 112, 124–126, 128, 135–136, 148–149, 222, 295, 323, 374
Кіпр 40, 41
Конотоп 26
Королівство Польське 24
Корсунка 24
Корсунь 17, 24–28, 31, 152, 153
Корсунь-Шевченківський 408
Кременець 108
Кумейки 35
- Л**
Лебедин 9
Лисянка 25
Львів 108, 112, 115, 118–120, 125, 134, 136, 156, 181, 187, 217, 225–226, 233, 238, 301–302, 306, 314, 319, 322–323, 325, 373, 399
- Люблін 112
- М**
Матусів 9
Медведівка 25
Медвин 25
Миколаїв 133, 198–199
Миколаївка 402–403
Мліїв 26
Могилівський повіт 210
Москва 108, 184, 189, 218, 225, 263, 268, 318, 348
Мотронівка 238–239
- О**
Одеса 123–126, 132–133, 225, 265, 348, 373
Остріг 108, 120
- П**
Париж 292, 347
Петербург 47, 88, 108–109, 117, 154, 218, 225–226, 228, 239, 268, 288, 331, 348, 373
Петрушки 17
Поділля 210
Полтава 100, 103, 112, 156, 165, 216, 225, 265, 271, 348, 399
Польща 7, 27, 104–107, 110, 112, 122–124, 181–182, 184–185, 187
Поросся 13, 24, 133, 199
Правобережна Україна 7, 36, 185, 295
Прага 242
Псковська область 408
- Р**
Рига 108, 117, 268
Різаний Яр 17
Річ Посполита 12, 24, 27, 34–35, 180
Російська імперія 7, 8, 12, 41, 71, 95, 100, 108, 116, 125, 164, 178–179, 185, 190, 217–219, 222–223, 227, 238, 252–253, 257, 265, 276, 344, 347, 353, 358, 378, 412
- Рось 23–24, 27–33, 38–39, 46, 141, 360
- С**
Сахнівка 25
Седльце 107, 109–111, 122–126, 143–150, 197, 268, 374
Семигори 48, 98, 142
Синай 21
Синиця 26
Сміла 25
Стеблів 7, 25, 30–39, 369, 399
Суwalkи 122–124
- Т**
Тарасівка 26
Тифліс 298
Трушки 209, 288
- Ф**
Фастів 37, 121
- Х**
Харків 223, 225, 265, 328, 345, 348, 373, 399
Херсон 134, 302, 333–334
Херсонес 24
Хирівка 403
Холмщина 99
- Ц**
Царство Польське 105
Цюрих 108
- Ч**
Черкаси 399–400, 408
Черкаська область 6, 151, 399, 402, 404
Чернеча гора 154, 157
Чернівці 225
Чернігів 225, 242, 249, 265, 313, 333, 348, 399
Чигирин 25
Чигиринський повіт 8
- Ш**
Швейцарія 73, 117–118, 268
Шевченкове 152, 273
Шендерівка 370

Науково-публіцистичне видання
**Ігор Коляда, Володимир Ткаченко,
Олександр Терещенко**
«ВІЧНИЙ БУРЛАКА НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ»
Іван Нечуй-Левицький. Життєпис.
Національно-культурний вимір
Монографія

Дизайн *І. І. Нестеренко*
Головний редактор *А. А. Клімов*
Редактор *Т. О. Попова*
Технічний редактор *Т. Г. Орел*
Коректор *Н. В. Красна*
Р901488У. Підписано до друку 08.12.2018.
Формат 84 × 108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Minion. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,52.
ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5215 від 22.09.2016.
Для листів: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
Тел. (057) 717-61-80,
тел./факс (057) 719-58-67.

Віддруковано у ПРАТ «Харківська
книжкова фабрика "Глобус"»
61052, М. Харків, вул. Різдвянна, 11
Свідоцтво ДК №3985 від 22.02.2011 р.
Наклад 1000 прим. Замовлення